

METHODOLOGICAL BASES OF STUDYING THE PROCESSES OF GENERAL MENTAL LAWS IN HUMAN INTERACTION WITH THE ENVIRONMENT

Collective monograph

ISBN 978-1-68564-503-8

DOI 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1

BOSTON(USA)-2022

ISBN – 978-1-68564-503-8

DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1

*Methodological bases of studying
the processes of general mental
laws in human interaction with
the environment*

Collective monograph

Boston 2022

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

ISBN – 978-1-68564-503-8

DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1

Authors – Спринська З., Kyselov A., Kovalevska O., Masian A., Крамаренко Ю., Суліцький В., Рохлецова Ю.А., Мурзіна Е.О., Gerasimova N., Gerasymova I., Mykhalchuk O., Oliinyk O., Raylianova V., Irchyshyna M., Kovalevs K.O., Moroz L., Рабіч О., Мещерякова І., Чумак Л., Бойко А., Миколюк Д.

Published by Primedia eLaunch

<https://primediaelaunch.com/>

Text Copyright © 2022 by the International Science Group(isg-konf.com) and authors.

Illustrations © 2022 by the International Science Group and authors.

Cover design: International Science Group(isg-konf.com). ©

Cover art: International Science Group(isg-konf.com). ©

All rights reserved. Printed in the United States of America. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, or stored in a data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. The content and reliability of the articles are the responsibility of the authors. When using and borrowing materials reference to the publication is required.

Collection of scientific articles published is the scientific and practical publication, which contains scientific articles of students, graduate students, Candidates and Doctors of Sciences, research workers and practitioners from Europe and Ukraine. The articles contain the study, reflecting the processes and changes in the structure of modern science.

The recommended citation for this publication is:

Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment: collective monograph / Kyselov A., Kovalevska O. – etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2022. 194 p. Available at : DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1

TABLE OF CONTENTS

1. GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY		
1.1	Спринська З. ¹ ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДЛІТКОВОГО АЛКОГОЛІЗМУ ¹ кафедра практичної психології, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич	6
2. LEGAL PSYCHOLOGY		
2.1	Kyselov A. ¹ , Kovalevska O. ¹ AN INVESTIGATION OF THE EFFECTIVE POLICE COMMUNICATION. LAW ENFORCEMENT ROLES REQUIRING LANGUAGE SKILLS ¹ Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs	39
2.2	Masian A. ¹ THE INFLUENCE OF DISINFORMATION ON DECISION-MAKING STYLE IN POLICE OFFICERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY ¹ Department of Legal Psychology, National Academy of Internal Affairs of Ukraine	48
2.3	Крамаренко Ю. ¹ НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВНЕСУДЕБНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВОВЫХ СПОРОВ ¹ кафедра уголовно-правовых дисциплин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел	57
2.4	Суліцький В. ¹ ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ І СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ В УКРАЇНИ ¹ кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи, Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка	67
3. MEDICAL PSYCHOLOGY		
3.1	Рохлецова Ю.А. ¹ , Мурзіна Е.О. ² АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЗА ОПИТУВАЛЬНИКОМ СМАС У ДІТЕЙ ІЗ ПСОРІАЗОМ ¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ ² Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика, Київ	97

4. PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY		
4.1	<p>Gerasimova N.¹, Gerasymova I.¹, Mykhalchuk O.¹</p> <p>THE DYNAMICS OF VALUE ORIENTATIONS OF FUTURE MANAGERS OF HOTEL AND TOURISM INDUSTRY</p> <p>¹ Educational-Scientific Institute of Pedagogical Education, Social Work and Art, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine</p>	107
4.2	<p>Oliinyk O.¹, Raylianova V.², Irchyshyna M.¹, Kovalevs K.O.¹</p> <p>APPLICATION OF INFORMATION AND COMPUTER TECHNOLOGIES IN THE INDEPENDENT WORK OF STUDENTS WHILE STUDYING A FOREIGN LANGUAGE IN THE PROFESSIONAL SPHERE OF ACTIVITY OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION SPECIALIZING IN LAW</p> <p>¹ Department of Ukrainian studies and foreign languages, Dnepropetrovsk state university of internal affairs</p> <p>² Department of Social and Humanitarian Disciplines, Dnepropetrovsk state university of internal affairs</p>	120
4.3	<p>Oliinyk O.¹, Raylianova V.², Irchyshyna M.¹</p> <p>APPLICATION OF MIND OR MENTAL MAP IN TEACHING STUDENTS OF LAW UNIVERSITY FOREIGN LANGUAGE IN PROFESSIONAL FIELDS OF ACTIVITY</p> <p>¹ Department of Ukrainian studies and foreign languages, Dnepropetrovsk state university of internal affairs</p> <p>² Department of Social and Humanitarian Disciplines, Dnepropetrovsk state university of internal affairs</p>	128
5. PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS		
5.1	<p>Moroz L.¹</p> <p>THE INFLUENCE OF PSYCHOEMOTIONAL FACTORS ON THE WORKINGNESS OF INDUSTRIAL AND PRODUCTION PERSONNEL OF THE ENTERPRISE IN THE CONDITIONS OF WAR</p> <p>¹ Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine</p>	136
6. PSYCHOLOGY OF WORK; ENGINEERING PSYCHOLOGY		
6.1	<p>Рабіч О.¹, Мещерякова І.¹, Чумак Л.²</p> <p>МЕТОДИКА ОЦІНКИ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ РЕАКЦІЇ ПРАЦІВНИКА НА СЕНСОРНІ НАВАНТАЖЕННЯ</p> <p>¹ Кафедра безпеки життєдіяльності, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури"</p> <p>² Кафедра фундаментальних та природничих дисциплін, Державний вищий навчальний заклад "Придніпровська державна академія будівництва та архітектури"</p>	144

7. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK		
7.1	Бойко А.¹ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕННЯ БАЗОВИХ ПОТРЕБ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ ІТ ¹ Кафедра теоретичної та практичної психології, Національний університет «Львівська політехніка»	162
8. SPECIAL PSYCHOLOGY		
8.1	Миколюк Д.¹ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОПИТУВАЛЬНИКІВ В ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ ¹ Кафедра психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка	173
REFERENCES		182

SECTION 1. GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.1.1

1.1 Психологічний аналіз підліткового алкоголізму

Менше – завжди краще. Це життєва мудрість. Йдеться про те, що забагато. Ми – люди, їмо забагато, п'ємо забагато, куримо забагато, понад міру напружуємо нашу нервову систему. У нас «алкоголь» є історичним наркотиком і вживають його вже віками. Він входив у нашу культуру з покоління в покоління і зайняв своє місце і в сім'ї, і серед кола знайомих, і в суспільстві. Негативний вплив алкоголю проявляється на різних рівнях: соматичні захворювання (печінки, підшлункової залози, виразки, ракові захворювання, порушення процесу травлення, серцеві хвороби та інші); психічні захворювання (алкогольні депресії, маніакальні хвороби, розумова відсталість, емоційна неврівноваженість, довготривала депресія, суїцид); психосоціальні порушення (ненадійність, розчарування, кризи у партнерських стосунках, розлучення, дорожні катастрофи тощо). Тому, коли відчутними стають наслідки вживання алкоголю, тобто це спричиняє проблеми, то вживання алкоголю – це проблема.

На сьогодні зловживання алкоголю, так само і наркотиків, розповсюдилося у розмірах, які тривожать усю світову громадськість. Ці два явища визнані соціальною бідною. Особливо небезпечним є зловживання алкоголю у молодіжному середовищі, оскільки пошкоджується і теперішнє, і майбутнє суспільства.

Проблема установки особистості на вживання алкоголю була предметом дослідження лише у обмеженій кількості праць (В. Гульден, Б. Леко, Т. Петракова, О. Романова). Зокрема, вивчено особливості формування алкогольної установки молоді залежно від індивідуально-типологічних властивостей особистості (Б. Леко). Проте, практично не досліджена вікова динаміка та зв'язок між рисами особистості і різними компонентами установки на вживання алкоголю; поза увагою залишається вплив ситуації алкоголізації (первинне залучення, групове і одноосібне вживання алкоголю), гостро відчувається

дефіцит психодіагностичного інструментарію, спрямованого на аналіз соціально-психологічних чинників вживання алкоголю учнями підліткового віку.

У формуванні алкогольної залежності вирішальну роль грають наступні чинники [8]:

➤ *Соціальні*: культурний і матеріальний рівень життя, стреси, інформаційні перевантаження, урбанізація.

➤ *Біологічні*: спадкова схильність. За даними Альтшуллера до 30% дітей, чії батьки зловживали алкоголем, можуть стати потенційними алкоголіками.

➤ *Психологічні*: психоемоційні особливості особистості, здатність до соціальної адаптації і протистояння стресам.

Спадкові чинники підліткового алкоголізму

З стародавніх часів люди помітили, що в сім'ях п'яниць і діти часто виростають п'яницями. Тут важливу роль відіграє і спадкова обтяженість дитини, і поганий догляд за нею, і недостатнє та неякісне харчування, і негативні емоційні переживання, пов'язані з відсутністю справжньої любові, уваги та турботи батьків. Практично всі діти, які виростили в сім'ї п'яниць, мають відхилення від психічної, а часто і фізичної норми.

Звісно, неправомірним є висновок, що неблагополучна сім'я фатально визначає у дітей схильність до вживання психотропних речовин. Так само як і повністю благополучна сім'я не є гарантією того, що дитина з цієї сім'ї ніколи не буде алкоголіком чи наркоманом.

Прийнято вважати, що основною ознакою алкогольної спадковості є соматичні порушення та недоумкуватість дитини. Справді, найбільш тяжка патологія спадкового алкоголізму виявляється одразу після народження – це алкогольний синдром плоду [1].

Причиною такої патології є як генетична обтяженість, так і вплив етанолу, присутнього у крові батьків. Цікаво, що присутність алкоголю в організмі батьків, які не є алкоголіками, також спричиняє цю аномалію.

Алкогольний синдром плоду – це комплекс порушень розвитку, який проявляється в затримці розвитку плода (а потім і дитини), в специфічних змінах зовнішності (особливості форми очей, перенісся, вух, носа і губної складки), неврологічних та соматичних відхиленнях, які виявляються вже в період новонародженості. Більшість таких дітей гине в ранньому дитинстві, до підліткового віку доживає не більше 40%.

Народження дитини з алкогольним синдромом можливе не тільки в сім'ї алкоголіків, але і у помірно питущої сім'ї, у тому випадку, якщо в крові матері був присутній алкоголь під час вагітності, а також у період, близький до зачаття (протягом місяця до зачаття). Визначити критичну дозу етанолу, яка викликає алкогольний синдром плоду, практично неможливо, бо це залежить від стану здоров'я, ваги тіла, генотипу жінки, статі майбутньої дитини та багатьох інших чинників. Тому, за даними різних авторів, ця цифра коливається від 14 до 210 грамів чистого алкоголю [21].

Неповноцінні діти також народжуються від батька, що вживає алкоголь, навіть якщо дружина ніколи не вживала спиртного. Наприклад, якщо в помірно питущої сім'ї протягом місяця до зачаття дружина взагалі не вживала спиртних напоїв, а майбутній батько вживав (в середній дозі 30 мл чистого алкоголю), то ризик народження дитини з порушеннями розвитку дуже значний [9].

Діти, які народилися з алкогольним синдромом, на все життя залишаються хворими. Ті з них, хто виживе, страждатимуть на розумову відсталість, невротичні відхилення (в тому числі істеричні реакції, заїкання, енурез тощо), підвищену агресивність, хронічні соматичні захворювання.

Негативні наслідки впливу алкоголю на ембріон в період внутрішньо утробного розвитку дитини не обмежуються тільки важкими та наявними вже у ранньому віці наслідками. Набагато більше випадків, коли наслідки зловживання батьками алкоголю проявляються пізніше, особливо коли дитина досягає шкільного віку. Найбільш розповсюдженим тут є так званий когнітивний дефіцит, який зумовлює труднощі в навчанні. Таким дітям важко зосередитися, вони постійно відволікаються і тому погано розуміють, про що йдеться на уроці.

У них відзначається послаблення пам'яті, зниження асоціативного мислення, неврівноваженість, імпульсивність поведінки, емоційна нестійкість [17]. Природно, все це викликає нарікання вчителів, конфлікти з однолітками, погану успішність, що, в свою чергу, викликаючи негативні емоційні переживання у дитини, призводить до деформації її особистості.

Можливий і інший варіант, коли наслідки алкогольної інтоксикації плоду проявляються ще пізніше, в підлітковому віці. Такі діти засвоюють навчальний матеріал без особливих труднощів, але у міру дорослішання у них починають проявлятися патологічні риси характеру. Психопатоподібні та психопатичні прояви, декомпенсація акцентуацій, делінквентна поведінка – все це ускладнює соціальну адаптацію підлітків.

Дослідження показують, що діти, які народились навіть з легкими проявами алкогольного синдрому плоду, стаючи дорослими, частіше виявляються соціально дезадаптованими, ніж діти, які не підпадали під вплив алкоголю в період внутрішньоутробного розвитку та не мали алкогольної генетичної обтяженості. Соціальна дезадаптація, в свою чергу, приводить людину до здійснення правопорушень (злочинів), алкоголізму та наркоманії, ранньої загибелі [2].

Таким чином, порушення у розвитку дитини, які детермінуються впливом алкоголю, можуть виникнути з двох причин:

- безпосередній вплив алкоголю на плід, або ще раніше – на яйцеклітину та сперматозоїд батьків;
- генетична алкогольна обтяженість (алкогольна спадковість).

Однак алкогольний синдром плоду – це лише найбільш наочний прояв впливу етанолу на організм майбутньої дитини. Насправді, діапазон шкідливих наслідків зловживання алкоголю значно ширший. Це не тільки зниження інтелекту, соматичні порушення, а й не настільки помітні спочатку відхилення, як м'яко виражена психопатологія, когнітивний дефіцит, синдром дитячої гіперактивності, патологічні форми реакцій на ситуації ускладнення задоволення потреб.

Одною з найбільш прихованих, а тому й підступних форм алкогольної спадковості є біологічна схильність до алкоголізму. Вона проявляється у високому рівні толерантності (відсутності опору) до алкоголю, аж до відсутності захисної реакції на передозування. Саме тому люди з біологічною схильністю до алкоголізму не відчувають негативних наслідків стану сп'яніння навіть при трьох-чотирьох дозах. Вони п'яніють значно менше, ніж діти здорових батьків, при однаковій концентрації алкоголю в крові.

Схильні до алкоголізму можуть випивати набагато більше, тому що у них часто від народження відсутнє почуття насичення алкоголем. Все це призводить до того, що ймовірність стати алкоголіком у людей з алкогольною спадковістю в 4 рази вища, ніж у дітей здорових батьків. Треба додати, що алкогольна спадкова схильність передається переважно по чоловічій лінії: більша частота захворювання алкоголізмом спостерігалася у батьків та синів, менша – у матерів та дочок [14].

Сьогодні вченими-медиками відкритий ціла низка закономірностей, що доводять існування біологічної схильності до алкоголізму. Наприклад, результати досліджень доводять, що потреба у спиртних напоях пов'язана з ускладненням утилізації глюкози – головного джерела енергії для центральної нервової системи. Етиловий спирт відшкодовує нестачу енергії, і у людини виникає потяг до алкоголю [27].

Велику роль у механізмі біологічної схильності до алкоголізму відіграє порушення синтезу активного ацетилю через обмін оцтової кислоти. Активний ацетил необхідний організму, оскільки бере участь у синтезі таких життєво важливих сполук, як холестерин, амінокислоти, ацетилхолін, кільцеві структури гемоглобіну тощо.

Існують докази, що потяг до алкоголю може бути викликаний порушенням функціонування різноманітних глибоких систем організму, – в першу чергу ферментативних та гормональних. Ці порушення зазвичай мають спадковий характер [6].

Таким чином, головна небезпека першої спроби алкоголю для незрілої особистості полягає в тому, що, відчувши потяг до спиртного, підліток чи юнак з біологічною схильністю до алкоголізму стає алкоголіком практично одразу, навіть не встигши збагнути, що з ним скоїлось.

Біологічна схильність людини до алкоголізму може бути встановлена з допомогою лабораторних методів. Цю процедуру, подібну на звичайний аналіз біологічної рідини або тканин організму, можуть зробити в медичній установі. Однак такі аналізи на Україні роблять вкрай рідко, хіба що з експериментально-науковою метою. На жаль, у практиці медичного обслуговування населення, визначення у всіх бажаючих наявності біологічної схильності до алкоголізму не виконується. Тому людина, аналізуючи свої почуття від випитих спиртних напоїв, порівнюючи цю кількість з реакцією організму, повинна сама зробити висновок, чи є у неї схильність. Відчувши у себе згадані симптоми, людина повинна зробити вибір: повністю відмовитися від вживання спиртного або захворіти на алкоголізм.

Соціальні чинники алкоголізму у підлітковому віці

Рівень напруги в суспільстві тісно пов'язаний з кількістю вживаного алкоголю. Невпевненість у завтрашньому дні, гострі соціальні конфлікти, необхідність вимушено міняти спосіб життя або місце проживання є потужними чинниками, що штовхають людину до пияцтва. Ще більш негативним чинником є «хронічний» стресовий стан, коли люди розуміють, що жити так, як вони живуть, далі неможливо, і в той же час вони неспроможні будь-що змінити, оскільки їх дії чітко регламентовані суспільством.

Розглянемо основні причини, які є непрямими стимулами вживання психотропних речовин населенням нашої країни. Це передусім протилежність декларованих і реальних цінностей та ідеалів суспільства [7].

«Подвійна мораль», яка міцно укорінялась в усіх соціальних сферах – від дитячого садка до найвищих інстанцій – є каменем перешкоди у розвитку особистості зростаючої людини. Всім добре знайома ситуація, коли дитині в школі кажуть одне, а вдома, та й в тій самій школі, вона бачить зовсім інше. Одні

діти дуже легко засвоюють ці «правила гри» – привчаються лицемірити, пристосовуватися, цинічно ставитися до інших людей та до будь-яких ідеалів і моральних норм. Інші – тяжко переживають, намагаються зрозуміти ті протиріччя, що відкриваються перед ними, і часто, не зумівши подолати це непосильне завдання, відмовляються взагалі від оволодіння соціальними нормами («правилами гри»), протиставляють себе суспільству. Однак глибоко у підсвідомості у них назавжди залишається почуття ущербності, яке переходить у комплекс неповноцінності.

Цей комплекс людина або компенсує в асоціальній поведінці (злочинність), або «приглушує» за допомогою вживання психотропних речовин. Аналогічну реакцію викликає і нерівність людей у суспільстві – матеріальна, соціальна, політична [13].

Під тиском реклами, ЗМІ та вже усталених традицій щодо споживання спиртного у підлітків можуть сформуватись неправильні уявлення про алкоголь. Звичайна заборона споживати спиртне не досить ефективна, на якомусь етапі вона може призвести до того, що дитина спробує алкоголь в іншому місці.

Отже, важливо говорити з дитиною про шкідливий вплив алкоголю ще до того, як вона спробує його. Така інформованість, можливо, і не втримає підлітка від споживання спиртного, проте надасть йому можливість сформулювати свій погляд на алкоголь і підвищити здатність протистояти тискові з боку інших.

Психологи вважають, що у підлітків практично неможливо розмежувати ситуаційні порушення поведінки і прояви захворювання, що розпочинаються. Типова ситуація, коли підліток «відбився від рук», відмовляється виконувати вимоги батьків, вчителів, став погано навчатися, пропускати уроки, поводить себе брутально, проводить весь час з компанією собі подібних, розпиває спиртні напої або експериментує з іншими психотропними речовинами – така ситуація може бути наслідком впливу одного з наведених нами факторів або їх сукупністю [12]. Це може бути:

- реакцією здорового підлітка на складну ситуацію в сім'ї або школі;

- проявом власне вікової особливості – негативізму, як крайнього прояву реакції емансипації;
- однією з форм пошукової поведінки.

Все це, найчастіше, з віком минає само собою, по мірі загальної стабілізації поведінки. Проте це може бути також проявом психічних розладів або декомпенсацією акцентуації характеру підлітка.

В цілому ж можна зробити висновок, що і фізіологія підлітка, і його психологія, і соціальний статус визначають інші, якісно відмінні підходи до проблеми запобігання і подолання вживання алкогольних напоїв неповнолітніми. Як відмічає І. П'ятницька: «Пияцтво підлітків може бути складовою порушень поведінки девіантної особи, вживання підлітками спиртних напоїв може бути «нормою» – формою пошукової поведінки. У всіх випадках, мотиваційно і прогностично, – це особливе явище, яке необхідно розглядати поза наркологією» [22].

Результати різних психологічних досліджень розкривають закономірності впливу алкоголю на особистість, але не дають змоги визначити ті риси особистості неповнолітніх, що детермінують бажання вжити алкоголь [17].

На думку багатьох учених, головними чинниками виникнення у неповнолітніх потреби у вживанні алкогольних напоїв є вікові особливості і несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку [20].

Брутальність, упертість підлітка, який ще півроку тому був слухняною дитиною, ігнорування ним вимог і розпоряджень батьків, протест проти порядків і правил поведінки, яким він ще вчора охоче підкорювався, – ось основні ознаки, які супроводжують напружену поведінку в самотійності, в самоствердженні себе як особистості. Цей комплекс поведінкових проявів підлітка відображає ускладнений варіант природної реакції підліткового віку – реакції емансипації.

Прагнення до пізнання всього нового, незвичайного, прагнення якомога скоріше стати дорослим, перейняти звички і засоби поведінки старших, острах відстати від однолітків, здаватися в їхніх очах смішним — все це, за ситуації, яка складається несприятливо, дуже часто призводить підлітка до «пошуків» [16].

Тому тільки любляче й мудре ставлення батьків і педагогів до підлітка, уміле керування його поведінкою, яке узгоджує надання свободи і забезпечення співробітництва, повагу до думки зростаючої людини, дозволять пом'якшити цей кризовий період і навіть знеболити його. Якщо батьки і вихователі не можуть або не хочуть перейти на новий рівень стосунків з підлітком і наполягають на дотриманні ним норм дитячої «моралі слухняності», то прояви явної або прихованої протидії неминучі.

В Україні на сьогодні рівень споживання алкоголю є одним із найвищих у світі. За статистикою, алкоголіком стає 1 з 10 українців, що вживають алкоголь. За останніх 10 років кількість осіб, які знаходяться в залежності тільки від пива, зросла в 10-12 разів [3, с. 25].

Загальний показник вживання алкогольних напоїв в Україні становить близько 20 літрів абсолютного спирту на душу населення за рік, хоча офіційна статистика повідомляє про 12-13 літрів [4]. Крім того, наше законодавство не визнає алкогольним виробом пиво, тим самими позбавляючи населення країни захисту від алкоголізації.

В цілому, близько 40% співвітчизників у віці від 14 до 18 років вживають «градусні» напої, а щотижневе розпивання пива в Україні серед самої юної публіки за останні чотири роки виросло удвічі [5].

В Україні офіційно зареєстровані та поставлені на наркологічний облік 700 тисяч осіб (точна кількість залежних від алкоголю невідома, оскільки її важко встановити). За словами О.Бількевича, коли говорять про вплив алкоголю, в тому числі на міжнародному рівні, такий термін як «зловживання» взагалі не використовується, оскільки фахівці оперують лише поняттям «споживання алкоголю» [29].

Здоровій, тверезій людині властиво невпинно прагнути нових здобутків у своєму фізичному та духовному розвитку. Замість цього нас з дитинства позбавляють права вибору між вживанням алкоголю та свідомим тверезим життям. Ледве не з пелюшок діти змушені спостерігати обряди «культурного вживання» загадкової рідини, а ось здоровим, тверезим традиціям їх ніхто не

навчає. А всі розмови, що точаться навколо цього, підступно переводяться на «норми» вживання отрути – скільки вважати шкідливим, а скільки – «культурним». Спокусити людину алкоголем – найлегший спосіб позбавити її можливості замислитися над своїм розвитком, не кажучи вже про досягнення в ньому нових, неперевершених результатів. Це найпростіший спосіб запустити механізм деградації не тільки якоїсь окремої особистості, але й усього суспільства в цілому.

Отже звернувши увагу на сучасну статистику, можна відмітити, що проблема вживання алкогольних напоїв на сьогодні постає надзвичайно різко, зважаючи на кількісні показники вжитого спиртного та вікові межі його споживачів, особливо це стосується дітей підліткового віку.

Підліток – це хлопчик чи дівчина, що знаходиться в перехідному від дитинства до юності віці. Сучасна наука визначає підлітковий вік у залежності від країни (регіону проживання) і культурно-національних особливостей, а також статі (від 11-13 до 15-17 років) [24].

Як відомо, у період приблизно з 12 до 20 років відбувається переломний момент у житті кожної молодої людини. Він є багато в чому визначальним і створює, так би мовити, орієнтири в подальших контактах, котрі є чи не найосновнішими чинниками нормальної життєдіяльності.

Вікова криза зумовлена потребою контролювати події, вислизнути з-під опіки батьків і тим самим самоствердитись. Ці намагання супроводжуються зміною вподобань та поглядів. Вагомий вплив має попереднє виховання батьків. Першою причиною вживання алкоголю є наслідування їх традицій, що несе такі «здорові» наслідки. Підліток вчиться контролювати себе, дози та причини. Але багатьом в силу індивідуальних психічних особливостей бракує мотивації утримуватись від спокуси.

Інша мотивація вживання алкоголю – прагнення нових відчуттів. Цей фактор є досить небезпечним, адже частий потяг до «забороненого» спричиняє залежність і може мати невтішні результати. Зазвичай це проявляється спочатку

в асоціальних вчинках із нанесенням шкоди, а згодом й до правопорушень і проблем із законом.

Інколи підлітки починають вживати спиртні напої, виправдовуючись складними сімейними обставинами або негараздами в особистому житті. Це – «слабкі» ланки, котрі за певних обставин не можуть вибратись із кризових ситуацій; вони рятуються випивкою, щоб на деякий час забути невдачі. Цим підліткам потрібна допомога, бо не всі в однакових умовах, але всі мають право на щастя [19, с. 31].

Що ще спонукає до споживання спиртного? Кожного дня ми бачимо рекламу. Якщо не прального порошку, то горілки. Кожна компанія намагається зробити свою рекламу більш цікавою, яскравою, щоб тим самим привабити покупця. Тут немає ніякого криміналу, але так багато прихованої біди, винуватця якої ніхто не затримає. В рекламу вкладаються величезні кошти з метою отримання ще більших прибутків, а от людське життя та здоров'я не цінується...

Вагомий вплив на карбування сталих поглядів щодо шкідливих звичок має навколишнє середовище, у якому перебуває підліток. Нерідко схильність виробляється через «моду» та нав'язливість поглядів товаришів. Потрібно вчасно припинити спілкування або впевнено дати зрозуміти, що власна думка є більш визначальною.

Звичайно, у підлітків алкоголізм починається з експерименту. Пиво, вино, горілка, самогон здаються недобрими на смак. І взагалі, виникають певні неприємні суб'єктивні відчуття. З іншого боку, слабоалкогольні напої краще смакують. Тому підлітки починають із «джин-тоніку», «бренді-коли» і т.п. Хоча, вісім обертів підлітку вже достатньо для того, щоб бути в стані сп'яніння. Іноді етап першого контакту з алкоголем починається в утробі матері. Це відбувається тоді, коли мати його вживає.

Потребує особливої застороги часте і систематичне вживання молодими людьми пива, що стало останнім часом дуже популярним. Факт негативного впливу пива на молодий організм відчувається одразу. Оскільки пиво – це

піноутримуючий напій, то усмоктується він у кров швидше, ніж горілка чи вино. Тож, шлях до хвороби дуже короткий, а назад – можливий, але проблематичний.

Слабоалкогольні напої у нас чомусь зовсім не визнаються за спиртні і тому вони настійно активно нав'язуються підліткам. Але ж «слабоалкоголка» – це не що інше, як етиловий спирт, змішаний з соком або газованою водою. Наркологи ж стверджують, що при їх поєднанні в організмі відбувається дуже швидке потрапляння алкоголю в нервову систему, мозок. Швидко настає сп'яніння. А якщо врахувати, що нервова система підлітка ще несформована, то в нього спостерігається розгальмування всіх стримувальних систем психіки, внаслідок чого з'являється неадекватна поведінка, можливі і непорядковані статеві зв'язки, а по тому виникає ознака алкоголізму II ступеню – алкогольна амнезія. Тобто, підліток не пам'ятає, що було з ним під час сп'яніння. До того ж, до таких напоїв швидко звикають і формується хвороба – алкоголізм.

Вживання дітьми і підлітками у віці до 16 років алкоголю в дозах, що викликають сп'яніння, завжди розглядалося як зловживання. В нинішній час за всіма міжнародними нормами під зловживанням алкоголю вбачається навіть мінімальне епізодичне вживання спиртних напоїв особами у віці до 21 року. Що стосується інших психотропних речовин, то будь-яке їх вживання (крім приймання наркотичних речовин в медичних цілях) є зловживанням [26].

Залежними, переважно, стають люди, в яких є певні комплекси, низька самооцінка, почуття провини. Алкоголь, у свою чергу, має здатність створювати суб'єктивно приємні відчуття. Він може підвищувати самооцінку. Але найнебезпечніший фактор – це незанятість та емоційний голод. Підліток не може впорядкувати свій час, тому він починає з'являтися в різних компаніях. І саме в них відбувається так звана алкоголізація, де, до речі, формується кримінальна та асоціальна поведінка.

Тобто, сам факт вживання спиртного в підлітковому віці вже патологія, незалежно від кількості прийнятого алкоголю. Прийом доз, навіть невисоких для дорослої людини, є надмірним для підлітка і приводить до алкогольного отруєння. У дорослих спочатку буває етап помірному споживання алкоголю, а

потім настає зловживання. Неповнолітні ж вже з найперших етапів починають зловживати спиртним; у багатьох з них регулярно буває важка алкогольна інтоксикація з блювотою і утратою свідомості [30].

Важкі ступені сп'яніння часто супроводжуються порушенням свідомості. Це стани, що вимагають медичної допомоги, і нерідко такі підлітки попадають у токсикологічні відділення лікарень з алкогольним отруєнням. Без медичної допомоги можливий смертельний результат.

Після передозувань з важкими формами порушення свідомості виникають амнезії – підліток не може згадати що відбулося чи пам'ятає лише самий початок випивки. Амнезія – це завжди наслідок порушення свідомості і відповідно ушкодження головного мозку. Навіть однократна амнезія – грізний симптом, що свідчить про неблагополуччя центральної нервової системи. А якщо це часте явище, і амнезії бувають тривалими, те тим більше. Зрозуміло, що такі важкі порушення в настільки юному віці неминуче позначаються на його інтелекті і подальшому психічному розвитку [28].

Якщо у відношенні вживання алкоголю (в дозах, які не викликають сп'яніння) юнаками та дівчатами, старшими від 18 років, суспільство традиційно реагує поблажливо і навіть схвально, то у відношенні зловживання підлітків реакція вкрай негативна. Це пояснюється не тільки занепокоєнням за долю окремих представників підростаючого покоління, що стали на такий згубний шлях, але й занепокоєнням за долю своїх дітей, оскільки вживання неповнолітніми алкогольних напоїв – особливий показник неблагополуччя суспільства, що впливає на всіх. Більше того, у підлітковому та молодіжному середовищі ці форми поведінки розповсюджуються подібно інфекційним захворюванням. Зрозуміло, що така динаміка спостерігається в тому випадку, якщо не буде протидії педагогів, батьків, вихователів та інших дорослих.

Вживання алкогольних напоїв підлітками багатьма вченими розглядається як форма втечі від життєвих негараздів і конфліктів, від узагальненої стандартизації, регламентації, запрограмованості життя у сучасному світі. Так, на думку Н. Максимової, невпевненість у завтрашньому дні, гострі соціальні

конфлікти, необхідність вимушено змінювати спосіб життя або місце проживання, розуміння, що жити так, як живуть, далі неможливо, і в той же час неспроможність будь-що змінити через жорстку регламентованість дій суспільством, – є потужними факторами, які штовхають підлітків до вживання алкогольних чи інших речовин [18].

Мабуть, не треба володіти особливою уявою, щоб уявити собі шкоду, яку може викликати у підлітка хоч би однократне вживання вина або навіть пива. Сучасні дослідження дозволяють обґрунтовано стверджувати, що в тілі людини немає таких органів і тканин, які б не вражалися алкоголем. Попавши в організм, він досить повільно (з швидкістю 0,1 г на 1 кг маси тіла в годину) розщеплюється в печінці. І тільки 10% від загальної кількості прийнятого алкоголю виводиться з організму в незмінному вигляді. Алкоголь, що залишився, циркулює разом з кров'ю по всьому організму, поки не розщепиться весь. Висока проникність «молодих» тканин, їх насиченість водою дозволяє алкоголю швидко поширюватися по зростаючому організму [5, с. 11].

Токсичний вплив алкоголю, передусім, позначається на діяльності нервової системи. Якщо вміст алкоголю в крові прийняти за 1 (одиницю), то в печінці він буде таким, що дорівнює 1,45, а в головному мозку – 1,75. Навіть невеликі дози алкоголю впливають на обмін в нервовій тканині, передачу нервових імпульсів. Одночасно порушується робота судин головного мозку: відбувається їх розширення, збільшення проникності, крововилив в тканину мозку. У підлітковому віці мозкова тканина бідніша фосфором, багатша водою, перебуває в стадії структурного і функціонального вдосконалення, тому алкоголь особливо небезпечний для неї. Навіть однократні вживання спиртного можуть мати самі серйозні наслідки.

Неодноразове або часте вживання алкоголю надає буквально спустошуючий вплив на психіку підлітка. При цьому затримується не тільки розвиток вищих форм мислення, вироблення етичних категорій і естетичних понять, але і втрачаються вже розвинені здібності. Підліток, що називається «тупіє» і інтелектуально, і емоційно, і етично.

Другою «мішенню» алкоголю є печінка. Саме тут, під дією ферментів відбувається його розщеплення. Якщо швидкість надходження алкоголю в клітки печінки вища за швидкість його розпаду, то відбувається накопичення алкоголю, що веде до ураження кліток печінки. Алкоголь порушує структуру кліток печінки, призводячи до переродження її тканин. При систематичних вживаннях спиртних напоїв жирові зміни в клітках печінки призводять до омертвіння печінкової тканини, розвивається цироз печінки, вельми грізне захворювання, майже завжди супроводжує хронічний алкоголізм. Дія алкоголю на печінку підлітка ще більш руйнівна, оскільки цей орган перебуває в стадії структурного і функціонального формування. Ураження кліток печінки приводить до порушення білкового і вуглецевого обміну, синтезу вітамінів і ферментів. Спиртні напої, можна сказати, «роз'їдають» слизову оболонку стравоходу, шлунка, порушують секрецію і склад шлункового соку, що утрудняє процес травлення і, зрештою, несприятливо позначається на рості і розвитку підлітка.

Таким чином, алкоголь ослабляє організм, гальмує формування і дозрівання його органів і систем, а в деяких випадках, наприклад при зловживанні, і зовсім зупиняє розвиток деяких функцій вищої нервової системи. Чим молодший організм, тим згубніше діє на нього алкоголь. Крім того, вживання алкогольних напоїв підлітками значно швидше, ніж у дорослих, веде до формування у них алкоголізму.

Міністерство охорони здоров'я повинно прискіпливіше розглядати проблему алкоголізму серед молоді і вживати суворіших засобів із метою перешкодити розповсюдженню цього захворювання.

Спираючись на завдання дослідження, необхідним атрибутом виступає процес добору ефективних методів психологічного дослідження для повного виконання поставленої мети. Вибірку склали учні 8-го класу у кількості 40 осіб.

Психодіагностичний інструментарій: особистісний опитувальник FPI, методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В. Бойко,

методика діагностики схильності до конфліктної поведінки К. Томаса, тест для оцінки асертивності, методика діагностики наявності алкоголізму (MAST), анкета на виявлення схильності до алкоголізму.

Особистісний опитувальник FPI

Особистісний опитувальник створений головним чином для прикладних досліджень з урахуванням досвіду побудови та застосування таких широко відомих опитувальників, як 16PF, MMPI та ін. Шкали опитувальника сформовані на основі результатів факторного аналізу і відображають сукупність взаємопов'язаних чинників.

Опитувальник призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки.

Опитувальник FPI містить 12 шкал. Загальна кількість питань в опитувальнику – 114. Шкали опитувальника I-IX є основними, або базовими, а X-XII – похідними, інтегруючими. Похідні шкали складені з питань основних шкал і позначаються іноді не цифрами, а буквами E, N і M відповідно.

Шкала I (*невротичність*) характеризує рівень невротизації особистості. Високі оцінки відповідають вираженому невротичному синдрому астеничного типу із значними психосоматичними порушеннями.

Шкала II (*спонтанна агресивність*) дозволяє виявити і оцінити психопатизації інтротенсивного типу. Високі оцінки свідчать про підвищений рівень психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки.

Шкала III (*депресивність*) дає можливість діагностувати ознаки, характерні для психопатологічного депресивного синдрому. Високі оцінки за шкалою відповідають наявності цих ознак в емоційному стані, поведінці, у відносинах до себе і до соціального середовища.

Шкала IV (*роздратованості*) дозволяє говорити про емоційну стійкість. Високі оцінки свідчать про нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективного реагування.

Шкала V (*товариськість*) характеризує як потенційні можливості, так і реальні прояви соціальної активності. Високі оцінки дозволяють говорити про наявність вираженої потреби в спілкуванні і постійної готовності до задоволення цієї потреби.

Шкала VI (*врівноваженість*) відображає стійкість до стресу. Високі оцінки свідчать про хорошу захищеність до впливу стрес-факторів звичайних життєвих ситуацій, що базується на впевненості в собі, оптимістичності та активності.

Шкала VII (*реактивна агресивність*) має на меті виявити наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу. Високі оцінки свідчать про високий рівень психопатизації, що характеризується агресивним ставленням до соціального середовища і вираженим прагненням до домінування.

Шкала VIII (*сором'язливість*) відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що протікає по пасивно-оборонному типу. Високі оцінки за шкалою відображають наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідком чого є труднощі в соціальних контактах.

Шкала IX (*відкритість*) дозволяє характеризувати ставлення до соціального середовища і рівень самокритичності. Високі оцінки свідчать про прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми при високому рівні самокритичності. Оцінки за цією шкалою можуть в тій чи іншій мірі сприяти аналізу щирості відповідей досліджуваного при роботі з даним опитувальником, що відповідає шкалам брехні інших опитувальників.

Шкала X (*екстраверсія- інтроверсія*). Високі оцінки за шкалою відповідають вираженій екстравертованості особистості, низькі – вираженій інтровертованості.

Шкала XI (*емоційна лабільність*). Високі оцінки вказують на нестійкість емоційного стану, що виявляється в частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції. Низькі оцінки можуть характеризувати не тільки високу стабільність емоційного стану як такого, але і хороше уміння володіти собою.

Шкала XII (*маскуліність-фемінність*). Високі оцінки свідчать про протікання психічної діяльності переважно за чоловічим типом, найнижчі - по жіночому.

Аналіз результатів слід починати з перегляду всіх відповідних листів, заповнених досліджуваними, уточнюючи, яка відповідь отримана на перше питання. При негативній відповіді, що означає небажання випробуваного відповідати відверто на поставлені питання, слід вважати дослідження не відбулося. При позитивній відповіді на перше питання, після опрацювання результатів дослідження, уважно вивчається графічне зображення профілю особистості, виділяються всі високі та низькі оцінки. До низьких відносяться оцінки в діапазоні 1-3 бали, до середніх - 4-6 балів, до високих - 7-9 балів. Слід звернути особливу увагу на оцінку за шкалою IX, що має значення для загальної характеристики достовірності відповідей.

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки дозволяє виявити важливі показники і форми агресії.

Дана методика складається із 75 запитань, кожне з яких потребує відповіді: «так», «скоріше так», «ні», «скоріше ні».

При обробці даних в звичайних умовах відповіді «так» і «скоріше так» об'єднуються (сумуються як відповіді «так»), так як і відповіді «ні» і «скоріше ні» (сумуються як відповіді «ні»). Підраховуються бали відповідно з ключем, що вказаний у даній методиці.

А. Басс і А. Дарки виділяють наступні показники і форми агресії:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (погроза, проклинання).
3. Непряма агресія – використання обхідним шляхом пліток, жартів, спрямованих проти інших осіб і прояв ненаправлених, невпорядкованих, вибухів люті (крик, тупання ногами і т.п.).

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету і керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні виявити запальність, різкість, грубість.

6. Підозра – схильність до недовіри і обережного відношення до людей, що виникає з переконання, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

7. Образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих, зумовлені почуттям гніву, невдоволення кимось чи всім світом за дійсні або уявні страждання.

8. Аутоагресія або почуття вини – ставлення і дії по відношенню до себе і оточуючих, що виникають з можливого переконання самого досліджуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить погано: шкідливо, злісно або безсовісно.

Автори методики також пропонують розглядати такі показники як індекс агресивності – це сума показників фізичної, вербальної, непрямой агресії, поділених на три та індекс ворожості – сума показників підозри та образи, поділених на два.

Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В. Бойко призначена для виявлення стратегії психологічного захисту в спілкуванні з партнерами. Дана методика складається із 24 запитань, кожне з яких містить по три варіанти відповідей. Кожен з варіантів характеризує три типи домінуючої стратегії психологічного захисту: «а» – миролюбство, «б» – уникнення, «в» – агресія. Чим більше відповідей того чи іншого типу, тим більше виражена відповідна стратегія.

Миролюбство – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, в якій керуючу роль відіграють інтелект і характер. Інтелект нейтралізує енергію емоцій в тих випадках, коли виникає загроза для Я-особистості. Миролюбство пропонує партнерство і співпрацю, уміння йти на компроміси, робити поступки, готовність жертвувати деякими своїми інтересами

в ім'я головного – збереження гідності. В багатьох випадках миролюбство означає пристосування, прагнення поступатись натиску партнера, не загострювати відносини і не входити у конфлікти, щоб не піддавати труднощам своє Я. Однак, часто не достатньо одного інтелекту, щоб миролюбство стало домінуючою стратегією захисту. Важливо ще мати відповідний характер – врівноважений, комунікабельний.

Уникання – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, що базується на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів. Індивід зазвичай обходить або без бою покидає зони конфліктів і напруження, коли його Я піддається атакам. При цьому він відкрито не витрачає енергію емоцій і мінімально напружує інтелект.

Агресія – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, що діє на основі інстинкту. Інстинкт агресії – один із «великої четвірки» інстинктів. Агресія не виходить із репертуару емоційного реагування. Її міцна енергетика захищає Я-особистість на вулиці, в транспорті, вдома, у взаємовідносинах зі сторонніми і дуже близькими людьми, з друзями. Агресивних видно здалеку. Особистість і інстинкт агресії цілком сумісні, а інтелект при цьому працює в режимі трансформатора, що посилює агресію.

Методика діагностики схильності до конфліктної поведінки К. Томаса

Дана методика складається із 30 пунктів, що містять по два твердження («а», «б»), з яких потрібно обрати одне найхарактерніше.

Інтерпретація результатів проводиться відповідно до ключа та включає наступні способи реагування на певні ситуації:

- Суперництво;
- Співробітництво;
- Компроміс;
- Уникнення;
- Пристосування.

Суперництво відзначається прагненням перемогти за рахунок іншого, довести свою перевагу. Виступає як негативний тип поведінки у конфлікті, якщо

є стратегією, але як тактичний прийом ефективний за умови розумного використання справжніх своїх переваг. Стиль суперництва використовує людина з сильною волею, достатнім авторитетом, владою, не дуже зацікавлена у співпраці з іншою стороною, якщо прагне в першу чергу задовольнити власні інтереси.

Співробітництво – орієнтація на виграш обох сторін. Ця стратегія найбільш ефективна, але і найскладніша, тому, як правило, без спеціальної підготовки, спонтанно конфліктуючі не спроможні нею користуватись. Розв'язання відбувається шляхом переговорів, для ведення яких потрібно володіти спеціальними навичками. Під час переговорів як окремі тактичні прийоми використовується втеча (промовчати), поступливість (погодитись), боротьба (наполягти на своєму), компроміс (поступитись в обмін на поступку іншого).

Стиль співробітництва використовує людина, яка відстоюючи власні інтереси, вимушена брати до уваги потреби і бажання іншої сторони. Мета співпраці – розробка довгострокового взаємовигідного рішення. Такий стиль вимагає вміння пояснювати свої бажання, вислуховувати один одного, стримувати свої емоції, планувати взаємодію.

Компроміс – орієнтація на взаємні поступки або стан перемир'я. Суть його полягає в тому, що сторони прагнуть врегулювати розбіжності шляхом взаємних поступок. Виступає як позитивний тип, якщо є згода у чомусь принциповому, а розходження стосуються другорядних питань. Якщо компроміс веде до перемир'я, то суперечність залишається нерозв'язаною і прихований конфлікт періодично дає про себе знати.

Стиль компромісу найбільш ефективний, коли обидві сторони хочуть одного і того ж, але знають, що одночасно це нездійсненно. При використанні цього стилю акцент робиться не на рішенні, яке задовольняє інтереси обох сторін, а на варіанті за формулою «ми не можемо повністю виконати свої бажання, отже, необхідно прийти до рішення, з яким кожний з нас міг би згодитися».

Уникнення. Прояви цього типу поведінки у конфліктній ситуації: грюкання дверима, мовчазний бунт, психосоматичні розлади. Не веде до розв'язання проблеми, яка згодом поглиблюється.

Стиль уникнення реалізується, коли проблема не така важлива і людина не відстоює свої права, не співробітничает ні з ким для вироблення рішення і не хоче витратити час та сили на її рішення.

Пристосування виявляється як згода програти на користь опонента, який починає цим користуватись і висуває нові складніші вимоги. У результаті поступлива людина втрачає авторитет, повага і престиж. При розумному використанні може вести до розв'язання.

Стиль пристосування виявляється, коли індивід діє спільно з іншою стороною, але при цьому не намагається відстоювати власні інтереси в цілях згладжування суперечок і відновлення нормальної атмосфери. Цей стиль найбільш ефективний, коли результат справи надзвичайно важливий для іншої сторони і не дуже для індивіда, або коли людина жертвує власними інтересами на користь іншої сторони.

Тест для дослідження асертивності

Даний тест призначений для оцінки асертивності – здатності не діяти на шкоду кому-небудь, поважаючи права інших людей, але при цьому не дозволяючи «вити з себе мотузки».

Тест складається із 24 запитань, які потребують відповіді «так» або «ні». Підраховується сума балів відповідно з ключем.

Дані, отримані за тестом можуть свідчити про наступні показники:

✓ Низький рівень (найвищий показник А): Особистість має уявлення про асертивність, але не дуже-то користується нею в житті. Часто відчуває невдоволення собою і оточуючими.

✓ Середній рівень (найвищий показник Б): Індивід добре опановує асертивністю. Часом спроби діяти асертивно виливаються в агресивність. Але це неважливо. Який учень не набивав собі шишок!

✓ Високий рівень (найвищий показник В): У людини склалася думка про себе і свою поведінку, оцінює себе реалістично, а це хороша база для придбання якої-небудь навички, необхідної при контактах з оточуючими.

Методика діагностики наявності алкоголізму (MAST) спрямована на виявлення можливості наявності схильності до алкоголізму. Вона складається з 24 запитань. На кожне запитання потрібно однозначно відповісти «так» або «ні». При обробці результатів підраховуються відповіді, які збігаються із запропонованим ключем. Дана методика дозволяє виділити три рівні наявності алкоголізму:

- алкоголізм відсутній,
- підозра на алкоголізм,
- можливість наявності алкоголізму.

Анкета на виявлення схильності до алкоголізму спрямована на дослідження таких аспектів вживання алкоголю як сформованість загальних уявлень про алкогольні напої, їх шкідливість (нешкідливість) а також спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому.

Дана анкета складається із 15 запитань і дозволяє визначити рівень схильності до алкоголізму:

- схильність до алкоголю відсутня;
- потенційна схильність;
- схильність до алкоголю присутня.

Проаналізуємо різноманітні властивості особистості підлітків. Результати дослідження засвідчили той факт, що найбільш виражена серед досліджуваних є спонтанна агресивність (8,12%). Це свідчить про підвищений рівень психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки.

На другому місці знаходиться показник роздратованості (8,10%), що вказує про нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективного реагування.

Реактивна агресивність яскраво виражена у 7,52% досліджуваних, що характеризується агресивним ставленням до соціального середовища і вираженим прагненням до домінування.

Депресивність по вибірці складає 7,30%, що свідчить про наявність депресивних ознак в емоційному стані, поведінці, у відносинах до себе і до соціального середовища.

Невротичність виражена у 7,27% досліджуваних, що характеризує рівень невротизації особистості. Високі оцінки відповідають вираженому невротичному синдрому астеничного типу із значними психосоматичними порушеннями.

У 7,22% опитаних підлітків домінує показник сором'язливості, що відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, та протікає по пасивно-оборонному типу. Такі підлітки тривожні, скуті, невпевнені, і як наслідок труднощі в соціальних контактах.

Емоційна лабільність переважає у 7,10% досліджуваних підлітків і вказує на нестійкість емоційного стану підлітків та виявляється в частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції.

Показник відкритості виражений у 6,72% підлітків. Це свідчить про прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми, особливо з ровесниками.

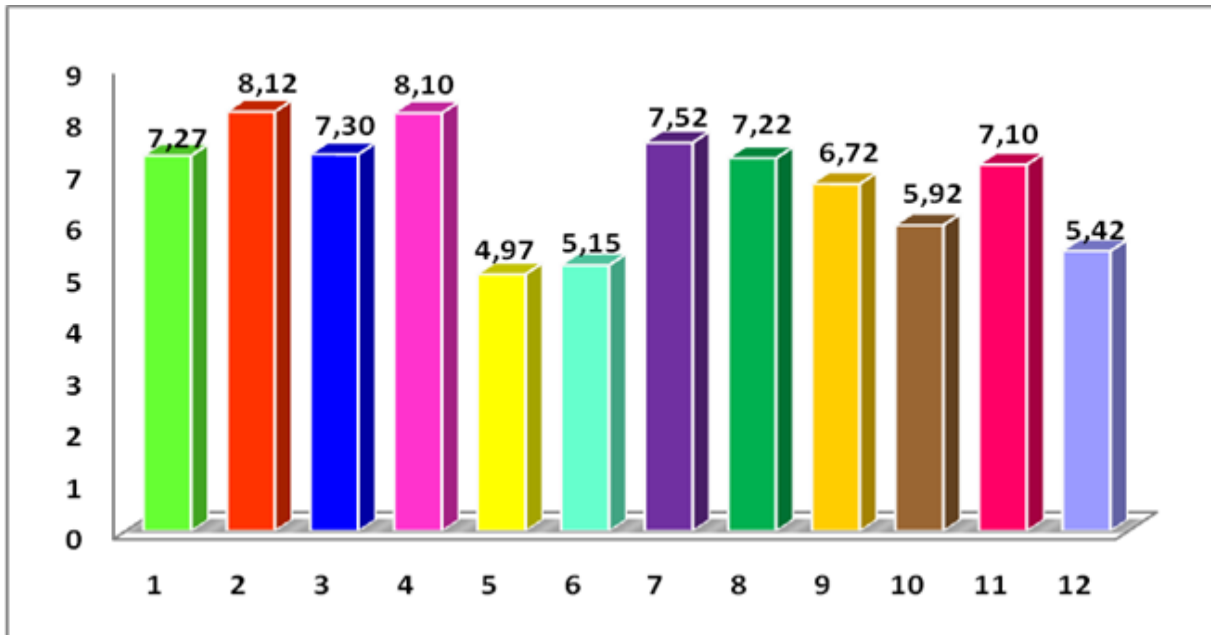
Такий показник як екстраверсія – інтроверсія виражений у 5,92% опитаних. Високі оцінки за шкалою відповідають вираженій екстравертованості особистості.

Властивість особистості як маскулінність складає 5,42%. Високі оцінки свідчать про протікання психічної діяльності переважно за чоловічим типом.

У 5,15% досліджуваних підлітків переважає така властивість особистості як врівноваженість, яка свідчить про добру захищеність до впливу стрес-факторів звичайних життєвих ситуацій, що базується на впевненості в собі, оптимістичності та активності.

І лише у 4,97% опитаних підлітків переважає показник товариськості, який характеризує як потенційні можливості, так і реальні прояви соціальної активності. Підлітки відчувають потребу в спілкуванні і постійній готовності до

задоволення цієї потреби. Середні показники по кожній шкалі в цілій вибірці досліджуваних можна представити за допомогою діаграми.

Примітка: 1 – невротичність; 2 – спонтанна агресивність; 3 – депресивність; 4 – роздратованість; 5 – товарицькість; 6 – врівноваженість; 7 – реактивна агресивність; 8 – сором'язливість; 9 – відкритість; 10 – екстраверсія-інтроверсія; 11 – емоційна лабільність; 12 – маскуліність-фемінність

Рисунок 1. Показники особистісних властивостей підлітків (за FPI)

Наступною методикою, яка використовувалася в процесі діагностичної роботи була методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки.

Дана методика дозволяє отримати зручні для співставлення результати, що характеризують індивідуальні і групові показники. Аналізуючи результати нашого дослідження ми з'ясували, що у досліджуваних підлітків сумарні показники індексу агресивності коливаються від 50 до 83, а сумарні показники індексу ворожості – від 37 до 72. Але ми більш детально розглянемо індивідуальні показники агресивності.

Результати методики засвідчили той факт, що найбільш вираженою по всій вибірці досліджуваних є така форма агресії як аутоагресія (82,5%). Ставлення і дії підлітків по відношенню до себе і оточуючих виникають з можливого переконання самого досліджуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить погано: шкідливо, злісно або безсовісно.

У 64,6% опитаних переважає вербальна агресія. Це свідчить про те, що підлітки виражають негативні відчуття як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (погроза, проклинання).

Яскраво виражені показники фізичної агресії у 61,6% підлітків, які вказують на те, що досліджуванні в певних ситуаціях часто використовують фізичну силу проти іншої особи.

Такий показник як образа спостерігається у 61,4% досліджуваних, що виявляється в проявах заздрості й ненависті до оточуючих, зумовлені почуттям гніву, невдоволення кимось чи всім світом за дійсні або уявні страждання.

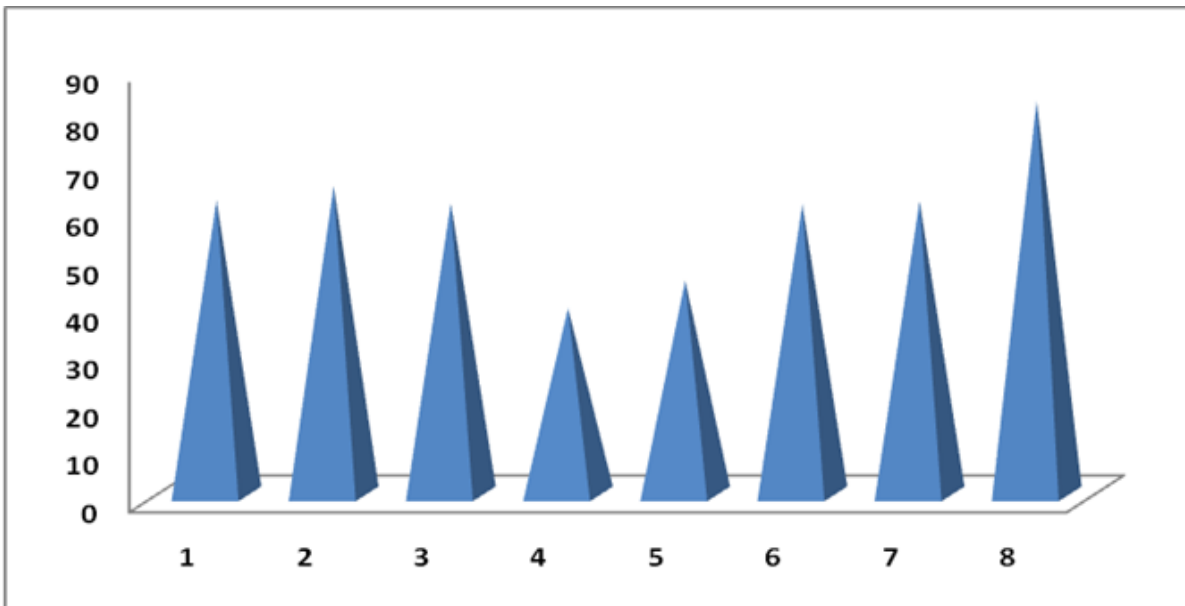
Показник непрямой агресії домінує у 61% опитаних підлітків, що свідчить про використання досліджуваними обхідним шляхом пліток, жартів, спрямованих проти інших осіб і прояв ненаправлених, невпорядкованих, вибухів люті.

У 60,7% досліджуваних підлітків переважає показник підозри. Підлітки часто схиляються до недовіри і обережного відношення до людей, що виникає з переконання, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

Стосовно показника роздратування, то він переважає у 44,7% досліджуваних. Такі підлітки схильні до роздратування, готові при найменшому збудженні виявити запальність, різкість, грубість.

Негативізм як форма агресії спостерігається лише у 39% опитаних підлітків, що свідчить про спрямованість поведінки зазвичай проти авторитету і керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

Таким чином, показник аутоагресії є найбільш вираженим серед вибірки досліджуваних, а така форма агресії як негативізм – найменш виражена. Для наочності відобразимо результати методики у вигляді діаграми (рис.2).

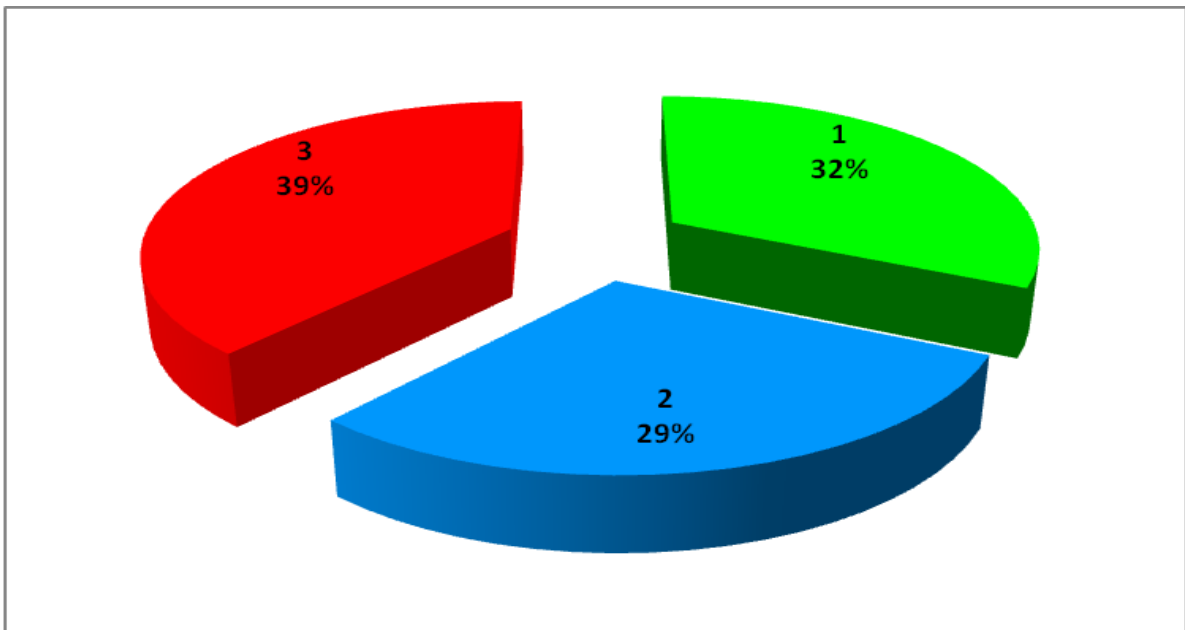
Примітка: 1 – фізична агресія; 2 – вербальна агресія; 3 – непрямая агресія; 4 – негативізм; 5 – роздратування; 6 – підозра; 7 – образа; 8 – аутоагресія

Рисунок 2. Показники агресії (за А. Бассом і А. Даркою)

За результатами проведення методики діагностики психологічного захисту у спілкуванні В. Бойко стало очевидним, що у 39% (16 осіб) досліджуваних домінує агресивний тип стратегії психологічного захисту в спілкуванні. Це свідчить про те, що агресія не виходить із репертуару емоційного реагування у підлітків. Її міцна енергетика захищає Я-особистість на вулиці, в транспорті, вдома, у взаємовідносинах з сторонніми і дуже близькими людьми, з друзями.

Така стратегія психологічного захисту як «уникнення» спостерігається у 32% підлітків (14 осіб), тобто вони обходять зони конфліктів і напружених ситуацій. При цьому вони відкрито не витрачають енергію емоцій і мінімально напружують інтелект.

У 29% (10 осіб) підлітків переважає стратегія «миролюбство», що свідчить про партнерство і співпрацю, уміння йти на компроміс, готовність жертвувати деякими своїми інтересами в ім'я головного – зберегти гідність. В багатьох випадках миролюбство означає пристосування, прагнення поступатись натиску партнера, не загострювати відносини і не входити у конфлікти, щоб не піддавати труднощам своє Я. Результати тестувань представлені на рис. 3.

Примітка: 1 – уникнення; 2 – миролюбство; 3 – агресія

Рисунок 3. Показники вибору стратегії психологічного захисту у спілкуванні (за В. Бойко)

Проаналізувавши отримані результати можна зробити висновок, що саме агресія, як стратегія психологічного захисту в спілкуванні найбільш проявляється у підлітків.

Для виявлення схильності до конфліктної поведінки серед підлітків ми використали методіку діагностики схильності до конфліктної поведінки К. Томаса.

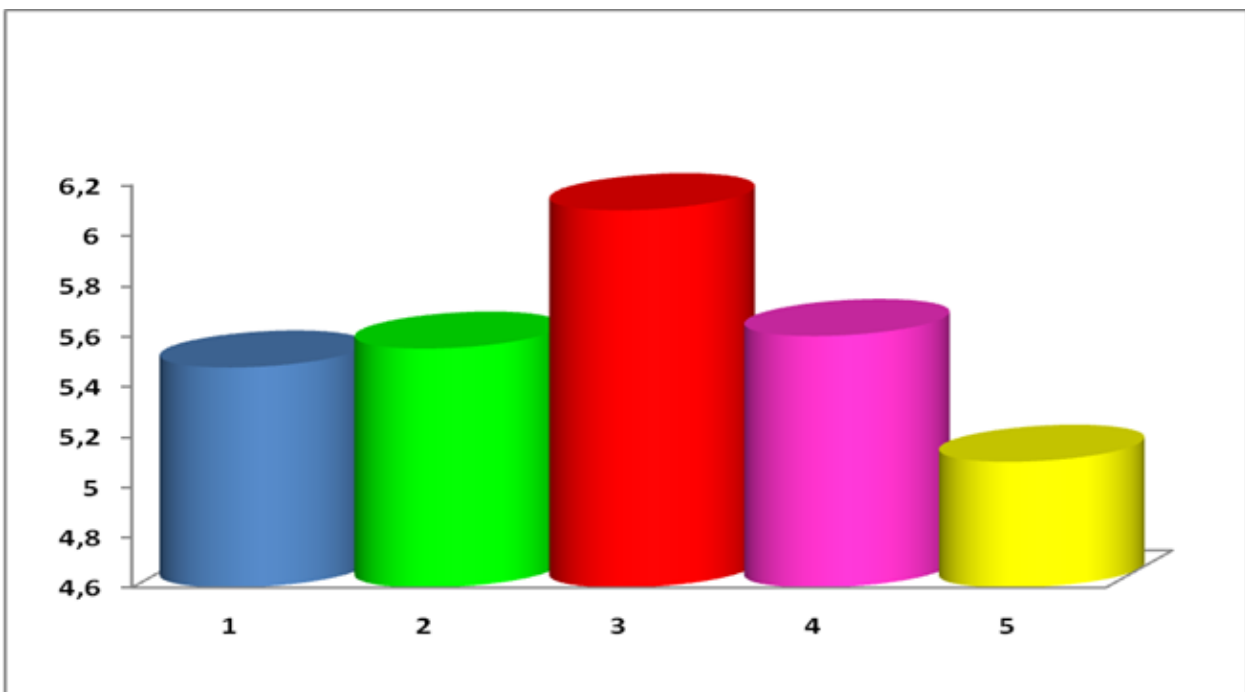
Встановлено, що у 6,1% опитаних підлітків схильні до компромісу. Підлітки прагнуть врегулювати розбіжності шляхом взаємних поступок, але суперечність залишається нерозв'язаною і прихований конфлікт періодично дає про себе знати. Стиль компромісу найбільш ефективний, коли обидві сторони хочуть одного і того ж, але знають, що одночасно це нездійсненно.

У 5,6% досліджуваних переважає такий тип поведінки як уникнення. Проявляючи його у конфліктній ситуації підлітки зазвичай грюкають дверима, проявляють мовчазний бунт. Не веде до розв'язання проблеми, яка згодом поглиблюється. Стиль уникнення реалізується, коли проблема не така важлива для підлітків, вони не відстоюють свої права, не співробітничать ні з ким для вироблення рішення і не хочуть витратити час та сили на її рішення.

Співробітництво як тип конфліктної поведінки переважає у 5,55% підлітків. Стиль співробітництва використовують підлітки, які відстоюючи власні інтереси, вимушені брати до уваги потреби і бажання іншої сторони. Вони вміють пояснювати свої бажання, вислуховувати один одного, стримувати свої емоції, планувати взаємодію.

У 5,47% підлітків домінує стиль суперництва, що відзначається прагненням перемогти за рахунок іншого, довести свою перевагу. Такі підлітки не дуже зацікавлені у співпраці з іншою стороною, якщо прагнуть в першу чергу задовольнити власні інтереси.

Стиль пристосування переважає у 5,1% досліджуваних. У результаті поступливі підлітки втрачають авторитет, повагу і престиж. При розумному використанні може вести до розв'язання. Підлітки не намагаються відстоювати власні інтереси в цілях згладжування суперечок і відновлення нормальної атмосфери. Цей стиль найбільш ефективний, коли результат справи надзвичайно важливий для іншої сторони і не дуже для них або коли вони жертвують власними інтересами на користь іншої сторони (див. рис.4).

Примітка: 1 – суперництво; 2 – співробітництво; 3 – компроміс; 4 – уникнення; 5 – пристосування

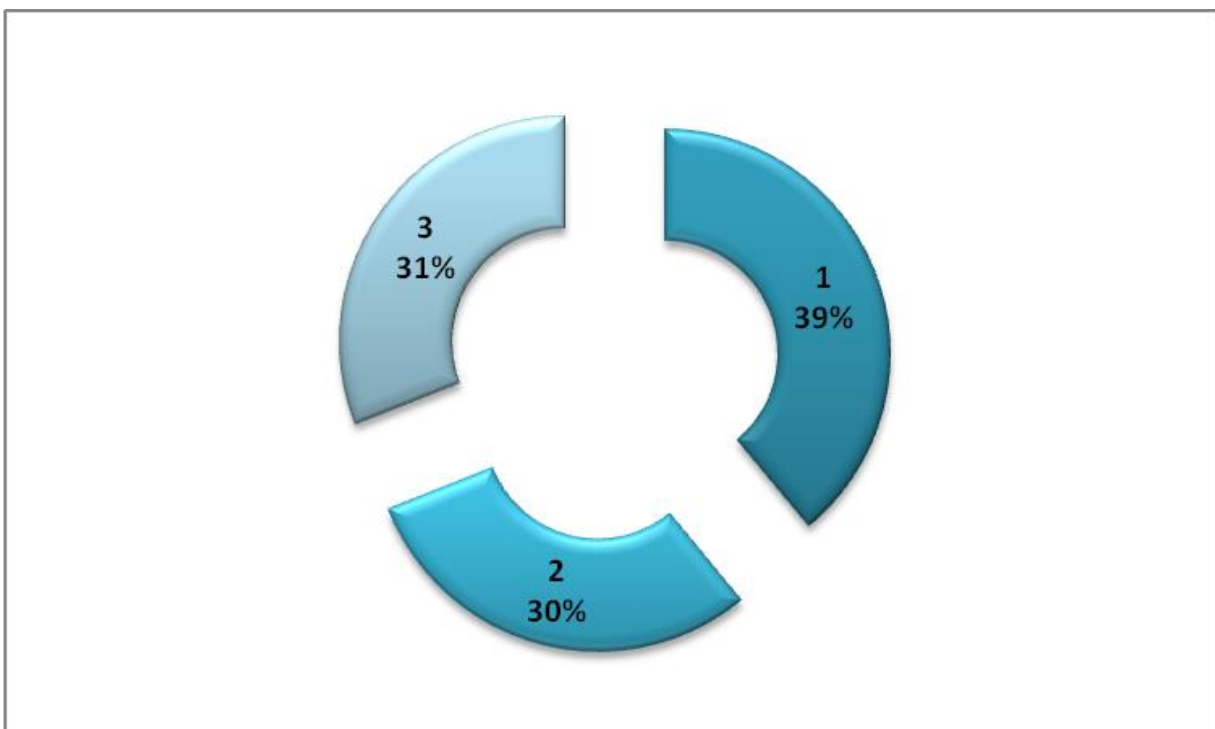
Рисунок 4. Показники схильності до конфліктної поведінки (за К. Томасом)

Наступним тестом, який використовувався в ході роботи, був тест для оцінки асертивності. Дослідження показало, що 16 досліджуваних підлітків (39%) здатні діяти в потрібному напрямку. Часом їхні спроби діяти асертивно виливаються в агресивність.

У 13 досліджуваних (31%) склалася думка про себе і свою поведінку, вони оцінюють себе реалістично, а це хороша база для придбання якої-небудь навички, необхідної при контактах з оточуючими.

Уявлення про асертивність мають 11 підлітків (30%), але не дуже-то користуються нею в житті. Вони часто відчують невдоволення собою і оточуючими.

Результати тестування можна відобразити за допомогою діаграми зображеної на рис. 5.

Примітка: 1 – низький рівень; 2 – середній рівень; 3 – високий рівень.

Рисунок 5. Показники асертивності

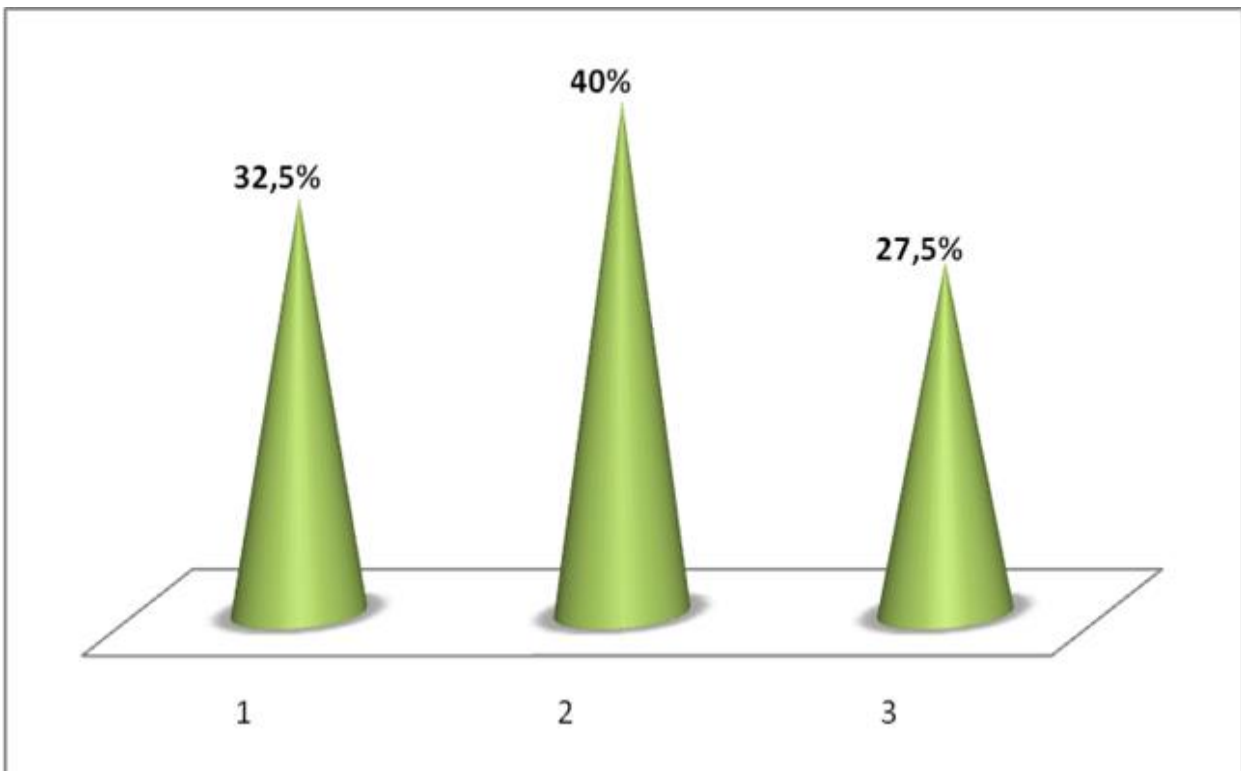
Для виявлення можливості наявності схильності до алкоголізму ми використали методику діагностики наявності алкоголізму(MAST).

Результати даної методики засвідчили той факт, що у 40% (17 осіб) досліджуваних є можливість наявності алкоголізму. Можна сказати про те, що

підлітки, які зловживають алкоголем, часто нехтують своїми обов'язками, друзями, сім'єю, у них виникають конфлікти і навіть їх затримувала міліція за вчинки у нетверезому стані.

У 15 підлітків (32,5%) алкоголізм відсутній, тобто у них сформовані уявлення про шкідливість алкоголю і вони майже не вживають алкоголь, а у 27,5% (8 осіб) досліджуваних підлітків спостерігається підозра на алкоголізм, що свідчить про вживання алкоголю підлітками в компаніях, колі друзів.

Для наочності відобразимо результати методики у вигляді діаграми (рис.6).

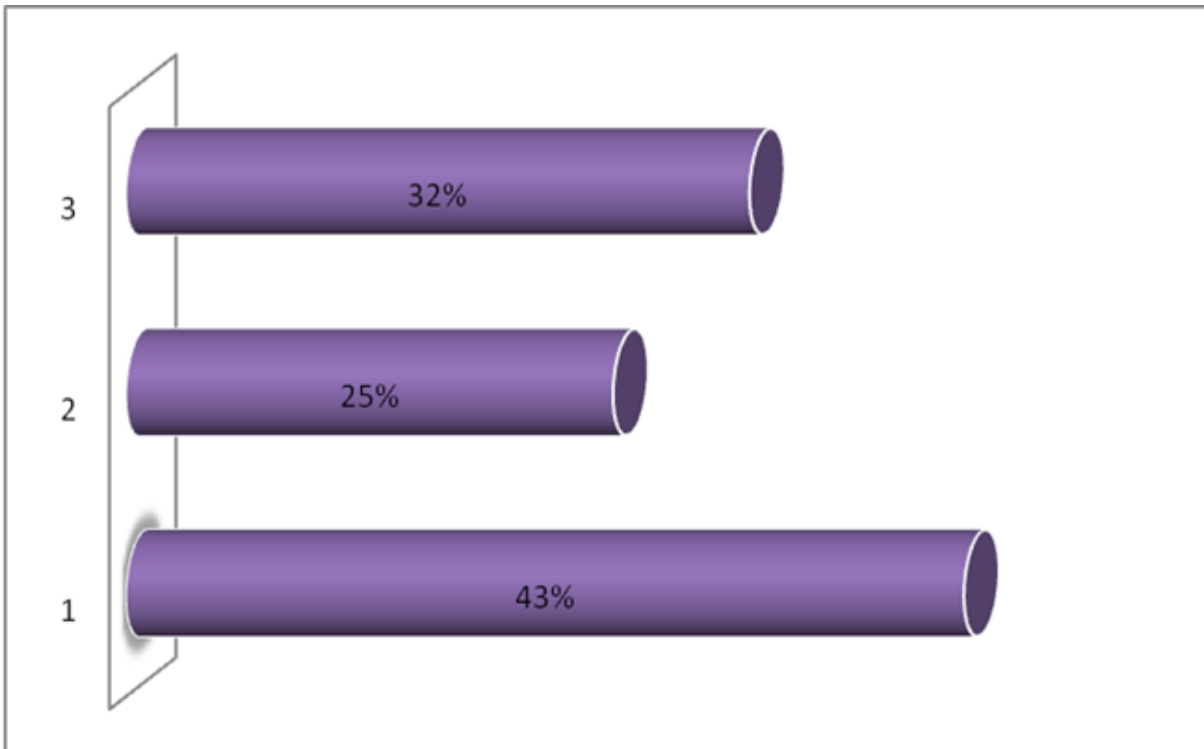
Примітка: 1 – алкоголізм відсутній; 2 – ймовірна наявність алкоголізму; 3 – підозра на алкоголізм

Рисунок 6. Показники ймовірності наявності алкоголізму

Анкета на виявлення схильності до алкоголізму дала можливість визначити, що 43% (20 осіб) досліджуваних демонструють потенційну схильність до вживання алкоголю, що взаємопов'язана з емоційними переживаннями, тривогою, неспокоєм, зниженим настроєм. Припускається, що фізіологічні і психологічні зміни, що супроводжують процес дорослішання можуть також провокувати спроби вживання алкоголю під впливом переживання емоційного дискомфорту. Слід зазначити, що у 13 (32%) опитаних

підлітків схильність до вживання алкоголю відсутня.

В 25 % (7 осіб) опитаних присутня схильність до вживання алкогольних напоїв, тобто ранні спроби вживання алкоголю, обумовлені негативними рисами особистості і переслідують мету задоволення цікавості, прагнення до нових відчуттів, ризику, отриманню задоволення. Проте, можна стверджувати, що такі особистісні властивості, як домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику у дітей, а також специфіка впливу оточення (сім'я, де є проблема зловживання алкоголем) можуть бути психологічними особливостями установки на вживання алкоголю. Результати дослідження за анкетною представлені на рисунку 7.

Примітка: 1 – потенційна схильність; 2 – схильність до алкоголю присутня; 3 – схильність до алкоголю відсутня.

Рисунок 7. Показники рівня схильності до алкоголізму

Можна відмітити те, що характер сімейного виховання є чинником впливу на поведінку підлітка щодо вживання алкогольних напоїв. Негативний приклад батьків також займає чільне місце в ряді факторів, що впливають на поведінку підлітків щодо вживання алкогольних напоїв.

У ході дослідження було виявлено, що вагомим чинником впливу на поведінку підлітків є коло спілкування, про що свідчать відповіді опитаних щодо того наскільки поширене вживання алкоголю серед їх друзів. Поведінка підлітків щодо вживання алкогольних напоїв залежить від рівня коректності їх уявлень щодо впливу алкоголю на організм людини. Це свідчить про те, що рівень обізнаності підлітків є одним із чинників, що впливають на залучення особи до вживання алкогольних напоїв. Але дослідження не підтвердило зв'язку між участю підлітків у профілактичних заходах та їх поведінкою щодо вживання алкогольних напоїв, а отже можна говорити про недостатньо якісні профілактичні програми, що проводяться згідно шкільної програми.

SECTION 2. LEGAL PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.2.1

2.1 An investigation of the effective police communication. law enforcement roles requiring language skills

Communication is a variety of contacts between people, due to the needs of joint activities.

The peculiarity of communication is in its inseparable connection with the activity. Activities are the main environment and a necessary condition for the emergence and development of contacts between people, the transfer of necessary information, mutual understanding and coordination. The meaningful side of communication is always information due to the needs of human interaction [35, p. 102].

A person's activity is almost always in interaction with other people, and in his plans, he is forced to take into account the desires and capabilities of people who can contribute to the realization of his intentions, or become an obstacle to his goal [34, p. 48].

Within the greater field of criminal justice, law enforcement officers act on the front lines of the law to maintain authority and keep us safe. They are on the streets, at the borders, and in our airports, seaports, parks, and prisons. When officers are able to speak the same language as the individuals they encounter, they enhance communication, promote safety, and prevent dangerous misunderstandings or unnecessarily violent escalations.

In recent years, highly televised protests and shootings involving police officers and racial or ethnic minorities are all too familiar and continue to illustrate the struggle for representatives of the law to build trusting relationships with the communities they serve. Sharing a common language is one way to drastically reduce communication roadblocks and foster better understanding.

A police officer must communicate with various sections of the public in the performance of his or her duties.

Therefore, there is an objective need for psychologically, linguistic, tactically and technically correct communication between a police officer and individuals.

First of all, you need to understand what the term “communication” means.

Communication is a mutual relationship, or business or friendly relationship [37, p. 1172].

Next, we will consider some psychological, linguistic and technical rules of communication that can be taken into account and applied by police officers. Communication in which partners manage to maintain the desired subjective distance for each of them can also be psychologically optimal. Because communication is the interaction of at least two people, subjective difficulties in its course may be caused by one or both participants.

Psychological reasons for this may be: unrealistic goals, inadequate assessment of the partner, his abilities and interests, misconceptions about their own capabilities and misunderstanding of the nature of assessment and attitude of the partner, the use of inappropriate ways to address the partner.

There is also a special kind of difficulty, which is the inability to realize meaningful motives for the individual with people around him. Difficulties in communication may also arise due to the fact that its participants belong to different age groups. The difference in life experience of representatives of different age groups in communication is manifested in the unequal level of development and manifestation of cognitive processes during contact with another person, unequal stock and nature of experiences, unequal variety of behavioral forms. All this is differently correlated with the motivational sphere, which in each age group has its own specifics [33, p. 240-241].

The means of communication include:

1. Language as a system of words, expressions and rules for combining them into thoughtful expressions used for communication.
2. Intonation, emotional expressiveness, which can add different meanings to the same statement.

3. Facial expressions, posture, gaze of the interlocutor can enhance, supplement or refute the meaning of the statement.

4. Gestures, as a means of communication, can be as common, ie to have assigned meanings, or expressive, for instance, to serve for greater expressiveness of language.

5. The distance at which the interlocutors communicate depends on cultural, national traditions, the degree of trust in the interlocutor.

The process of two-way exchange of information that leads to mutual understanding is called communication. There is also the concept of communicative competence, which means the ability to establish and maintain the necessary contacts with other people.

Causes of poor communication can be:

1) stereotypes – simplistic opinions about individuals or situations, as a result there is no objective analysis and understanding of people, situations, problems;

2) “prejudices” – the tendency to turn away everything that does not correspond to their own views, which is new, unusual;

3) bad relationships between people, because if a person's attitude is hostile, it is difficult to convince him of the fairness of your point of view;

4) lack of attention and interest of the interlocutor, and interest arises when a person realizes the importance of information for themselves (with this information you can get what you want, or prevent unwanted developments);

5) the habit of drawing conclusions in the absence of sufficient facts;

6) errors in sentence construction: incorrect choice of words, difficulty of communication, weak persuasiveness, illogicality, etc.;

7) incorrect choice of strategy and tactics of communication.

Before communicating with another person, you need to determine your interests, correlate them with the interests of the communication partner, evaluate him as a person, choose the most acceptable techniques and methods of communication. Then, already in the process of communication, it is necessary to control its progress and results, be able to properly complete the act of communication, leaving the partner

appropriate, good or bad, idea of himself and making sure that he had or did not want to continue communication.

At the initial stage of communication, his technique includes such elements as appropriate facial expression, posture, choice of initial words and tone of expression, movements and gestures, actions that attract the partner's attention, pre-aimed at his settings, a certain perception of information.

Facial expression should correspond to three points: the purpose of communication, the desired result of communication, and the attitude shown to the partner. Posture, like facial expressions, is also a means of demonstrating a certain attitude either to a communication partner or to the content of what is being said. Conversation with the interlocutor face to face, at close range, facilitates communication and means good attitude towards him, and conversation, looking away, standing half-turned or back, and at a considerable distance from the interlocutor, usually complicates communication and shows bad attitude towards him.

A formal tone means that the communication partner is not set up to establish friendly personal relationships. The transition to a friendly informal tone is a sign of good attitude, willingness of the partner to establish informal personal relationships. The presence or absence of a good smile on the face and at the initial stage of communication can indicate the same.

Communicative interaction of people takes place mainly in verbal (verbal) form – in the process of language communication. Its peculiarity is that it is in form and content aimed at another person, involved in the communicative process, is a fact of communication.

Speech is a means of emotional influence that stimulates or inhibits the action of a particular member of the group. Emotionally positive influence (encouragement) and emotionally negative influence (punishment) regulate the joint actions of partners. This contributes to a better understanding of situational goals, which improves the effectiveness of group activities. Without the use of the communicative categories of “approval” and “disapproval”, no coordination of joint activities is possible.

An act of verbal communication is a dialogue consisting of speaking and listening.

In dialogue, we are more interested in whether the other understood us than in whether we understood him. This distorts the communication process. The best way to avoid this is to reflexively listen. Its essence is non-interference in the language of the interlocutor (conditional-passive listening).

Neutral words like “yes”, “I understand”, “it's interesting” help to maintain the conversation, relieve tension.

Another method is reflexive listening. It consists in establishing feedback with the interlocutor in order to control the accuracy of information perception.

Reflective listening is necessary for effective communication due to the ambiguity of most words. This indicates the need for the ability to listen reflexively, for instance, to find out the real meaning of the conversation [38, p. 473-475].

Thus, dialogue is a form of productive, conflict-free and constructive communication to determine what is happening to understand the topic, the problem.

Language barriers – often in tandem with ethnic disproportions in the workforce – regularly prevent the law enforcement system from functioning as well as it could.

An important factor in improving the efficiency of law enforcement is to establish relations of police cooperation with the public on the basis of mutual trust, mutual understanding (understanding, evaluation of each other's interests and goals, accepting them as their own) and interaction; The relationship between the police and the population can affect the level of efficiency of police officers in the protection of public order, prevention and prevention of crime, fight against crime in general.

A police officer must have not only professional knowledge, but also at least sufficient skills in the basics of psycholinguistics, sociolinguistics, jurisprudence. The quality of a police officer's contact with different groups of the population will determine the effectiveness of his activities. One of the determining factors in the effective work of a police officer will be a properly formed professional communicative competence. In communication, the police officer: receives the necessary information to solve the crime; manages the conversation process,

sometimes in difficult conditions; transmits verbal information in writing. It is known from practice that the acquisition of communication skills can be delayed, which affects the adaptation processes in the professional activities of the police and can lead to frustration and dismissal.

The urgency of effective communication is typical not only for the National Police of Ukraine, but also for police systems around the world, where, as foreign experience shows, much attention is paid to the formation of professional skills of police officers, their professional knowledge, certain social skills. the ability to communicate, resolve conflict situations, etc.

The experience of working with police personnel in a number of civilized countries proves the existence of normative and psychological mechanisms for developing effective communication skills, which are quite acceptable in the National Police of Ukraine.

In particular, the organization of the German law enforcement is seen as part of the general concept of maintaining law and order, which provides for a comprehensive focus of the police on interaction with the population. The “Description of Tasks for the German law enforcement officers” emphasizes that the police, in carrying out their professional tasks, rely on the understanding and support of citizens. Reliance on the population is a prerequisite for effective policing. It is believed that the visible presence of the police and trusting contact with the population of the service should have a positive impact on the attitude of citizens to the police, its activities, strengthen personal security.

Much attention is paid to the problem of communication between the police and the population in the United States. Thus, in more than two hundred US cities, public patrol programs are in place. They are designed to ensure active police cooperation with the public. The essence of these programs is that patrol officers pay from their own eight-hour shift some time to establish and develop contacts with citizens. For example, in Dallas, where there is a Stop, Go and Talk program, in each of the three shifts, a patrol officer leaves his company car in a crowded place for at least 30 minutes, four days a week to communicate with the public. The process of such communication

may include explaining to teens how patrol car radio works, talking to employees in the store, at fairs, attending public meetings in libraries, community centers, hospitals, and more.

New York has the largest public policing program in the country. Each officer involved in the program pre-courses at one of the training courses at the Michigan Police Academy, consults with the police officers working on the programs, monitors the progress of law enforcement, and only then adapts the communication program to requirements of the site. When getting acquainted with the program, the question arises whether it does not interfere with the schedule of the police?

Answering this question, the police themselves say: “We need to find time to get acquainted in detail with the patrol station and the needs of residents. The program gives us this opportunity. People share our concerns, they learn to treat the policeman with respect, to trust him. And such things that you will never be told on the phone and you will never hear, sitting behind the wheel of a patrol car, are revealed to you only in conversation alone” [36, p. 3-4].

Ability to communicate with different people, patience and self-confidence is the basis of the success of police officers who participate in another program that operates in several US cities. This is the ROPE program. It was first introduced by the Elgin Police Department, Illinois. Subsequently, this experience began to be used in other cities. The police officers involved in the program live and work in problem areas, their main task is to create a healthy microclimate within a specific area. The city provides police and their families with housing, a patrol car, an answering machine, utility bills (except long distance calls) and all special expenses related to the program. In turn, the police are obliged to get acquainted with every resident of their area, to work with people living in it, to attend their meetings, to supervise all information leaflets and publications that are regularly distributed among the residents, and, in addition, to constantly communicate with them in order to identify existing problems and provide assistance in solving them. The maximum term of a police officer’s stay in this job is three years. The results of the program are evidenced by changes in the nature of citizens’ responses in the process of surveys conducted in one of the

neighborhoods. When the ROPE program was first introduced, residents answered “drugs and gangs” when asked about their biggest problems. Two years later, the same residents gave the same answer to the same question: “too loud music and noise from cars”. To prepare police officers for participation in the ROPE program, a training program has been introduced, which addresses such issues as “use” in the neighborhood, communication with residents, work at risk, overcoming failures and conflicts, etc .

Besides, absolutely all law enforcement roles at the local, state, and federal level are improved when officers have advanced language skills. More specifically, some responsibilities performed daily throughout the sector that require officers to communicate in a language other than English include:

- Addressing participants present at an incident in a timely and reassuring fashion to diffuse fear or tension and to restore community morale,
- Speaking with witnesses or victims’ relatives and taking accurate testimony,
- Investigating criminal activity and collaborating with colleagues across departments, and
- Educating the public while developing trusting relationships through speaking roles at schools or community special interest groups.

Perhaps the roles we most readily associate with law enforcement are those in policing or correction services. These sworn officers work at state and local levels to protect citizens and to respond to calls for help. They may also provide traffic assistance, delivery of first-aid, and security in courts.

Spotlight Example: New York Police Department (NYPD) officers speak over 70 languages. Should they come across a language in which they’re not proficient, the NYPD is equipped with Language Line cell phones to secure immediate contact with native speakers.

Special agents and investigators for the FBI and other federal services use language skills to communicate with victims and witnesses, review evidence and materials, and collaborate with international colleagues in foreign governments.

To sum up, the police officer must be communicative, be able to communicate with a wide range of social environment. Taking into account and using these positions by police officers during their activities can not only enhance their positive image, but also be a guarantee of achieving communication goals. Besides, it is necessary to pay attention to the fact that the most powerful weapon in the fight against crime is public support and assistance. Under modern conditions in the developed democracies of the world, the view of the police as an open system aimed at its activities to serve the public, analysis of the state of society and the causes of crime, flexible and rapid response to dynamic social and political changes. Accordingly, the police should take a proactive rather than reactive position, constantly preventing social tensions and preventing crime by solving citizens' problems and implementing self-service programs in the field of security. This places increased demands on law enforcement officers, their professional and personal qualities.

This provision is of great importance for the bodies and units of the National Police of Ukraine, their development as an organization that is becoming more open and accessible to the population, more responsive to its needs, able to provide high quality services, respond quickly to all changes in the environment. Ukraine is gradually gaining its own experience of cooperation between the National Police and the population, training police officers for this activity. Today it is important not only to update this experience, but also to fill it with new content, to introduce modern principles, approaches and standards of work, taking into account, inter alia, the experience of foreign law enforcement agencies in all its diversity and contradictions.

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.2.2

2.2 The influence of disinformation on decision-making style in police officers in the process of professional activity

The growing amount of information that a modern law enforcement officers needs to deal with has made decision-making more and more complex and responsible. It is no coincidence that decision-making theory, some aspects of which have taken a formalized form in the twentieth century, is currently in the spotlight of various fields of knowledge such as mathematics, logistics, psychology, sociology, management, law, cybernetics, systems research and more. In the era of scientific and technological revolution, law enforcement and social activities of countries are becoming more dynamic. In such multilevel institutional systems, the decision-making process is becoming increasingly complex and responsible, which plays a key role in all spheres of life of both individuals and government agencies. It is important for us to explore leading examples of the importance of cognitive perception in police decision-making in the professional process of combating misinformation and countering cyber-attacks in today's information environment.

Decision making

In 1947, H.Simon first published the book "Administrative Behavior", which was based on the dissertation of a scientist and updated over many years. Central to this book are the behavioral and cognitive processes of the person who makes rational decisions. According to him, an operational administrative decision must be correct, effective and practical in implementation through a set of coordinated actions. In 1958, H.Simon together with J.March widely developed the theory of limited rationality, scientists are considered one of the creators of modern theory of management decisions. The main results obtained by them in this area are presented in the book "Organization". This concept considers a person who, seldom behaves rationally and in most real situations, is limited to average, satisfactory decisions. These solutions, as a rule, allow to achieve the goal, but are inferior to the optimal solution [39]. In 1954, W.Edwards, based on an extensive study of the works of C.Coombs, K. Levin, L.Festinger (author of the theory of "cognitive dissonance"), published his work "The

theory of decision making" [40], which is considered the foundation of psychological decision theory. American scholars usually call it behavioral theory, but it is not considered the best name because it seems to be behaviorist, while psychological decision theory, as we understand it, has little to do with behaviorist. Psychological decision theory is a system of motivational statements about how individuals solve problems that require decision making. It seeks to identify and predict the nature of decision-making processes.

Decision theory is a field of study that uses the concepts and methods of mathematics, statistics, economics, management and psychology, which studies the patterns of people's choice of ways to solve various problems, as well as explores ways to find the most profitable possible solutions. The theory of decision-making can be divided into two relatively independent parts: descriptive and prescriptive. The descriptive component describes the real behavior and thinking of people in the decision-making process, and is called psychological decision theory. The prescriptive component, on the other hand, tells people how to make decisions and is called normative decision theory. The normative theory of decision-making is based on the classical concept of maximizing the expected utility, which was actively developed by E.Galanter [41]. According to this concept, a person always tries to make the optimal decision, which corresponds to the maximum expected utility. In other words, normative decision theory is a system of methods and procedures that support decision-making in problematic, complex situations. Psychological decision theory serves to explain and predict human behavior in situations of choice. Being relatively independent parts normative and psychological theory of decision-making, in fact - two sides of the same coin. As known, the commonality of the theory can be measured by the range of phenomena that make up its subject. In the process of working on the theory later W.Edwards identified the postulates concerning rationality: the postulate of sequence and the postulate of maximization [42]. The postulate of sequence says that in order to make a rational decision it is necessary to organize a set of alternatives in terms of preferences of the decision-maker. Decisions must be transitive (binary), in our case transitivity means sequence of preferences. Contrary to expectations, these

conditions are very difficult to meet. Psychological studies show that personal preferences are usually not transitive [43]. The postulate of maximization states that the final condition of a rational solution is the use of maximization, the choice of such an action that maximizes the objective function of the one who solves the problem. Or, less formally, the individual accepts the alternative that is best for him in the described situation. The postulate that commands the choice of action, the best in terms of achieving the goals of the individual, is consistent with an intuitive understanding of rationality. The described postulates concerning the rationality of decisions are insufficient. The postulate of complete sequence, which assumes the transitivity of preferences, is understood only in some cases. Often, a reasonable modification of preferences or the use of good enough strategies leads to inconsistent behavior, which in particular, in no way can be called irrational. Although the postulates are not perfect, to date no competing proposals have been made [44,45,46,47].

Cognitive style

Professional thinking of police officers is an integral part of developed legal awareness, and its important components are critical thinking and cognitive style. Cognitive styles have been studied and researched by a large number of scientists, in particular S.Messick described cognitive styles in detail in his work "Cognitive styles in educational practice" in 1976 [48]. The term "cognitive style" was introduced by the American psychologist G.Allport in his famous theory of personality and research by K.Jung. Cognitive styles are the general psychological dimensions by which people differ. Cognitive styles are about individual differences in the way of perceive, remember or think. Cognitive style is based on the way information is processed and the use of perception, thinking, memory, which are related to the cognitive resources of the individual [48]. According to M.Kholodnaia, cognitive styles are individual and unique ways of processing information that characterize the specifics of the mentality of a particular individual and the distinctive features of his intellectual behavior [49]. In a study by D.Shvets [50] in which he studied police officers based on cognitive styles of field-dependence / field-independence showed that police officers respond through individually unique means of perceiving, receiving and processing

information, which defines them as typical for the subject ways of solving problems, thinking, perceiving and remembering. Empirical features of extraversion / neuroticism in police officers with varying severity of field-dependence / field-independence were empirically identified. The scientist obtained the following results: a higher rate of neuroticism in the group of field dependent police officers (they show neurotic symptoms); a higher rate of irritability (members of this group have unstable emotional states with a tendency to react affectively, because irritability is a property opposite to emotional stability); higher rate of shyness indicates (tendency to stress response to normal life situations, which occurs in the passive and protective type of subjects); higher rates of emotional lability (which reflects the likelihood of frequent mood swings and emotional instability). Based on this results, D.Shvets says that field dependent police officers are characterized by higher scores on the scales of neuroticism, irritability, shyness and emotional lability. Regarding the manifestations of extraversion/introversion, the studied groups do not differ from each other, the indicators of both groups reach the level of extroversion. Regarding the manifestations of neuroticism/emotional lability, it was found that field-dependent police officers have higher rates of neuroticism. The study groups did not differ in the frequency of moderate anxiety. A high level of anxiety was not found in the group of field-independent respondents, in the group of field-dependent subjects the high level is 9%. Low levels of anxiety are likely to be more common in the group of field-independent subjects, who show a probably lower rate of anxiety[50]. In assumption, we can say that cognitive style plays an important role in decision-making process and should be taken into account in further research.

Disinformation

There is a growing body of literature on the plausibility and dissemination of disinformation, such as fake news, on social media. However, not much is known about the extent to which attackers can use social media to covertly influence behavior through disinformation. In the study Z.Bastick 2020 [51] was found that even short (under 5-min) exposure to fake news was able to significantly modify the unconscious

behavior of individuals. The study provides initial evidence that fake news can be used to covertly modify behavior, it argues that current approaches to mitigating fake news, and disinformation in general, are insufficient to protect social media users from this threat, and it highlights the implications of this for democracy. It raises the need for an urgent cross-sectoral effort to investigate, protect against, and mitigate the risks of covert, widespread and decentralized behavior modification over online social networks.

In recent years, psychology has emphasized that unconscious attitudes can affect cognitive, emotional, and moral processes. A.Greenwald and M.Banaji [52, p.8] define implicit attitudes as “introspectively unidentified (or inaccurately identified) traces of past experience that mediate favorable or unfavorable feeling, thought or action towards social objects”. B.Gawronski, W.Hoffman and C.Wilbur [53] elaborated that people may be unaware of the source of these attitudes, their content, or their impact on their cognitive processes or on their decision-making. S.Lindsey , T.Wilson [54] presented a model in which implicit attitudes co-exist with explicit attitudes, and which further specifies that a holder of an implicit attitude may be unaware of its existence. These conceptions hold in common that implicit attitudes are automatic and may guide or directly affect behavior unless consciously prevented from doing so [55, 56, 57]. This aligns with correlational evidence on implicit attitudes and eating behavior [58], consumer behavior [59], exercise dependency and intensity [60], as well as that summarized by meta-reviews [61].

Disinformation based on authentic source (malinformation)

Malinformation is the alleged use of secretly obtained true information that was never intended to be made public [62]. Arming such authentic but disrespectful or compromising material by revealing it publicly in order to connect with a selected audience is an increasingly common tactic of covert operations, not to mention a form of political subversion. Recent examples include hacking Russian emails from the chairman of the National Committee of the Democratic Party of the United States and publishing them through Wikileaks during the 2016 presidential campaign in America. A similar operation against the parties "Forward, Republic!" President E.Macron was

held during the 2017 French presidential election. Websites run by organizations such as Wikileaks (published in 2006 by J.Assange) act as portals for those who want to leak classified or confidential information anonymously. Wikileaks received information in 2010 and 2011, and provided access to classified information about US operations in Iraq and Afghanistan, which was passed on to Wikileaks Chelsea (Bradley) Manning, who worked with the US Army in Iraq as an intelligence analyst. She provided Wikileaks with about 750,000 classified documents, including more than 250,000 telegrams from the State Department. Chelsea Manning's motive [63], according to her in court, was the desire to see a wider public discussion of US foreign policy and American interference in foreign affairs in the interests of "world peace. Of course, in the past there were a lot of spills not the most relevant classified information, and in the future scientists expect even more such spills.

Incorrect information

Incorrect information is used to distinguish it from disinformation, the deliberate use of fake information to deceive. Authoritative media have online sections or web pages where incorrect information can be corrected. Senior politicians will also inform Congress or Parliament of their unintentional misrepresentation and will post corrected information in a protocol document as soon as possible. This is a legal requirement for companies that detect billing errors. This is a moral requirement for those who want self-recognition to be trusted. D.Omand [64] claims that once an incorrect interpretation is thrown in, it cannot be removed from the information environment. Despite all subsequent corrections, incorrect information continues to be in circulation.

Disinformation, also known as "black propaganda", is information that is knowingly untrue before it is spread. The most dangerous secret information operations today are those that disseminate through proven channels carefully designed and seemingly plausible information materials that are false. The key to effective deception is to get the wrong message across as many channels as possible. One message can be disbelieved, but if there is confirmation of it, the information picture quickly acquires a reliable status. As soon as this status is achieved, subsequent messages on the same

channel will also be considered true. It follows that in order to detect fraud, it is necessary to investigate as many different channels of information. Great skill is required to ensure that the messages on each channel are consistent with each other and do not contain inconsistencies. One such discrepancy may be enough to expose the deception. Currently, the Ukrainian police have a constant stream of false stories that are spread on social networks by Russian special services, the diplomatic service and the state media. Russian propaganda justifies the illegal annexation of Crimea, violation of Ukraine's territorial integrity, calls large-scale war throughout Ukraine a planned special operation, carries out constant cyber-attacks on Ukrainian computer systems, attempts a coup in Montenegro and interferes in Western elections. And all this under the drum-beat of information propaganda.

Manipulation, deception and falsification

Manipulation of information for military and political purposes has a long history. When considering the ethical acceptability of information transactions, their motivation is important. Deception is a legitimate military tactic and can be justified on the grounds that successful deception in war helps to achieve the goal faster and, therefore, with less casualties. Therefore, it is to be expected that some countries will resort to information operations in times of war and in times of internal instability. The means of creating and delivering information have changed today. Today, digital information is becoming the object of simple manipulation, targeting and viral spread. D.Omand [64] proposes the following steps to prevent information manipulation, deception and falsification: verification of information, correction of information identification, avoidance of overestimation or underestimation of information, protection of true information, combating the consequences of false information);

Subversive activities and incitement are very old ways. The human motives behind them will not change. But the money with which they are expressed has changed radically with the advent of digital technology and especially the Internet. Digital subversion is already a threat to all. Today's law enforcement needs to reduce personal

vulnerability by improving day-to-day cyber-security. President of Ukraine V.Zelenskii In December 2021, announced the creation of his own cyber troops, and stressed that cyber-security is an important priority of public policy. Since the proclamation of Ukraine's independence, the Russian Federation has been waging a constant information war against Ukraine. It was especially strengthened during the rule of the pro-Russian regime of V.Yanukovich [65]. According to some observers, since the beginning of the aggression of the Russian Federation (February 2014), Russian propaganda has taken the form of Goebbels propaganda during the Second World War [66].

D. Omand [64] emphasizes the importance of learning such lessons for security and intelligence: knowledge of information can be fragmentary and incomplete; the facts need to be explained; forecasts require sufficient data; surprise should become a regular situation; cognitive distortions can be misleading; personality is prone to obsessive states of consciousness; to see does not mean to believe; take into account the opposition of the parties; subversive activities are now digital.

Also, according to D.Omand [64], there are two approaches to counteracting the spread of disinformation: there is thematic refutation, when misinformation is opposed by presenting established facts, and technical refutation, when methods used by attackers are exposed and used against them. Later method exposes tricks such as gathering disparate documents or facts from the context that are used to support conspiracy theories. The first method has also shown its effectiveness in experiments, although there is a recognized risk of increasing conspiratorial thinking on the grounds that the very attempt to refute shows how deep the conspiracy has gone.

In a study by S.Morrow 2019 [67], he claims that fake news on social networks and the media threaten law enforcement officers. Law enforcement agencies are intensifying their response to arrests, physical attacks and killings by police-targeted entities. Such an increase in criminal behavior is caused by de-police on the part of law enforcement agencies in the communities, and the catalysts are false reports on social

networks and the media that all police officers are racists. The scientist notes that the perception of society is influenced by false statements (fake news) of social networks and the media. People who react to fake news use threats of violence, attack or kill police officers. In turn, the working environment of law enforcement agencies is becoming more dangerous, which causes de-police, as criminal behavior and violence increase.

Conclusions

Based on leading examples, we conclude that police decision-making in modern conditions requires increasing research in the field of cognitive component, as depending on the cognitive style, law enforcement officials may have different perceptions and solve problems related to disinformation.

As the nature and volume of crimes evolves, the criminal justice system must advance their abilities in cyber intelligence. Forensic criminology of today's society with advances in technology the criminal justice system lacks the resources and funding. The criminal justice system needs resources including people, training, and equipment to fight back the abilities of social and news media outlets to manipulate the facts of the events.

The criminal justice system needs as up-to-date as possible the resources equipped mentally and physically. Repetition develops efficiency and police officers are a part of authority as well as first responders that need this training the most. Force on force will not remedy the issues between law enforcement and the people. Building communication communities could begin the healing of the division of our society.

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.2.3

2.3 Некоторые психологические аспекты внесудебного урегулирования правовых споров

Поведение любого человека не всегда является правомерным. Правомерность проявляемого поведения, хотя и определяется нормами права, а также обеспечивается соответствующими государственно-правовыми механизмами и процедурами, тем не менее, всегда оценивается самим индивидом на основании собственных убеждений, интересов, желаний, ожиданий, оценки текущей ситуации и т.д. Естественно, так или иначе, возникают ситуации, когда поведение одного участника отношений негативно отражается на законных правах, свободах и интересах других. Поведение, которое с очевидностью нарушает требования закона, называют правонарушением. Если же участники отношений, взаимодействующие друг с другом, претендуют на признание правомерным именно собственного поведения или своих правовых ожиданий и, соответственно, неправомерными оппонента, то такие ситуации принято называть правовыми спорами. Они возникают преимущественно в сфере предпринимательской деятельности, семейных, имущественных и личных неимущественных отношений. Их разрешение возможно двумя способами. В судебном (административном) порядке, где окончательное решение принимает уполномоченное лицо (иногда лица) или во внесудебном – где стороны сами приходят к его урегулированию путем переговоров и согласования взаимных действий. Как верно указывает Я. Зейкан, «судебный спор – это нередко ухудшение отношений с деловыми партнерами, это возгорание конфликта в семье, это стрессовые ситуации и длительное хождение по судам». В связи с этим, он рекомендует адвокату «подумать, возможно ли разрешить дело миром или найти способ защиты интересов клиента вне суда» [68, с.73].

Исходя из презумпции добросовестности участников гражданско-правовых правоотношений можно предположить, что все вышеуказанные правовые споры возможно разрешить во внесудебном порядке. Но, к сожалению,

это далеко не так. И речь чаще всего не о правовых коллизиях или пробелах и, даже не о разном толковании требований закона их участниками. Проблема чаще всего находится в психологических особенностях сторон и их отношении друг к другу. Это предметная сфера психологии. Так, С. Герасимович и Е. Захарова указывали, что «овладение адвокатом навыками практической психологии способствует повышению его профессиональной компетенции и позволяет быть более эффективным» [69, с.123]. Ими подмечено, что «правовая позиция является психологическим образованием», которое «содержит собственное отношение клиента и к юридически значимой ситуации в целом (гражданско-правовой спор, деликт, уголовное преследование и пр.), а также к отдельным элементам и субъектам ситуации (размер требований, объем обвинения, собственное поведение, поведение других участников правоотношения и т.д.)» [69, с.115]. В практической деятельности можно обратить внимание, что в силу некоторой эгоистичности желаний клиента и эмоционального отношения к самой ситуации и оппоненту, его видение ожидаемых результатов редко согласовывается с «буквой и духом закона».

Отношение участника к сути правового спора также зависит от факторов, что его спровоцировали. Обобщая, их можно свести к таким. Во-первых, это нарушение, угроза нарушения, непризнание или оспаривание прав, а также злоупотребление правами с одной или обеих сторон. Во-вторых – личный конфликт, в основе которого лежит обида личного характера и который перешел в правовую плоскость. В этом случае правовой спор это еще один способ досадить друг другу. В-третьих – искусственное создание конфликта одним из участников с корыстной целью или лицами, не участвующими в споре, но являющимися его выгодоприобретателями. Такой конфликт постепенно переходит в правовой спор и фактически используется как способ завладения имуществом или достижения иных целей, предрешенных еще до начала самого конфликта.

Таким образом, перед консультантом, который пытается помочь одной из сторон (адвокат, представитель) или всем участникам (арбитр, медиатор)

урегулировать правовой спор во внесудебном порядке стоит довольно сложная проблема. Для него основными задачами являются:

1) нейтрализовать эмоциональную составляющую спора и перевести его в рациональную плоскость с конкретными фактами, условиями, действиями и результатом;

2) самостоятельно выяснить предмет, объективные факты и обстоятельства спора, цели и ожидания его участников, сопоставив их с требованиями закона, а также установить возможные альтернативы его разрешения;

3) разъяснить требования закона, возможности и правовые последствия обоюдных действий;

4) согласовать между участниками совместные действия, которые разрешат возникшую проблему, и закрепить их результат соответствующими документами.

Для успешного урегулирования, кроме доверия к консультанту со стороны участников спора, также, необходимы его соответствующая компетентность и готовность к решению такого вида проблем. В таких вопросах знаний в сфере права будет не достаточно. Полагаем, что для эффективного разрешения таких ситуаций необходимо понимание психологических особенностей участников спора. Во-первых, представление о том, **на что** они откликаются и, во-вторых, **как** воспринимают окружающий мир и, соответственно, реагируют на него. Поскольку суть внесудебных процедур урегулирования правовых споров сводится к переговорам, то ключевым в решении таких задач является «общение» и «понимание» (взаимопонимание) как форма и цель коммуникационного воздействия друг на друга. Еще одной немаловажной особенностью внесудебного урегулирования есть то, что, по сути, сторонам необходимо от оппозиции и принуждения по отношению друг к другу перейти к сотрудничеству. Следовательно, без понимания указанных категорий и процессов урегулирование сложных правовых споров во внесудебном порядке становится довольно проблематичным. Рассмотрим эти вопросы более детально.

Вопросы различия психологических типов, их противоречивость и непонимание достаточно подробно описано и обосновано в работе К. Юнга «Психологические типы. Исходя из двух установок (интроверсии и экстраверсии) и четырех функций личности (мышление, чувство, ощущение, интуиция), он выделял восемь типов и предполагал, что «в более важных вопросах и в особенности там, где речь идет об идеалах типа, взаимное понимание бывает, по-видимому, невозможным». Однако им сделано замечание, что «не может быть чистого типа, в том смысле, чтобы в нем правил исключительно один механизм при полной атрофии другого», при этом «типическая установка есть не что иное, как относительный перевес одного механизма». По его словам, «мостом, ведущим через пропасть взаимного непонимания, является в мелочах общая поверхностность, не слишком часто встречающаяся снисходительность и терпимость и, наконец, редко обнаруживающееся благоволение». При этом он также утверждает, что «основой для улаживания спора между различными пониманиями может послужить признание различных типов установки, однако признание не только их наличности, но и того факта, что каждый человек до такой степени находится в плену у своего типа, что оказывается неспособным к полному пониманию другой точки зрения. Вне признания этого широкого требования насилие над другой точкой зрения может считаться неизбежным» [70]. Наряду с описанием причин непонимания и особенностей поведения психологических типов, он придает особое значение фантазии в значении «воображающей деятельности», называя ее «мать всяких возможностей», в которой «жизненно слиты, наравне со всеми психологическими противоположностями, также и внутренний мир с миром внешним». По его мнению, она «соединяет несовместимые требования объекта и субъекта, экстраверсии и интроверсии» и «одинаково присуща чувству, мысли, она одинаково причастна к интуиции и к ощущению» [70]. Как выводы, сделанные в этой работе, могут помочь при разрешении правовых споров? Во-первых, понимание психологических особенностей типа личности участников позволяет подбирать к ним нужный подход (слова, образы, сравнения,

ассоциации и т.д.), а, во-вторых, для достижения взаимопонимания и продвижения в обсуждении спорных вопросов целесообразным будет обращение к воображению участников, как процессу, который позволяет сформировать понятные всем образы и содержания. Прибегнуть к воображению можно как для моделирования абстрактной текущей или аналогичной ситуации, так и формирования образа желаемого будущего для сторон спора и его альтернатив.

Еще одной заслуживающей внимания в этом контексте считаем типологию Р. Акоффа и Ф. Эмери. Определяемую ими категорию они называли «пространство личности», которое рассматривалось как нечто динамичное. В основу их «пространства личности» положены две меры:

- 1) отклик индивида на окружение – объективерсия и субъективерсия;
- 2) влияние индивида на окружение – экстернализация и интернализация.

По их подходу объективерсия соответствует высокой степени чувствительности к окружению и низкой к внутреннему миру, а субъективерсия – наоборот, низкой степени чувствительности к окружению и высокой к внутреннему миру, а экстерналист – тот, кто склонен изменять окружение для своих нужд, и интерналист – сам адаптируется к окружению [71, с. 126-127]. При использовании этих критериев возникает четыре типа или пространства личности, которые имеют разные объекты для отклика и соответствующие модели поведения. Такой подход при должном наблюдении и внимательности со стороны консультанта, позволит своевременно акцентировать (или переакцентировать) внимание участников спора, а также прогнозировать их поведение.

Еще одной сложной и многогранной категорией является восприятие. Для правового спора характерно то, что его участники, воспринимая ситуацию, описывают ее друг для друга, при этом их описания становятся еще одним элементом для восприятия и реакции. При некорректном, неуважительном или излишне эмоциональном описании, спор может усугубиться. Так, И. Фейгенберг описывая восприятие книги, рассказа, или картины указывал, что это «активный

процесс, зависящий не только от автора, но и от воспринимающего субъекта». Он подчеркивал, что «читая одно и то же описание некоторого события, разные люди по-разному представят себе его в зависимости от того, что они *знают*, что их *интересует*, что их *волнует*» [72, с.38]. Также он указывал, что «описание явления не идентично самому явлению» и на нем «лежит отпечаток автора» [72, с.42].

В связи этим в ситуациях, при которых открытый диалог между сторонами может привести к конфликту или иным негативным последствиям, целесообразным будет разъяснение сторонам обоюдных позиций и ожиданий самим консультантом. Для этого он предварительно выясняет их у обеих сторон спора. Используя нейтральную лексику, простые объяснения и однозначную терминологию, консультант может помочь сторонам не только самим сформулировать суть спора и его желаемые или приемлемые результаты, но и донести ее до оппонента. В этом смысле полезными для консультанта будут рекомендации, изложенные в работе М. Розенберга «Язык жизни. Ненасильственное общение». К видам общения, мешающего сопереживанию, или как он называл «отчуждающего от жизни общения», на его взгляд относятся:

- моралистические суждения (обвинения, оскорбления, уничижительные высказывания, ярлыки и т.д.);
- сравнение;
- отрицание ответственности;
- высказывание желаний в форме требований [73, с.33-40].

В случае возможности непосредственного общения между сторонами, на наш взгляд, может быть полезной модель дискуссии, описанная Р. Акоффом. Им предложена процедура, которая сводится к следующим шести этапам.

1. Каждый участник выслушивает точку зрения своего оппонента до тех пор, пока не поймет и не сформулирует позицию другой стороны в приемлемой для нее форме. После этого каждый в такой же форме пытается обосновать позицию другой стороны. Если формулировка оказывается неприемлемой для

другой стороны, дискуссия продолжается до достижения согласия (правильного понимания).

2. Каждая сторона должна сформулировать фактические и моральные обстоятельства, при которых, по ее мнению, будет правильная позиция другой стороны (условия устранения конфликта).

3. Каждый участник формулирует свое представление о том, каким образом может быть установлено текущее состояние дел, то есть, какие методы будут использованы для изучения текущего состояния и обстоятельств.

4. Стороны определяют, какие это условия и обстоятельства на самом деле.

5. Стороны составляют «матрицу потерь», в которой обсуждаемые позиции образуют строки, а обоснования, подлежащие согласованию – столбцы.

6. Каждая из сторон решает, какая из ошибок более существенна [74, с.48-51].

По мнению автора этой процедуры, такая дискуссия требует более строгого контроля за ее прохождением, поэтому желательно наличие арбитра, который воспринимается обеими сторонами. Кроме того, все этапы не являются обязательными, и стороны могут прийти к соглашению на любом из них.

Как уже указывалось ранее, фактически при внесудебном урегулировании правовых споров происходит изменение поведения сторон. Их взаимодействие от оппозиции (или соперничества) переходит к сотрудничеству, т.е. к общим согласованным действиям, которые увеличивают их результативность. Следует также заметить, что во внесудебном урегулировании у консультанта нет властных полномочий. Соответственно, у него нет действенных средств навязывания (принуждения), которые могут побудить сторон к сотрудничеству или определенному варианту решения. Здесь возможно только добровольное изменение поведения сторонами, которое может произойти после изменения их убеждений относительно сути спора и ожидаемых для них результатов. Эти убеждения формируются (или трансформируются уже существующие) посредством взаимного общения всех участников, как опосредованного, так и непосредственного. Наряду с определенными сложностями, в этом есть и

положительная сторона. Поскольку в случае навязывания варианта решения, одна из сторон, а то и обе стороны спора могут быть «недовольны». В связи с этим возникает большая вероятность нового конфликта или эскалации в будущем уже имеющегося.

Для избрания подходящих способов по изменению поведения спорящих (конфликтующих) сторон могут помочь наработки теории игр. Показательной в этом смысле можно назвать работу Т. Шеллинга «Стратегия конфликта» [75]. В работе Р. Сапольски указывается, что «сотрудничеству способствуют родственные или псевдородственные связи, повторяющиеся раунды с одними и теми же игроками, игра в открытую» [76, с.249-259]. Однако следует учесть, что при разрешении правовых споров, в основе которых находится конфликт личного характера, теория игр не всегда применима. Это обусловлено тем, что в ней оперируют преимущественно рациональными моделями поведения, ключевыми в которых является ущерб и выгода (ожидание выгоды или угроза ущерба). При таком подходе не учитываются переменные, влияющие на выбор поведения, которые не охватываются рациональной мыслительной моделью, а находятся в сфере чувств (эмоций), ощущений или интуиции. Для таких споров снижение эмоционального напряжения или же взаимного раздражения возможно только при отсутствии или уменьшении непосредственных контактов сторон и их влияния друг на друга. Можно предположить, что по истечении некоторого времени, а также других сопутствующих разрешению факторов, например увлечений или дополнительных забот у сторон, которые могут «обесценить» изначальный желаемый результат спора или его причину, урегулирование станет возможным.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что для создания условий перехода взаимоотношений от оппозиции или соперничества к сотрудничеству необходим поиск общего или схожего, возможных альтернатив поведения и целей, а также создание убежденности сторон в возможности будущего взаимодействия и обеспечении открытости друг для друга в момент спора. Соответственно то, что разъединяет, противопоставляет или становится «камнем

преткновения» необходимо по возможности нейтрализовать или замещать другими альтернативными целями или факторами. В таком споре необходимо отталкиваться не от проблемы или негативных ее факторов и обстоятельств, а двигаться к цели и результатам, приемлемых для всех сторон. Смещение акцентов в этом смысле позволит изменить целенаправленное поведение участников спорных отношений – не *от* проблемы, а *к* решению (желаемому будущему).

Полагаем, что действенными и полезными в этом смысле будут наработки, изложенных в ранее указанной работе Р. Акоффа и Ф. Эмери. Ими было подмечено, что «природа конфликта такова, что для того, чтобы от него избавиться или хотя бы уменьшить его интенсивность, требуется изменить либо окружение, в котором он развивается, либо поведение одной или нескольких конфликтующих сторон». При этом они оперировали терминами «устранение конфликта», под которым понимали «такое изменение в окружении конфликта, при котором его участники перестают конфликтовать между собой» и «разрешение конфликта» – «такое изменение в поведении или в свойствах одного или обоих участников, при котором они больше не конфликтуют друг с другом» [71, с.195]. Устранения можно добиться, например, изолированием сторон или восполнением недостатка, который стал причиной конфликта. Как один из способов разрешения ими предложено общение. Они указывали, что «одна из конфликтующих сторон может прибегнуть к общению, чтобы воздействовать на поведение другой стороны, либо *информируя* ее (изменяя ее вероятности выбора), либо *инструктируя* ее (изменяя эффективность ее выбора), либо *мотивируя* ее (изменяя те ценности, которые она приписывает возможным результатам), либо, наконец, комбинируя все эти формы» [71, с.195]. При этом ими указано, что функцией посредника является повышение вероятности «того, что общение между конфликтующими сторонами приведет к разрушению конфликта» [71, с.197].

Учитывая психологическую сложность, изменчивость и неоднозначность поведения человека, а также особенности внесудебного урегулирования, можно

утверждать, что создание универсальных схем или алгоритмов действий невозможно. Здесь не может быть шаблонных решений. Внесудебный способ урегулирования сложных правовых ситуаций требует от консультанта (адвоката, медиатора, арбитра) не только обширных знаний, разносторонних навыков, наблюдательности и других личностных качеств, позволяющих приобрести доверие сторон, но и умение творчески подходить к решению таких задач. Знание психологической стороны протекания конфликта, закономерностей и процессов, обусловленных психологическим типом личности, особенностей восприятия и т.д., позволяют в большей мере достигать целей по примирению сторон или урегулированию их правового спора. Высоким качеством работы консультанта по урегулированию правовых споров можно считать такое взаимодействие его со сторонами, после которого они будут иметь «иммунитет» от правовых проблем и конфликтов, т.е. уметь не допускать или же самостоятельно их разрешать в будущем.

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.2.4

2.4 Основні напрями реформування психологічної служби установ виконання покарань і слідчих ізоляторів в Україні

Головними завданнями пенітенціарних установ, відповідно статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, є виправлення та ресоціалізація засуджених. У місцях позбавлення волі, для досягнення поставлених цілей, існує ряд відділів і служб, співробітники яких працюють із засудженими у цих напрямках. Одним із таких підрозділів є відділ соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими до складу якого входить психолог.

Посада психолога у штатний розклад виправних колоніях була введена в 1991 році, а 8 липня 1991 року Наказом Міністра внутрішніх справ України № 283 затверджено положення «Про психологічну службу в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах». У той час, Головне управління виконання покарання входило до складу Міністерства внутрішніх справ. У цьому Наказі, вперше, було використано сполучення «психологічна служба», яка передбачалася окремим підрозділом. Але, вона була представлена всього однією особою. На жаль, в сучасних нормативно-правових документах слова «психологічна служба» були замінені на «психолог відділу соціально-психологічної роботи», що, на наш погляд, є кроком назад у реформуванні кримінально-виконавчої служби України.

Незважаючи на певні досягнення за тридцять років свого існування, психологічна служба потребує вдосконалення. Це обумовлено такими чинниками:

- усі висновки психологів носять лише рекомендаційний характер, і, у більшості випадків, ігноруються керівництвом установи, що призводить, в окремих випадках, до небажаних наслідків як для засуджених, так і для працівників;
- діяльність психологів носить більш формальний характер через значний паперовий обсяг роботи та застарілу матеріально-технічну базу;
- залишаються випадки використання психологів для виконання функцій,

що не передбачені посадовим обов'язками;

- роль психолога виправної колонії не знайшла свого відображення в існуючому Кримінально-виконавчому кодексі України, що ставить його діяльність і саму присутність де-юре «поза закону»;

- не визначений на рівні Державної кримінально-виконавчої служби України порядок присвоєння професійних категорій для практичних психологів, які працюють в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах за вільним наймам.

- професійне навантаження не відповідає професійним санітарно-гігієнічним нормам (1 на 600, замість 1 на 125);

- діяльність психологів фінансується за «останнім» принципом, а в деяких колоніях гроші на психологічні потреби не виділяються зовсім;

- у більшості колоній психологи мають застаріле матеріальне-технічне обладнання, що зводить на внівець психодіагностичну, психопрофілактичну та психокорекційну роботу з засудженими;

- окремі положення Наказів, які регламентують діяльність працівників виправних колоній, суперечать міжнародним вимогам, і, у більшості випадках, зусилля психологів щодо виправлення та ресоціалізації засуджених залишаються лише зусиллями;

- іноді, діяльність психологічної служби залежить від особистого ставлення начальника установи до конкретної особистості психолога, або його окремих меркантильних цілей, що не є припустимим;

- із кожним роком збільшується чисельність засуджених, які складають групу ризику та підлягають не тільки профілактичному обліку, але й повсякденної психологічної роботи з ними. Іноді, існуючи умови праці психологів, не можуть сприяти виконанню професійних функцій і обов'язків;

- за нашими дослідженнями, 45% працівників установ виконання покарань потребують психологічної допомоги на різних рівнях;

- будь-які досягнення психологів залишаються поза увагою керівництва не тільки обласних управлінь, але й установ, бо це вважається особистою

справою, яка не несе матеріальної вигоди будь-кому. Підхід окремих керівників: «ну й що, я з цього буду щось мати?» не сприяє зростанню престижу праці в установа виконання покарань, а психологи, зіштовхнувшись з подібною «моральною потворністю», звільняються та реалізуються професійно в інших державних і громадських структурах.

Таким чином, виникла потреба у внесенні змін у законодавство України, нормативно-правові документи, що регламентують діяльність кримінально-виконавчої служби, розробці та прийнятті нового Положення «Про Психологічні центри (бюро) виправних колоній», яке змінить не тільки характер діяльності практичних психологів, але й змусить керівників будь-яких рангів поважати та рахуватися з пропозиціями та рекомендаціями, наданими психологами.

Діяльність психолога кримінально-виконавчого закладу регламентується Конституцією та законами України, Указами та постановами Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами та документами кримінально-виконавчої служби України, Етичним кодексом психолога України, Етичним кодексом пенітенціарного психолога.

Основним службовим документом, яким зараз користуються у службовій діяльності психологи установ виконання покарань і слідчих ізоляторів є: Концепція охорони психічного здоров'я населення; ст. ст. 8, 97, 123 та 124 Кримінально-виконавчого кодексу України; Накази Міністерства юстиції України від 04 листопада 2013 року № 2300/5, від 27.07.2012 року № 1118/3 , від 16.05.2016 року №1418/5.

Окрім цих документів, залишаються деякі положення попередніх наказів Державної пенітенціарної служби України, що використовують психологи УВП і СІЗО у повсякденній роботі. До них відносяться:

- Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33 „Про затвердження положень, що регламентують діяльність соціально-психологічної служби установи виконання покарань”.

- Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 05 червня 2007 року № 145 „Про затвердження положення про психолога

установи виконання покарань та слідчого ізолятора”.

Відповідно до наказів, психологи установ виконання покарань і слідчих ізоляторів входять до складу соціально-виховної та психологічної служби пенітенціарних закладів, на яких покладено виконання завдань щодо вивчення засуджених і осіб, узятих під варту, а також зменшення негативного впливу на особистість засудженого умов ізоляції від суспільства. Загальне керівництво психологами здійснює начальник установи, який всебічно сприяє їм у створенні належних умов для роботи. Безпосереднє керівництво психологами здійснює заступник начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи.

Як свідчить власний досвід, оптимальним варіантом було б підпорядкування практичного психолога безпосередньо начальнику колонії або, враховуючи покладені на нього завдання, головному психологу регіонального управління Департаменту з питань виконання покарань Міністерства Юстиції України.

Цими наказами передбачається, що психологи не залучаються до проведення заходів щодо забезпечення нагляду за засудженими й особами, узятими під варту, а також до виконання службових завдань, не передбачених нормативними документами (посадовими обов'язками), що регламентують діяльність психологів установи. Це обумовлено вимогами Етичного кодексу психологів України та Етичним кодексом пенітенціарного психолога.

Етичний кодекс пенітенціарного психолога не дублює загальний етичний кодекс психологів України, але, спираючись на його положення, відображає специфічні умови та вимоги до професійної діяльності в місцях позбавлення волі. Цей громадський нормативний акт є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності пенітенціарних психологів України, яка здійснюється не залежно від спеціалізації та сфери їх інтересів.

Даний Кодекс являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у співтоваристві пенітенціарних психологів і регулюють його життєдіяльність у специфічних умовах позбавлення волі. Об'єктом досліджень і впливу пенітенціарних психологів є внутрішній світ особистості засудженого та

працівника, тому їхні контакти з ними повинні бути теплими, доброзичливими, цілющими, спрямованими на психологічне забезпечення і супроводження процесів виконання та відбування встановлених судами покарань. Етичний кодекс сприяє більш успішному здійсненню пенітенціарними психологами своєї професійної діяльності. Зокрема, приведення засудженого до каяття та його виправлення і ресоціалізацію.

Аналіз сучасного стану розвитку психологічної служби в пенітенціарних закладах України свідчить, що її діяльність потребує реформування в організаційно-методичних і методологічних галузях. Ми пропонуємо нову концепцію – концепцію психологічного бюро в пенітенціарних закладах.

Окрім цього, до організаційних реформ треба додати такі положення:

- психологічне бюро – є самостійним органом управління на правах відділу в установах виконання покарань або слідчому ізоляторі, на яке покладене завдання щодо психологічного забезпечення та супроводження процесів виконання та відбування покарань у пенітенціарних установах України;

- психологічне бюро має власний розрахунковий рахунок у банку та фінансується за рахунок бюджетних коштів, а також з находжень за видавничу діяльність, організаційних внесків науково-практичних конференцій, участі у грантах, конкурсах, благодійних внесків від фізичних і юридичних осіб тощо;

- працівники психологічного бюро за значні досягнення у професійній діяльності можуть бути представлені керівництвом колонії до присвоєння звань "Почесний психолог пенітенціарної служби України", „Заслужений психолог пенітенціарної служби України”;

- щорічне професійне свято «День пенітенціарних психологів України» - восьмого липня (день підписання першого наказу про створення психологічної служби в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах);

- працівники психологічного бюро є працівниками за вільним наймам;

- психологічне бюро має власну печатку, веб-сайт, електронну скриньку;

- працівники психологічного бюро пенітенціарного закладу мають право допуску до державної таємниці (форма 2);

- у цілях створення умов, сприяючих підвищенню ефективності професійної діяльності, психолог, при виконанні своїх функціональних обов'язків, має право знаходитися на службі в одязі будь-якого цивільного зразка;

- співробітники психологічного бюро здійснюють вивчення особи засуджених і надають їм психологічну допомогу. Участь засуджених в заходах, пов'язаних із психодіагностичною роботою та наданням психологічної допомоги, здійснюється зі згоди особи, що відбуває покарання, з дотриманням усіх вимог законодавства України про збір і обробку персональних даних;

- діловодство психологічного бюро ведеться в порядку, встановленому нормативними правовими актами Міністерства Юстиції України, Положенням про психологічне бюро пенітенціарних закладів, а також актами Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства Юстиції України.

Психолог установи здійснює свою діяльність у взаємодії з іншими службами установи. Це обумовлено загальною метою діяльності будь-якої виправної колонії, яка сформульована у статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України „Виправлення та ресоціалізація засуджених та їх основні засоби”.

«Виправлення засудженого - процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Ресоціалізація - свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого.

Основними засобами виправлення та ресоціалізації засуджених є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених застосовуються з

урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки та мотивів вчиненого злочину і поведінки засудженого під час відбування покарання» [77].

На наш погляд, окрім зазначених вище виправлення та ресоціалізації, треба звернути увагу на такий показник, як «ступень каяття та його щирість». Каяття засудженого повинно стати ознакою виправлення, а індивідуальну психологічну програму його ресоціалізації треба розробляти, виходячи з трьох етапної системи ставлення особи. Трьох етапна система ставлення особи: 1 етап – ставлення до вчиненого злочину та його наслідків; 2 етап – ставлення до відбування покарання; 3 етап – ставлення до соціуму.

Основною метою діяльності психологічного бюро є підвищення ефективності виконання та відбування покарань на основі використання досягнень сучасної психологічної науки та практики.

На психологічне бюро пенітенціарних закладів покладені такі завдання:

1. Психологічне забезпечення процесу виконання покарань – розробка та реалізація спільно з персоналом установи виконання покарань індивідуальних і групових програм психокорекційного та педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їх індивідуальних психологічних особливостей, ступеня соціально-педагогічної занедбаності, особливостей кримінального мислення тощо.

2. Психологічне супроводження процесу виконання покарань – підвищення психологічної майстерності персоналу установи, надання йому кваліфікованої методичної допомоги, навчання формам і методам психологічного вивчення особистостей і середовища засуджених та осіб, узятих під варту, а також прийомам психолого-педагогічної корекції. Узагальнення та впровадження в практику роботи установи сучасних методів психолого-педагогічного впливу на засуджених та осіб, узятих під варту.

3. Психологічне забезпечення процесу відбування покарань – розробка та впровадження психотехнік щодо роботи з засудженими, спрямованими на приведення їх до щирого усвідомленого каяття, виправлення та ресоціалізації, запобігання повторної чи рецидивної злочинності.

4. Психологічне супроводження процесу відбування покарання – надання психологічної допомоги засудженим і особам, узятим під варту.

Таким чином, діяльність психологічного бюро, у відповідності до покладених завдань охоплює:

постановку психологічного діагнозу та розробку рекомендацій щодо індивідуалізації процесу виконання кримінального покарання на основі вивчення індивідуально-психологічних особливостей особи засудженого;

надання психологічної допомоги засудженим і ув'язненим в адаптації до умов соціальної ізоляції, у подоланні кризових і стресових ситуацій, оптимізації міжособистісних стосунків, у підготовці до звільнення та професійного самовизначення;

психологічну корекцію поведінки засуджених, вивчення соціально-психологічних процесів в їх середовищі, у тому числі в робочих бригадах, які працюють на підприємствах і зайнятих на господарських роботах;

психологічну профілактику негативних явищ у місцях позбавлення волі, формування позитивного ставлення до праці, навчання, соціальних норм і загальнолюдських моральних цінностей;

психологічне забезпечення професійної діяльності персоналу органів і установ Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, а також учбово-виховного процесу в освітніх установах, підвідомчих кримінально-виконавчій службі Міністерства Юстиції України: здійснення первинного психологічного відбору кандидатів на службу (навчання), психологічний супровід прийнятих на службу працівників, професійно-психологічна підготовка та консультування персоналу УВП і СІЗО;

вивчення соціально-психологічної обстановки в колективах, психопрофілактику та психологічну корекцію деструктивної поведінки, емоційного вигорання та професійної деформації співробітників.

Основними функціями психолога пенітенціарної установи є:

психодіагностична – вивчення й узагальнення особистісних і групових характеристик засуджених і осіб, узятих під варту, спрямованих на визначення

індивідуально-психологічних особливостей їх поведінки та встановлення наявності у них тих чи інших психологічних якостей, виявлення серед засуджених і осіб, узятих під варту тих, які потребують підвищеного контролю з боку персоналу пенітенціарної установи;

прогностична – моніторинг і оцінка перспектив розвитку засудженого, вірогідної індивідуальної чи групової поведінки засуджених та осіб, узятих під варту, під час відбування покарання, на основі виявлених особистісних, характерологічних якостей та наявної соціально-психологічної обстановки в пенітенціарній установі;

профілактична – виявлення, усунення та попередження особистісних і групових негативних психологічних явищ, які виникають внаслідок перебування особи в ізоляції від суспільства, надання психологічної допомоги засудженим і особам, узятим під варту, а також у разі потреби персоналу установи;

корекційна – цілеспрямоване досягнення позитивних змін психічних станів, особливостей поведінки та особистості засуджених та осіб, узятих під варту, корекція індивідуальної і групової поведінки;

консультативна – надання рекомендацій персоналу установи щодо роботи з групами й окремими особами, попередження негативних явищ і формування позитивного соціально-психологічної обстановки в середовищі засуджених і осіб, узятих під варту;

просвітницька – поширення психологічних знань серед персоналу установи, засуджених та осіб, узятих під варту, підвищення рівня їх психологічної культури;

дослідницька - спрямована на самостійне (чи спільне з освітніми і науково-дослідними установами) проведення досліджень і експериментів у галузі пенітенціарної психології, вивчення різних соціально-психологічних явищ і процесів у місцях позбавлення волі, розробку й апробацію науково-обґрунтованих методик вивчення засуджених і їх «субкультурних цінностей», розроблення методичних рекомендацій з різних напрямів діяльності психологічного бюро для особового складу пенітенціарних установ [78].

Таким чином, ми можемо визначити напрями діяльності пенітенціарного психолога щодо психологічного супроводження та забезпечення виконання та відбування покарання: робота із засудженими й особами, взятими під варту; робота з персоналом пенітенціарної служби.

Основні види робіт, які виконуються працівниками психологічного бюро із засудженими й особами, взятими під варту:

обстеження засуджених, таких, які переводяться із слідчих ізоляторів до установ виконання покарань, підготовка їх психологічних портретів (характеристик) для формування особових справ (психологічний портрет або характеристика пишеться за результатами поглибленого вивчення індивіда та містить у собі опис його особистісних і індивідуально-психологічних особливостей, які сприяли вчиненню злочину або кримінального правопорушення, імовірний прогноз поведінки в різних ситуаціях під час відбування покарання, а також рекомендації із організації виховної і психокорекційної роботи з ним);

вивчення новоприбулих засуджених під час їх перебування у відділенні карантину, діагностики та розподілу, складання соціальних характеристик, психологічних портретів, розробка рекомендацій щодо індивідуального підходу щодо психологічного супроводження виконання покарання й організації соціально-виховної роботи з ними;

участь у вирішенні питань про розподіл засуджених у соціально-психологічні відділення; надання права пересування без конвою або супроводу, зміни умов відбування покарання, дозволу виїзду за межі установи виконання покарань у випадках, передбачених чинним законодавством;

психологічне вивчення засуджених і надання їм психологічній допомоги в процесі адаптації до умов ізоляції;

виявлення осіб, схильних до деструктивних форм поведінки (що мають виражені ознаки психічних відхилень, схильних до агресії, аутоагресії тощо), підготовка матеріалів для їх постановки на профілактичний облік, розробка рекомендацій, програм щодо роботи з ними;

вивчення та прогнозування деструктивних явищ в середовищі засуджених (суїциди, міжособові та міжгрупові конфлікти, групова непокора тощо), аналіз причин і умов їх виникнення, розробка рекомендацій з їх попередження (усунення наслідків) тощо;

вивчення соціально-психологічної обстановки у соціально-психологічних відділеннях, бригадах засуджених, проведення заходів щодо її оптимізації;

проведення групової і індивідуальної психокорекційної роботи із засудженими, участь у розробці програм їх виправлення (приведення до усвідомленого щирого каяття) та ресоціалізації;

здійснення індивідуального психологічного консультування з питань, які вимагають участі психолога;

проведення психопрофілактичної і просвітницької роботи;

надання психологічної допомоги засудженим у питаннях профорієнтації, формування позитивного ставлення до праці, в підготовці до звільнення з установи виконання покарань;

психологічне консультування родичів засуджених за наявності запиту з їх боку та дозволу керівництва установи виконання покарань.

Робота психолога із засудженими здійснюється відповідно до міжнародних актів і українського законодавства. Беруться до уваги їх індивідуальні потреби, соціальне минуле, історія вчинення злочину або кримінального правопорушення, фізичні та розумові здібності, темперамент, тривалість строку покарання, а також соціальні можливості після звільнення.

Первинне обстеження засудженого проводиться психологом в найкоротші терміни після його прибуття до пенітенціарного закладу. На основі отриманих результатів психологом розробляється програма психологічного супроводження засудженого, виходячи з його індивідуальних особливостей і схильностей, готуються рекомендації для працівників інших відділів і служб. Психологічне супроводження засудженого організовується диференційовано з урахуванням рівня безпеки установи, строку покарання, умов утримання.

Участь засуджених у заходах, пов'язаних із наданням психологічної

допомоги, здійснюється на добровільній основі. За участю засудженого в груповій або індивідуальній програмі (що розвиває, психокорекційна, профілактична) між психологом і засудженим укладається письмова угода, в якій передбачаються умови реалізації програми, вимоги, що пред'являються до сторін, умови припинення дії угоди (участі в програмі).

При відмові засудженого від співпраці з психологом, останній проводить роз'яснювальну роботу з метою зміни мотивації засудженого. У разі остаточної відмови, про це робиться відмітка в психологічній картці засудженого.

Основні види робіт, що виконуються працівниками психологічного бюро з забезпечення та супроводження діяльності персоналу:

проведення первинного професійно-психологічного відбору кандидатів на службу (навчання) в органи й установи Департаменту з питань виконання кримінальних покарань України, надання допомоги молодим співробітникам (курсантам і слухачам) у професійній і соціально-психологічній адаптації до умов службової діяльності, їх поглиблене вивчення при призначенні на посаду;

здійснення моніторингу психічних станів персоналу, психодіагностичного обстеження співробітників при вирішенні питань, що вимагають участі психолога (постановка - зняття з психологічного обліку, допуск до несення служби із зброєю тощо);

проведення занять в системі службової підготовки, спрямованих на підвищення психологічної компетентності персоналу;

консультування співробітників підрозділу із питань професійно-службової діяльності;

психологічне забезпечення роботи з резервом кадрів на висунення;

індивідуальне консультування співробітників і членів їх сімей з питань, що вимагають участі психолога;

надання психологічної допомоги персоналу в рішенні проблемних питань і подоланні кризових ситуацій, проведення групових та індивідуальних психокорекційних заходів;

вивчення психологічних причин суїцидів серед персоналу, порушень

дисципліни та законності, плинності кадрів, інших негативних явищ в підрозділі,
розробка рекомендацій і пропозицій щодо їх профілактики;

психологічне консультативне й експертне забезпечення переговорної
діяльності в ситуації захоплення заручників, при виникненні групових ексцесів і
масових безладів (підготовка психологічних портретів засуджених,
консультування особи, що веде переговори та членів оперативного штабу);

проведення заходів щодо психопрофілактики професійної деформації
співробітників і підвищення їх психологічної стійкості до негативних соціально-
психологічних умов установ виконання покарань;

моніторинг соціально-психологічної обстановки в колективах підрозділів,
розробка та проведення заходів щодо її оптимізації;

здійснення психологічної підготовки співробітників до дій в
екстремальних ситуаціях, профілактика посттравматичних стресових розладів
(ПТСР).

Вивчення практичної роботи психологів установ виконання покарань
більше ніж за тридцять років, дозволяє виділити такі особливості їх професійних
діяльності:

зумовленість цілей та завдань професійної діяльності практичного
психолога соціальними замовленнями щодо специфіки відбування та виконання
покарань в умовах позбавлення волі. Оптимально реалізувати потенційні
позитивні психологічні можливості засудженого, у межах існуючого
кримінально-виконавчого законодавства, щодо усвідомлення злочинності
вчинених дій та їх наслідків, справедливості встановленого судом покарання
(каяття), виправлення та підготовки до життя на волі (ресоціалізація та
соціалізація індивіда), зберегти та розвинути у засуджених особистісні риси
характеру, психічні процеси, індивідуально-психологічні позитивні схильності
тощо;

недостатність регламентації соціально-правової, функціональної і
організаційно-методичної бази професійної діяльності практичного психолога
установи виконання покарання, взаємовідношень із різними суб'єктами праці та

життя, що зумовлюють актуальність творчого підходу, адекватного загально прийнятним нормам, рекомендаціям психологічної науки, моральним принципам та професійної етики;

творчий характер професійної діяльності, що базується на знаннях психологічного сенсу процесів і явищ, які відбуваються у місцях позбавлення волі, широкої ерудиції, власної ініціативи та широкої професійної комунікабельності;

поліваріантність умов виконання професійних обов'язків в умовах місць позбавлення волі, що реалізуються комплексно та поліфункціонально при обов'язковому відношенні з конкретним засудженим, колективом засуджених, працівниками, колективами відділів і колективу установи загалом, їх ставлення та взаємозв'язками.

Виходячи з особливостей роботи у місцях позбавлення волі, кваліфікований пенітенціарний психолог повинен спиратися на такі основні якості професійної діяльності:

кваліфікований пенітенціарний психолог орієнтує засудженого в його цілях (близькі та далекі), дає йому можливість знайти максимально можливе число варіантів позитивної поведінки в умовах позбавлення волі, спираючись на вимоги дотримуватися встановленого режиму та правил внутрішнього розпорядку.

Кваліфікований пенітенціарний психолог розглядає свого клієнта і його цілі як:

продукт антисоціальної поведінки у минулому, яка була сформована під впливом життєвих негараздів, особливостей виховання (ступеня педагогічної занедбаності), розвинутих психологічних якостей через вплив близького оточення або кола пріоритетного спілкування, психолого-фізіологічних змін у наслідок психічних або фізичних травм, надбаних або спадкових психічних вад чи відхилень, зловживання алкогольними або психоактивними речовинами тощо;

мету потенційно культурно-продуктивної особистості, яка спроможна

після звільнення з місць позбавлення волі до життя в соціумі в контексті загальносуспільної культури, моральних норм, національних традицій, володіючи почуттям перспективи, необхідним рівнем рефлексії для обрання різних законних підходів до вирішення проблем свого життя.

Іншими словами, кваліфікований пенітенціарний психолог розглядає цілі психологічної допомоги засудженому як нові його можливості розвинути позитивні риси характеру, які психолог має виявити під час взаємодії з засудженим; нівелювати негативні наслідки виховання та впливу оточуючого середовища; викликати бажання змінитися у кращий бік, розірвати залежність від минулого, розпочати нове життя за допомогою змін світогляду з кримінального на правослухняне, навичок і звичок соціально схвалених у повсякденному житті.

Кваліфікований пенітенціарний психолог може знайти багато реакцій – вербальних і невербальних – на широкий спектр ситуацій і проблем. Він реагує на ситуацію, запобігає оцінюючих висновків щодо дій засудженого. Немає для нього шаблонних оцінок дій особи, яка перебуває у місцях позбавлення волі.

Психолог не повинен робити висновки щодо особистості засудженого спираючись тільки на власні спостереження, наслідки одного його вчинку. В умовах позбавлення волі, щоб уникнути помилок, треба активно використовувати методи: аналіз незалежних характеристик, лонгетюдне спостереження, аналіз продуктів діяльності, психодіагностику, психоаналіз тощо. Як свідчить власна практика, найбільш дієвим підходом у діяльності пенітенціарного психолога, є – індивідуальний комплексний.

Кваліфікований пенітенціарний психолог розуміє складність предмету свого вивчення та впливу на індивідуальність засудженого, розуміє неможливість описання та вивчення його в одній якійсь концепції, тому потребує зрозуміти та використати в роботі багато концепцій (еклектичний підхід).

Кваліфікований пенітенціарний психолог спроможний знайти багато ідей, слів і моделей поведінки у межах власної культури та в інших культурах (окрім кримінальної субкультури). Це обумовлено тим, що багато хто з засуджених

намагається наслідувати поведінку практичного психолога, прислуховуватися до його порад і рекомендацій. Засудженим приємно, коли з ними розмовляють чарівною класичною літературною мовою, яка не забруднена жаргоном, брутальними словами. Цього ним вистачає у спілкуванні між собою. Засуджені вважають, якщо психолог вживає ненормативну лексику, то не він впливає на них, а вони впливають на нього. Для осіб, позбавлених волі, психолог має бути взірцем вихованості, ерудованості, поведінки тощо.

Індивідуальна та культурна емпатія практичного психолога, спостережливість – є основою для культурної продуктивності. Це дозволяє йому приєднатися до світу клієнта та йти з ним шляхом вирішення проблеми. Це робить кваліфікованого пенітенціарного психолога спроможним зрозуміти життєвий шлях кожного засудженого.

Таким чином, кваліфікований психолог робить культурну продуктивність не на своїй Я-концепції, а на основі свого відношення до професії практичного психолога, яка зумовлює високу культурну продуктивність за рахунок рефлексії на зміст професійної взаємодії з засудженим.

Конфіденційність у роботі психолога. Він чітко рефлексує на зміст психологічної інформації та її значення для засудженого. Психолог може та повинен проводити чітке розмежування Замовника психологічної інформації, Засудженого та Пенітенціарного психолога. Кваліфікований психолог розуміє міру відповідальності всіх учасників ситуації цієї професійної діяльності та володіє юридичними й етичними нормами регуляції відповідальності.

Відповідно п.13.17 „Положення про психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора”, практичний психолог повинен дотримуватися етичних норм і принципу конфіденційності в роботі з метою запобігання нанесенню моральної та психологічної шкоди об'єкту взаємодії [79]. Тому, інформацію на засудженого, яку у нього запрошують будь-які інстанції, він повинен дозувати та прогнозувати наслідки її надання для засудженого.

Кваліфікований психолог постійно рефлектує на зміст своєї професійної діяльності, реально оцінює обмеження власних можливостей, проводить сумісну

роботу з колегами та представниками суміжних професій, працівниками інших служб і відділів установ виконання покарань – начальниками соціально-психологічних відділень, психіатрами, оперативними працівниками, працівниками відділу нагляду та безпеки тощо. Кваліфікований пенітенціарний психолог своє ставлення до професійної діяльності не пристосовує з позиції особистою Я-концепцією. Він рефлексує це ставлення як одне із можливих джерел професійного росту. Кваліфікований пенітенціарний психолог адекватно відноситься до проблеми професійного росту як до необхідності постійної професійної взаємодії з колегами. Для кваліфікованого пенітенціарного психолога відповідь засудженому: «Ні, я не працюю над цими питаннями» не є показником його професійної некомпетентності, а навпаки, обмежування та їх обґрунтування як для засудженого, так і для себе, є джерелом професійного росту практичного психолога.

Кваліфікований пенітенціарний психолог розуміє, що його реакція впливає на засудженого та навпаки – реакція засудженого впливає на нього самого. Він розуміє цей вплив і у процесі взаємодії з засудженим спеціально виділяє, фіксує як свої почуття, можливості, так і почуття та можливості особи, яка перебуває у місцях позбавлення волі. Кваліфікований пенітенціарний психолог це робить шляхом переказу переживань засудженого, через відкриті та закриті питань тощо. Суттєво важливо, що всі ці види впливу на засудженого демонструє міжособистісний вплив, зміни у мисленні, почуттях, можливостях як засудженого, так і практичного психолога.

Для кваліфікованого пенітенціарного практичного психолога повага гідності засудженого є аксіомою, яка зумовлює його чесність у спілкуванні з особою, яка перебуває у місцях позбавлення волі при отриманні, використанні та передачі йому психологічної інформації. Однією із сторін роботи кваліфікованого пенітенціарного психолога є, щоб в адекватній для засудженого формі повідомити йому психологічну інформацію (проблема адекватного для клієнта словника психологічної інформації). Пенітенціарний психолог повинен вміти довести до засудженого психологічну інформацію у формі, яка буде

зрозумілою для останнього.

Узагальнена теорія в роботі кваліфікованого пенітенціарного психолога займає особливе місце. Це узагальнене наукове знання, на зміст якого він активно рефлексує в ході своєї праці, постійно освоює нові теорії та підходи. На їх основі кваліфікований пенітенціарний психолог створює та розвиває особисту концепцію психологічної допомоги. Він може стати прихильником якоїсь однієї теорії, але постійно відкритий для освоєння нових знань, для сприйняття альтернативних точок зору, приймає та використовує системний підхід у своїй практичній діяльності. Це обумовлено специфікою роботи з засудженими у місцях позбавлення волі та комплексом завдань, покладених на пенітенціарного психолога.

Ставлення до узагальненої теорії кваліфікованого пенітенціарного психолога характеризується тим, що він сприймає теорію як відображення реалії, він бачить в ній манеру мислення, яка витікає з його культурного ставлення. Ставлення кваліфікованого пенітенціарного психолога до будь-якої теорії ґрунтується на виділенні в ній моментів, як реалій, що відображають життя засудженого.

Вище зазначені якості професійної діяльності практичного пенітенціарного психолога дозволяють стверджувати, що його позиція ґрунтується на професійній рефлексії, що обумовлена впливом ізольованого від суспільства середовищем. Можна виділити момент у роботі кваліфікованого практичного пенітенціарного психолога, який за складністю приближує його до роботи режисера або льотчика-випробувача, – це необхідність постійної професійної рефлексії в процесі взаємодії з засудженими, а таким чином, постійного напруження, яке потребує організованої професійної діяльності для надання ефективної психологічної допомоги в умовах установи виконання покарань та у межах Кримінально-виконавчого кодексу України.

Штатна чисельність психологів установи встановлюється згідно з типовими штатними нормативами, передбаченими відповідними наказами Державного департаменту України з питань виконання покарань, і зараз складає

– один психолог на 600 засуджених.

На наш погляд, штатна чисельність психологів не повинна ставитися в залежність від кількості засуджених, які знаходяться у пенітенціарному закладі. Це обумовлено специфікою покладених на них завдань та їх виконанням. Отже, діяльність психологів у місцях позбавлення волі повинна мати окремий службовий статус – наприклад: „Психологічне бюро” та її штат має складатися з таких посад:

начальник (завідувач) Психологічного бюро – 1 особа;

заступник начальника (завідувача) Психологічного бюро, практичний психолог відділення карантину, діагностики і розподілу засуджених – 1 особа;

практичний психолог сектора – 4 особи;

практичний психолог по роботі з важковиховуваними засудженими (приміщення камерного типу, дисциплінарний ізолятор, дільниця посиленого контролю);

практичний психолог по роботі з особовим складом – 1 особа;

лаборант – 2 особи (краще з числа засуджених, які мають вищу або середньотехнічну освіту та за морально-психологічними якостями можуть виконувати „технічну роботу”, яка не передбачає їх доступ до службової інформації).

Комплектування посад психологів установ здійснюється за рахунок осіб, які мають повну, базову або неповну вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, бакалавра, за напрямом підготовки: психологія, практична психологія, педагогічна освіта.

Для кожної посади розробляються посадові обов’язки та кваліфікаційні вимоги [80].

З метою підвищення авторитету практичної психологічної роботи у місцях позбавлення волі, доцільно залучати у штат працівників, які мають вчену ступень та вчене звання, всіляко заохочувати бажання психологів займатися науковою роботою, захищати дисертації та створювати умови для професійного росту, стимулювати бажання продовжувати роботу з засудженими в умовах

установ виконання покарань.

Враховуючи особливості практичної діяльності психологів УВП і СІЗО, специфіку їх знань, умінь, навичок, які набуваються не за рік і майже не за десять років, важливо створити умови, щоб професійне зростання психологів відбувалося не за „вертикаллю влади”, а за „горизонталлю професійної майстерності”. А це передбачає:

начальника (завідувача) психологічного бюро перевести в ранг заступника або помічника (радника) начальника колонії;

автономне економічне існування Психологічних бюро установи виконання покарань;

надання Психологічним бюро статусу науково-практичних лабораторій, які будуть окрім повсякденної роботи з засудженими проводити наукові дослідження за замовленнями керівництва Департаменту з питань виконання кримінальних покарань. Це дозволить зробити практичну діяльність психологів більше цілеспрямованою та мати кінцевий результат;

упорядкування існуючої рангової професійної сітки психологів (психолог, старший психолог, провідний психолог, головний психолог);

розробку системи морального та матеріального стимулювання. Тобто, систему посадових окладів в залежності від рівня професійної майстерності та науково-практичних досягнень у галузі практичної діяльності, доплат за написання науково-практичних рекомендацій, статей, посібників, книг, монографій, участі у міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, підвищення професійної компетенції й майстерності через навчання на курсах, володіння іноземними мовами, комп'ютерні школи, психологічні тренінги тощо. Окрім цього, доцільно ввести почесні професійні звання тощо.

Психологічне бюро повинно працювати цілодобово. У такому випадку, для психологів складається графік чергування із розрахунку, щоб кількість робочого часу на тиждень не перебільшувало 40 годин. Графік погоджується з заступникам начальника колонії з соціально-виховної та психологічної роботи з

засудженими, першим заступником начальника колонії та затверджується начальником установи.

Але, психологи не повинні входити до складу чергової оперативної групи. Вони залучаються до роботи тільки в екстремальних ситуаціях (захоплення заручників, масові безладдя, конфліктні ситуації, ситуації суїцидальної спроби або членушкодження, спроби втечі тощо) з метою ведення переговорного процесу або психологічного супроводження будь-яких службових операцій (складання психологічного портрету засудженого, прогнозування вірогідної поведінки, вчинків, послідовності дій та надання психологічної допомоги постраждалим тощо).

Окрім цього, черговий психолог, має двічі за ніч обійти соціально-психологічні відділення з метою спостереження, аналізу й узагальнення процесів, що відбуваються серед засуджених у нічні години, та враховувати цю інформацію при прогнозуванні подій, які можуть трапитися в установі виконання покарань. Це обумовлено психологічними особливостями сприйняття засудженими правил внутрішнього розпорядку та намагання, іноді несвідомо, протиставляти свою поведінку законним вимогам адміністрації, продовжувати вести таке життя як на волі, заробити „авторитет” серед інших засуджених. Не є таємницею, що налагоджена діяльність чергової зміни у межах інструкцій, правил і обов’язків, не може у повному обсязі протидіяти бажанням і спробам засуджених «доторкнутися до забороненого». Для цього, у кримінальному середовищі, існує багато засобів спостереження, оповіщення, попереджень і різних «вивертів», хитрощів для того, щоб не бути застигнутими зненацька та уникнути покарання.

У межах, передбачених кримінально-виконавчим кодексом України та нормативно-правовими документами, працівники психологічного бюро пенітенціарної установи, незалежно від посади, мають право:

1. Вивчати для використання у своїй професійній діяльності психологічні методи тестування й оцінки індивідуальних і соціально-психологічних особливостей засуджених, методики та процедури впливу за умови, що вони

відповідають вимогам надійності та пройшли достатню апробацію у межах сучасної психологічної науки і є безпечними для психофізіологічного здоров'я особистості;

2. Використовувати у службовій діяльності всю доступну інформацію, що характеризує особистість і поведінку засудженого в різних сферах життєдіяльності в умовах ізоляції від суспільства.

3. Звертатися до компетентних осіб та інстанцій із запитом даних, які характеризують особистість засудженого в різних сферах діяльності. Підтримувати зворотній зв'язок (у межах законодавства) з родичами засуджених з метою контролю та налагодження соціальних зв'язків.

4. Прогнозувати можливі соціально-психологічні наслідки заходів, які проводяться серед засуджених в установі, та, при необхідності, інформувати про них безпосередньо начальника установи.

5. Брати участь у засіданнях комісії з питань переведення засуджених до установ з іншим режимом тримання, умовно-дострокового звільнення від покарання, застосування амністії або помилування й інших комісій, доводити свої пропозиції щодо доцільності прийняття тих чи інших рішень стосовно засуджених.

6. За погодженням із керівництвом установи здійснювати контакти з питань, які стосуються компетенції психологічного бюро, з іншими установами, організаціями, навчальними та науковими закладами, засобами масової інформації.

7. Сприяти персоналу установи у профілактиці психотравмуючих станів та попередженні професійної деформації.

8. Використовувати банк накопиченої психологічної інформації для науково-дослідної роботи.

Працівники психологічних бюро не менш ніж один раз на три роки проходять курси підвищення кваліфікації на базі відомчого вищого навчального закладу. За щорічними підсумками роботи та рівнем професійного зростання відбувається ранжування та переміщення працівників на вищу або нижчу посаду.

У цілях систематичного підвищення рівня професійної майстерності пенітенціарних психологів, вдосконалення їх знань у галузі сучасної психології, а також опанування новими методами і форми роботи працівникам психологічного бюро виділяється робочий час на самостійну підготовку (професійна самоосвіта) - не менше 8 годин в місяць. Місце проведення самопідготовки визначається за узгодженням із керівником структурного підрозділу психологічного бюро. Контроль над використанням за призначенням часу, виділеного на самостійну підготовку, покладається на безпосереднього начальника структурного підрозділу психологічного бюро.

Психологічне бюро установи виконання покарань, що обладнане за останніми досягненнями науки та техніки, вже не мрія, а реальність. Але, вдосконаленню не має меж. Завдання полягає у тому, щоб навести приклад оптимальної форми організації та обладнання цієї структурної одиниці УВП.

На наш погляд, психологічне бюро пенітенціарної установи повинно розташовуватися окремо від інших адміністративних, службових та житлових приміщень, або мати окремий вхід. Воно повинно мати звукову сигналізацію, з виводом до чергової частини, пожежний вихід, вхід обладнаний зовнішньою камерою спостереження.

Психологічне бюро повинно мати такі приміщення:

- кабінет практичного психолога (в ідеалі - окремий для кожного, або один на двох);
- кімната психоемоційного розвантаження;
- клас тестування та проведення занять;
- кімната для проведення соціально-психологічних тренінгів;
- кімната для проведення ігрової терапії та психофізіологічної реабілітації;
- кризовий стаціонар на 8-10 койка-місць;
- службова кімната для зберігання інвентарю для прибирання тощо;
- туалет;
- умивальна та душова кімнати.

Окремо зупинимося на кризовому стаціонарі.

Кризовий стаціонар – є структурною одиницею психологічного бюро колонії, що обладнується з метою розміщення засуджених (за їх згодою), які знаходяться у негативному психоемоційному стані, у депресивному стані, пережили сильне душевне хвилювання, стрес, знаходяться у стані сильної душевної втоми, та потребують комплексної психологічної допомоги без медичного втручання.

До кризового стаціонару можуть направлятися засуджені (за їх згодою), які пройшли лікування у психіатричних лікарнях, з метою їх психологічного супроводження та закріплення позитивних результатів.

До кризового стаціонару направляються засуджені, за їх згодою, після проходження лікування або за ініціативою психолога та згодою лікаря-психіатра після остаточної постановки діагнозу.

Згода засудженого оформлюється письмово.

Час перебування засуджених у кризовому стаціонарі встановлюється в залежності від ситуації (проблеми) та комплексу психологічної роботи з ними, але не повинен перебільшувати трьох тижнів. У разі виявлення випадків, що знаходяться за межами компетенції психолога, засуджений переводиться до медичної частини.

До кризового стаціонару не можуть бути переведені засуджені, які відбувають дисциплінарні покарання у ДІЗО, ПКТ.

Загальні вимоги до обладнання кризового стаціонару

Кризовий стаціонар обладнується відповідно вимог до лікувальних палат медичної частини колонії із розрахунку 6-8 койка-місць.

При визначенні місця для обладнання кризового стаціонару треба враховувати, що вона повинна знаходитися у структурі психологічного бюро, поруч з іншими приміщеннями.

Для кризового стаціонару доцільно використовувати приміщення, площа якої повинна бути не менше 30-36 квадратних метрів. Бажано, щоб площа приміщення була такою, щоб в її межах могли би знаходитися 6-8 засуджених, і відповідала санітарно-гігієнічним вимогам, та загальним вимогам розміщення

засуджених у виправних колоніях.

У кризовому стаціонарі повинно бути затишно, постійно підтримуватися температура не нижче 18 градусів за Цельсієм і забезпечений вільний обіг повітря.

Стіни приміщення покриваються звукопоглинаючим матеріалом і фарбуються у спокійні, що не привертають увагу, тони помірної насиченості (світло-сірий, голубий, темно-зелений, бежевий тощо).

Підлога кризового стаціонару вкривається лінолеумом або ковдрою.

Елементи інтер'єру кімнати не повинні містити світло відбиваючих матеріалів, блискучих поверхонь і предметів.

Якщо в кімнаті є вікна, то вся стіна на їх боці обладнується цільними шторами, що гармонійно співвідносяться з кольором оформленням стін. Вони повинні легко та швидко відкриватися та закриватися.

Меблі кризового стаціонару:

- м'які стільці – 10-12 шт.;
- ліжко – 10-12 шт.;
- тумбочки – 10-12 шт.;
- вішалка для одягу;
- підставка під взуття;

Ліжко, стільці та тумбочка повинні бути прикріплені до підлоги.

На ліжку, тумбочці розміщується бирка встановленого зразку.

Розклад роботи кризового стаціонару складається психологом з урахуванням розпорядку дня установи виконання покарань, погоджується із заступником начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи і затверджується начальником установи. Він включає:

7.00 - 7.15 Підйом.

7.15 - 7.45 Ранковий туалет.

7.45 - 8.30 Психофізичні вправи.

8.30 - 9.00 Музичні психотерапевтичний сеанс.

9.00 - 9.30 Сніданок.

9.30 - 11.00 Заняття у психотерапевтичних групах.

11.00 -13.30 Прогулянка на свіжому повітрі.

13.30 -14.00 Обід.

14.00 -16.30 Сон.

16.30 -16.45 Полудень.

16.45 -19.00 Заняття у психотерапевтичних групах.

19.00 -19.30 Вечеря.

19.30 - 21.45 Час для особистих потреб (перегляд розважальних телепередач).

21.45 - 22.00 Підготовка до сну.

22.00 Сон.

На кожного засудженого, який знаходиться у кризовому стаціонарі, заводиться психологічна картка та складається план психологічного супроводу.

Обов'язковими є такі заходи:

1. Психодіагностичне обстеження (первинне, проміжне, кінцеве).
2. Соціально-психологічні тренінги.
3. Аутогенне тренування.
4. Сеанси релаксації.
5. Психофізичні вправи.

У кожному випадку психолог використовує індивідуальний підхід при виборі форм і методів надання психологічної допомоги засудженому.

У психологічну картку заносяться всі проведені заходи, їх результати, результати спостереження, висновки, пропозиції.

Після закінчення терміну знаходження засудженого у кризовому стаціонарі, на нього складається психологічна характеристика та психолого-педагогічні рекомендації для начальника соціально-психологічного відділення.

Засуджений повертається у те соціально-психологічне відділення, з якого він був направлений до кризового стаціонару. В окремих випадках, питання щодо переведення засудженого в інше соціально-психологічне вирішується у встановленому законом порядку.

Правила поведінки засуджених у психологічному бюро:

1. Дотримуватися розкладу дня пенітенціарного закладу та психологічного бюро.
2. Пунктуально приходити та бути постійно присутнім на заняттях.
3. Виконувати завдання психолога, які надаються у межах індивідуально-профілактичної, психокорекційної роботи та психологічної допомоги, або групових соціально-психологічних тренінгів.
4. Не можна проявляти агресивність, навіть, вербальну.
5. Заборонено вчиняти дії, які можуть нашкодити психологічній роботі.
6. Брати активну участь у всіх психопрофілактичних заходах.
7. Не допускати порушення режиму утримання та дисципліни.
8. Ставити до відома психолога про проблеми, що виникли, під час знаходження у кризовому стаціонарі психологічного бюро.
9. Заборонено розголошувати відомості про засуджених, які були отримані під час групової психологічної роботи.
10. Дотримуватися правил особистої гігієни та порядку.
12. Заборонено залишати кризовий стаціонар до закінчення психологічної реабілітації.
13. Виконувати рекомендації, що наданні психологом.
14. Вести щоденник.

З метою забезпечення безпеки, пенітенціарним психологам забороняється мати на робочому місці:

- фотографії членів родини;
- інформація на стендах про практичних психологів не повинна мати відомості про їх домашню адресу, телефони тощо;
- документи, які містять приватну інформацію тощо.

З метою вдосконалення діяльності психологічного бюро пенітенціарної установи треба прийняти низку документів, а саме:

1. Етичний кодекс пенітенціарного психолога.
2. Положення «Про психологічне бюро установ виконання покарань і

слідчих ізоляторів Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства Юстиції України».

3. Додати зміни у Кримінально-виконавчого кодексу України, що на законодавчому рівні визначають і закріплюють роль і місце психологічного бюро у пенітенціарних установах.

4. Положення «Про школу психолого-педагогічної майстерності особового складу пенітенціарного закладу».

5. Науково-практичні рекомендації щодо організації та проведення психологічної роботи з різними категоріями засуджених.

6. Науково-методичні рекомендації щодо організації та проведення психологічної роботи з особовим складом пенітенціарного закладу.

Також, потрібно зробити виділення окремих видів робіт пенітенціарних психологів і визначити норму часу для їх виконання.

Оплата праці пенітенціарного психолога здійснюється відповідно тарифної кваліфікаційної сітки за державним стандартом і змінюється відповідно чинного законодавства. Моральне та матеріальне стимулювання працівників психологічного бюро залежить від рівня професійної майстерності та науково-практичних досягнень у галузі пенітенціарної психології, доплат за написання науково-практичних рекомендацій, статей, посібників, книг, монографій, участі у міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, підвищення професійної кваліфікації через навчання на курсах, володіння іноземними мовами, навчання в комп'ютерних школах, участі в психологічних тренінгах тощо.

Пенітенціарні психологи можуть мати щомісячні надбавки за професійні досягнення за результатами звітів та документів, які підтверджують їх, окрім тих, які передбачені державним законодавством і відомчими нормативно-правовими актами.

Уся діяльність пенітенціарних психологів відображається в документації, яка зберігається в психологічному бюро в металевій шафі.

Документація пенітенціарного психолога передбачає:

плани роботи психологічного бюро;
нормативно-правові документи, що регламентують діяльність психологічного бюро;
журнали обліку виконаної роботи працівниками психологічного бюро;
психологічні картки засуджених, які перебувають на профілактичному обліку в пенітенціарному бюро:
додаткові матеріали.

Індивідуальна документація психолога: психологічних щоденник.

Документація оформлюється та ведеться у відповідності до вимог існуючого законодавства та нормативно-правових документів Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства Юстиції України. Відповідальність за оформлення та ведення документацію полягає на начальника (завідувача) психологічного бюро установи виконання покарань. Усі документи психологічного бюро підписуються або затверджуються начальником (завідувачем).

Таким чином, можна зробити такі висновки:

З метою вдосконалення діяльності психологів установи виконання покарань створити психологічного бюро та прийняти низку нових нормативно-правових документів, що регламентують діяльність Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства Юстиції України.

Штат працівників психологічного бюро не повинний залежить від чисельності засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Практичного психолога щодо роботи з особовим складом вивести зі штату відділу кадрів і підпорядкувати його начальнику психологічного бюро колонії.

Прийняти Етичний кодекс пенітенціарного психолога, створити Всеукраїнську Асоціацію пенітенціарних психологів. Етичний кодекс буде сприяти більш успішному виконанню пенітенціарними психологами своїх професійних функцій, зокрема, приведення засудженого до каяття і його виправлення та ресоціалізації.

Психологічне бюро пенітенціарного закладу повинно мати власну статтю

фінансування, печатку, Веб-сайт, електронну скриньку тощо.

З метою пропаганди та розповсюдження психологічних знань, вдосконалення та проведення науково-дослідної роботи серед пенітенціарних психологів, доцільно видавати науковий журнал «Альманах пенітенціарної психології».

З метою підвищення авторитету практичної психологічної роботи у місцях позбавлення волі, доцільно залучати у штат працівників, які мають вчену ступень та вчене звання, всіляко заохочувати бажання психологів займатися науковою роботою, захищати дисертації та створювати умови для професійного зростання, стимулювати бажання продовжувати роботу з засудженими в умовах установ виконання покарань.

Начальника (завідувача) Психологічного бюро перевести у ранг заступника або помічника (радника) начальника колонії.

Надати психологічним бюро статусу науково-практичних лабораторій, які будуть, окрім повсякденної роботи з засудженими, проводити наукові дослідження за замовленнями керівництва Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства Юстиції України, видавати методичні рекомендації, посібники, проводити науково-практичні заходи. Це дозволить зробити практичну діяльність психологів більше цілеспрямованою та мати кінцевий результат.

Потребує впровадження й упорядкування рангової професійної сітки пенітенціарних психологів (психолог, старший психолог, провідний психолог, головний психолог).

Треба розробити систему морального та матеріального стимулювання пенітенціарних психологів. Тобто, систему посадових окладів поставити в залежності від рівня професійної майстерності (рангу, кваліфікації тощо), доплат за написання науково-практичних рекомендацій, статей, посібників, книг, монографій, участі у міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, підвищення професійної компетенції й майстерності через навчання на курсах, володіння іноземними мовами, комп'ютерні школи, психологічні тренінги тощо.

SECTION 3. MEDICAL PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.3.1

3.1 Аналіз результатів за опитувальником СМАС у дітей із псоріазом

Поняття соціальної бажаності має двоєке визначення. Перше визначення пов'язане з валідністю особистісних психологічних методів опитування, а друге - з тим, що соціальна бажаність є певною особистісною якістю [81]. Ефект соціальної бажаності або соціально бажаний ефект – феномен, що виникає під час опитування, та полягає у підсвідомому намаганні відповідати очікуванням дослідників та здебільшого неусвідомлене, висувати на перший план свої хороші сторони. Для контролю соціальної бажаності в професійно розроблених анкетах присутні особливі шкали - так звані шкали брехні. У них входять питання-пастки, або провокаційні питання. Наприклад, якщо випробуваний занадто часто погоджується з висловлюваннями типу "я ніколи не брешу", "я переходжу вулицю тільки на зелене світло світлофора" і таким чином набирає занадто високий бал за шкалою брехні, його протокол визнається недостовірним [82]. Д. Кроун і Д. Марлоу розуміли соціальну бажаність ні як просто тенденцію відповідати на питання соціально позитивно, а як особистісну характеристику, яка визначає поведінку людини в соціумі [83, 84]. У соціальної бажаності – схильності представлення себе в переважно вигідному вигляді, – існує два аспекти. Перший торкається саме себе і спроби переконання у власній здатності. Другий пов'язаний з орієнтацією на інших і може відображати або міжособистісну чутливість, або свідомий намір контролювати вироблюване враження.

Термін «тривожність» використовується для позначення відносно стійких індивідуальних відмінностей в схильності індивіда відчувати стан тривоги. Ця особливість безпосередньо не проявляється в поведінці, але її рівень можна визначити виходячи з того, як часто і як інтенсивно в людини спостерігається стан тривоги [85, 86]. Специфічна особливість тривожності як особистісної властивості полягає в тому, що вона має власну спонукальну силу. Виникнення

і закріплення тривожності багато в чому обумовлено незадоволенням актуальних потреб людини, які набувають гіпертрофованого характеру. Закріплення і посилення тривожності відбувається по механізму «замкненого психологічного кола», коли тривожність часто підкріплюється тією ситуацією, в якій вона одного разу виникла [87, 88].

Тривожність як психічна властивість має яскраво виражену вікову специфіку, що виявляються в її змісті, джерелах, формах прояви і компенсації [87]. Серед найбільш загальних причин виникнення тривожності у дітей дошкільного та шкільного віку - це внутрішньоособистісні конфлікти, перш за все, пов'язані з оцінкою власної успішності в різних сферах діяльності [89]; з порушенням внутрішньородинної та/або внутрішньошкільної взаємодії, а також взаємодії з однолітками [90, 91]; а також соматичні порушення [88, 92]. Наявність будь-якої хвороби не обмежується клінічними симптомами захворювання, а розвивається на кількох рівнях. Це, природно, супроводжується обмірковуванням питань, пов'язаних з хворобою, що означає включення когнітивного рівня захворювання. У більшості випадків відзначається хвороблива фіксація думок на теми хвороби, в результаті чого рівень тривожності за типом зворотного зв'язку ще більш посилюється [93].

Для визначення рівня тривожності та соціальної бажаності в дітей із хронічними шкірними захворюваннями, ми опитали 54 дитини із псоріазом 8-12 років: 30 дівчат та 24 хлопця, за опитувальником СМАС в адаптації А.М. Прихожан [94]. Шкала розроблена американськими психологами А.Castaneda, В.Р. McCandless, D.S. Palermo в 1956 році на основі шкали явної тривожності (Manifest Anxiety Scale) Дж.Тейлор (J.A.Taylor, 1953). Для дитячого варіанта шкали було відібрано 42 пункти, оцінених як найбільш показові з точки зору прояви хронічних тривожних реакцій у дітей. Специфіка дитячого варіанта також у тому, що про наявність симптому свідчать тільки позитивні варіанти відповідей. Крім того, дитячий варіант доповнений 11 пунктами контрольної шкали, що виявляє тенденцію випробуваного давати соціально схвалювані відповіді. Показники цієї тенденції виявляються за допомогою як позитивних,

так і негативних відповідей. Таким чином, методика містить 53 питання, на які надаються відповіді «так» або «ні». Результати тестів підраховуються за контрольною шкалою - субшкала «соціальної бажаності», та за субшкалою тривожності. Критичне значення за субшкалою «соціальної бажаності» дорівнює 9. Цей та більш високий результат свідчить про недостовірність відповідей, про те, що відповіді можуть викривлятися під впливом фактору соціальної бажаності.

Дані за субшкалою тривожності переводилися в шкальні, де використовується стандартна десятка (стени). Для цього дані випробуваного зіставляються з нормативними показниками групи дітей відповідного віку і статі. За стенами визначається рівень тривожності дитини:

- 1-2 стени - стан тривожності випробуваному не властивий
- 3-6 стени - нормальний рівень тривожності
- 7-8 стени - дещо підвищена тривожність
- 9 стени - явно підвищена тривожність
- 10 стени - дуже висока тривожність

Матеріали дослідження були статистично оброблені за допомогою програми StatTech v. 1.2.0. Кількісні показники оцінювалися на предмет відповідності нормальному розподілу за допомогою критерію Шапіро-Уїлка (при числі досліджень менше 50) та за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова (при числі досліджень понад 50). Кількісні дані описувалися за допомогою медіани (Me) і нижнього і верхнього квантилів (Q1-Q3). Порівняння груп за кількісними показниками виконувалося за допомогою U-критерію Манна-Уїтні та критерія Краскела-Уолліса. Направлення та сила кореляційного зв'язку між кількісними показниками оцінювалося за допомогою коефіцієнту рангової кореляції Спірмена. Значення коефіцієнта кореляції (r) інтерпретувалося відповідно до шкали Чеддока.

При оцінці рівня тривожності виявили, що найбільша кількість дітей із псоріазом мали підвищений рівень тривожності 28 (51,9%), серед яких дещо підвищений рівень тривожності був у 16 дітей, а з явно підвищеним та дуже

високим рівнем тривожності - по 6 дітей. У 22 (40,7%) дітей був нормальний рівень тривожності та у 4 (7,4%) дітей тривожність була відсутня. У числовому вигляді показники тривожності в дітей із псоріазом коливалися від 6 до 34 балів, що і забезпечило середній показник тривожності на рівні 21,00 [92,130 – 106,155] балу.

Аналіз результатів отриманих за субшкалою «соціальної бажаності» показав, що тільки 2 дитини мали критичний рівень соціальної бажаності, який дорівнював 9 балів. Діти з псоріазом мали рівні соціальної бажаності в межах норми 3 [83,80 – 86,155], але при більш ретельному дослідженні виявляється наявність та змінність цих рівнів залежно від факторів, що характеризують саму дитину як суб'єкта, та складових шкірного патологічного процесу.

Тривожність притаманна як хлопчикам, так і дівчатам, але за своїм змістом тривога дівчат відрізняється від тривоги хлопчиків. Тривога дівчат частіше пов'язана з іншими людьми: їх турбує ставлення оточуючих, можливість сварки або розлуки з ким-небудь. Хлопчиків найчастіше турбує насильство в різних його аспектах. Вони бояться фізичних травм, нещасних випадків, а також покарань, джерелом яких є батьки або авторитети поза сім'єю: учителі, директор школи [89]. Порівняльний аналіз рівнів тривожності в дітей із псоріазом залежно від статі не виявив статистично значущих розбіжностей (табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз рівнів тривожності в дітей із псоріазом залежно від клініко-епідеміологічних особливостей перебігу дерматозу

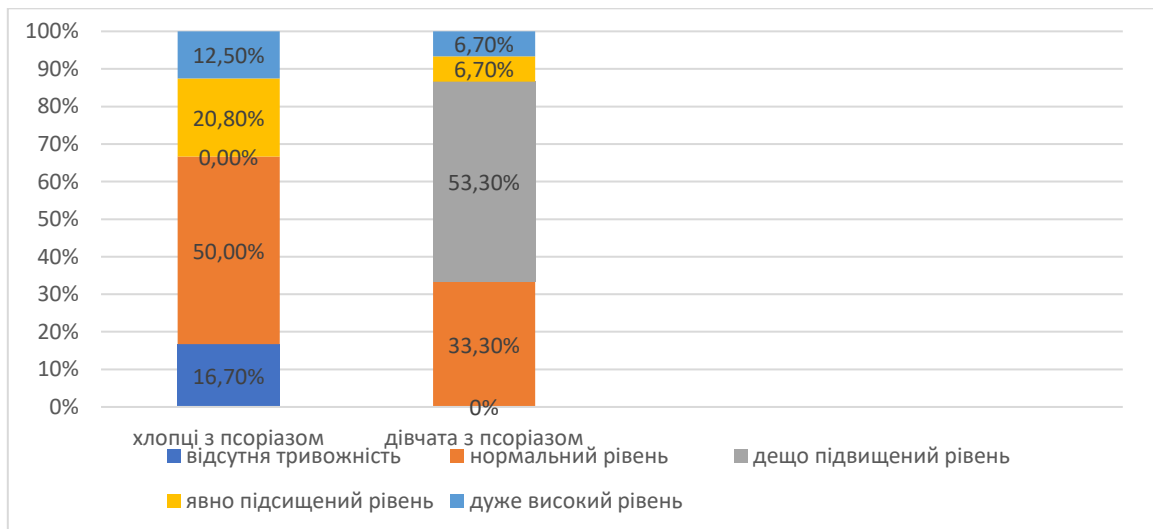
Групи	Категорії	Тривожність, бали		P
		Me	Q ₁ – Q ₃	
за статтю	хлопці (n=24)	15,50	10,00 – 28,00	0,124
	дівчата (n=30)	22,00	19,25 – 26,00	
за епізодом псоріазу	вперше встановлений (n=22)	26,00	15,00 – 28,00	0,180
	рецидив (n=32)	19,50	12,00 – 23,00	
за індексом маси тіла	нормальний (n=42)	21,00	18,00 – 28,00	0,616
	підвищений (n=12)	20,00	12,00 – 26,00	
за складом родини	повна (n=40)	19,00	11,50 – 27,25	0,075
	неповна (n=14)	26,00	22,25 – 26,00	
за тривалістю захворювання	до 1 року (n=30)	23,00	18,25 – 28,00	0,108
	понад 1 рік (n=24)	19,50	11,50 – 23,00	

за тривалістю загострення	до 4 тижнів (n=28)	19,00	10,00 – 22,00	0,001*
	понад 4 тижні (n=26)	26,00	20,00 – 28,00	
за клінічною формою	БП (n=24)	19,00	16,50 – 22,25	0,004*
	КП (n=10)	14,00	10,00 – 21,00	
	ПВЧГ (n=4)	27,00	26,00 – 28,00	
	ДПП (n=4)	30,00	29,00 – 30,00	
	ІП (n=12)	23,50	8,00 – 28,00	
за причиною виникнення захворювання	стрес (n=18)	26,00	20,00 – 28,00	0,005*
	інші (n=36)	19,00	10,00 – 23,00	

* - розбіжності показників статистично значущі ($p < 0,05$)

БП – бляшковий псоріаз, КП – праплеподібний псоріаз, ПВЧГ – псоріаз волосистої частини голови, ДПП – долонно-підшовний псоріаз, ІП – інверсний псоріаз

Але при порівнянні за характеристиками тривожності між групою дівчат та хлопців виявили статистично значущі відмінності, які вказують, що більшість дівчат 8-12 років мають підвищений рівень тривожності (66,7%), а більшість хлопців 8-12 років – нормальний рівень (66,7%) ($p < 0,001$) (рис.1).

Малюнок 1. Характеристика рівнів тривожності залежно від статі ($p < 0,001$)

Що стосується рівнів соціальної бажаності, то в дівчат із псоріазом він був понад 2 рази вище ніж в хлопців із псоріазом ($p < 0,001$). Дівчатам більш притаманне бажання подобатися, тому, можливо, наявність патологічного процесу вносить корективи в їх поведінку та штовхає до більш соціально схвальних відповідей (табл. 2). А в хлопців із псоріазом при зростанні рівня

соціальної бажаності з віком ($r= 0,906$; $p<0,001$) відмічалось зменшення рівня тривожності ($r= -0,707$; $p<0,001$).

Таблиця 2

Аналіз рівнів соціальної бажаності в дітей 8-12 років із псоріазом

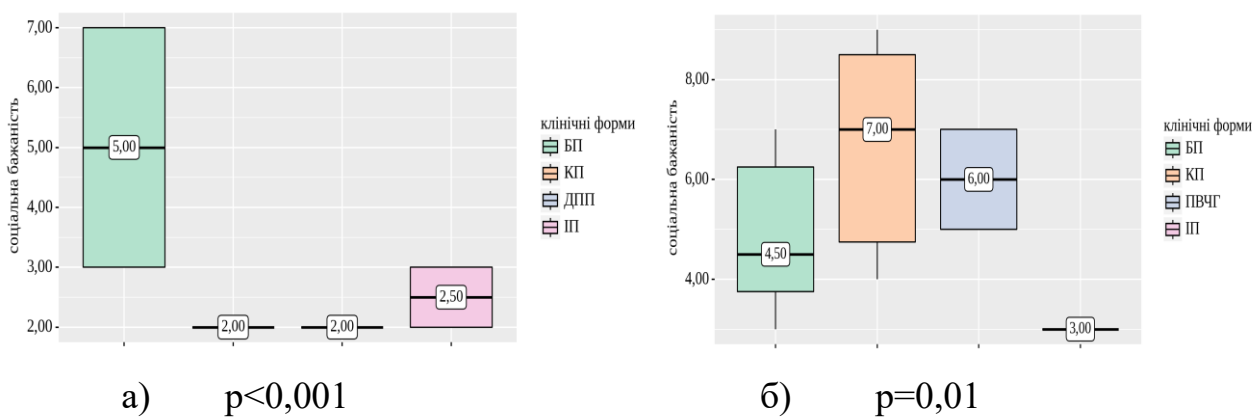
Групи дітей	Категорії	Me	Q ₁ – Q ₃	P
За статтю	хлопці (n=24)	2,0	2,0 – 3,0	<0,001*
	дівчата (n=30)	5,0	3,0 – 7,0	
За індексом маси тіла	нормальний (n=42)	3,0	2,0 – 4,0	<0,001*
	підвищений (n=12)	7,0	5,0 – 7,0	
За розповсюдженістю процесу	розповсюджений (n=34)	4,0	3,0 – 7,0	0,002*
	обмежений (n=20)	3,0	2,0 – 3,0	
За тривалістю захворювання	до 1 року (n=30)	3,0	2,25 – 5,75	0,284
	понад 1 рік (n=24)	4,0	3,0 – 7,0	
За тривалістю загострення	до 4 тижнів (n=28)	3,0	3,0 – 4,0	0,127
	більше 4 тижнів (n=26)	5,0	2,0 – 7,0	
За клінічною формою	БП (n=24)	4,50	3,0 – 7,0	<0,001*
	КП (n=10)	4,0	2,0 – 7,0	
	ПВЧГ (n=4)	6,0	5,0 – 7,0	
	ДПП (n=4)	2,0	2,0 – 2,0	
	ІП (n=12)	3,0	2,0 – 3,0	
За епізодом псоріазу	вперше встановлений (n=22)	4,0	3 – 6,75	0,348
	рецидив (n=32)	3,0	2,75 – 5,5	
За причиною виникнення захворювання	стрес (n=18)	4,0	3,0 – 6,0	0,598
	інші (n=36)	3,0	3,0 – 7,0	
За складом родини	повна (n=40)	3,0	2,0 – 4,0	<0,001*
	неповна (n=14)	7,0	6,0 – 7,0	

* - розбіжності показників статистично значущі ($p < 0,05$)

БП – бляшковий псоріаз, КП – праплеподібний псоріаз, ПВЧГ – псоріаз волосистої частини голови, ДПП – долонно-підшовний псоріаз, ІП – інверсний псоріаз

Приваблива зовнішність виявляється підмогою в процесі досягнення успіху в будь-якій сфері [95]. Невдоволення своїм виглядом породжує невпевненість у собі і стає причиною проблем зі здоров'ям [96]. Тому цілком зрозуміло, чому в дівчат та хлопців із псоріазом рівень соціальної бажаності змінювався залежно від клінічної форми псоріазу ($p<0,001$) та розповсюдженості патологічного процесу ($p=0,002$) (табл.2). І якщо в хлопців при розповсюдженому (3,0 [82,80 – 87,80]) та обмеженому (2,0 [82,80 – 83,80])

патологічному процесі рівні соціальної бажаності статистично значущі відрізнялися між собою ($p=0,043$), то в дівчат рівні соціальної бажаності вище за середні та були порівняні між собою (5,0 [84,80 – 87,80] та 4,0 [83,80 – 85,85]) ($p=0,249$). У дівчат найбільший рівень соціальної бажаності спостерігався при псоріазі волосистої частини голови (6,0 [85,80 – 87,80]) та краплеподібній формі псоріазу (7,0 [84,155 – 88,85]), а в групі хлопців – при бляшковому псоріазі (5,0 [83,80 – 87,80]), за рахунок чого в групах наявні статистично значущі відмінності (малюнок 2).

Малюнок 2. Аналіз рівнів соціальної бажаності при різних клінічних формах псоріазу а) в групі хлопців; б) в групі дівчат

При оцінці рівнів тривожності за тривалістю загострення виявлених взаємозв'язок, який вказує на збільшення рівня тривожності при збільшенні тривалості загострення ($r=0,463$; $p < 0,001$), що відобразилося в показниках при розподілі дітей на групи залежно від тривалості загострення. В дітей із загостренням псоріазу до 4 тижнів рівень тривожності статистично значущі менше рівня тривожності в дітей із загостренням більше 1 місяця ($p=0,001$). Також виявили, що в групі дівчат при загостренні патологічного процесу понад 4 тижні рівень соціальної бажаності був значно вищий (7,0 [86,80 – 87,80]) за показник при тривалості загострення до 4 тижнів (3,0 [82,80 – 84,80]) ($p=0,021$), а в хлопців різниці в показниках не було ($p=0,613$).

У формуванні рівнів тривожності в дітей із псоріазом клінічна форма псоріазу також має значення. Найвищі рівні зафіксовані в дітей із долонно-підшовним псоріазом (30 [109,80 – 110,80] балів) та псоріазом волосистої частини голови (27 [106,80 – 108,80] балів), а найнижчі при краплеподібному псоріазі (14 [90,80 – 101,80] балів), що і надало статистично значущі відмінності у групі хлопців за клінічною формою дерматозу ($p=0,004$).

Важливу роль у виникненні тривожності у дитини має відношення в родині та склад родини. У сім'ях із доброзичливими взаєминами діти менш тривожні, аніж у сім'ях, де часто доводиться спостерігати конфліктні ситуації [97]. У неповних сім'ях складаються різні відношення до дитини залежно від ситуації її формування – це дві протилежні позиції. Перша – це бездумна материнська (або батьківська) любов та опіка [98, 99], інша позиція – холодність та черезмірна вимогливість до дитини [100]. Результати нашого дослідження доводять, що виховання у неповній сім'ї призводить до формування в дитини соціально бажаної поведінки. В дітей з неповних родин рівень соціальної бажаності (6,0 [86,80 – 87,80]) у 2 рази перевищував рівень соціальної бажаності в дітей, які виховувалися двома батьками (3,0 [82,80 – 84,80]) ($p<0,001$). При визначенні рівнів тривожності в дітей із псоріазом 8-12 років залежно від складу родини виявлені відмінності на рівні статистичної тенденції ($p=0,075$). В дітей, що виховуються обома батьками рівень тривожності дещо нижчий (19,00 [91,130 – 107,105] балів) ніж у дітей, які виховуються або лише однією матусею або бабусею (26,00 [102,105 – 106,80] балів).

Більшість робіт з вивчення нейробіологічних аспектів тривоги сфокусовано на факторах, що призводять до її підвищення - «вмикач» тривожності. Однак не виключено, що проблема є і на етапі «виключення», іншими словами, дисфункція може полягати в нездатності знизити рівень вже почавшогося занепокоєння. Тому вважається, що в осіб з підвищеною тривожністю порушена регуляція реакції організму на стрес [101]. І як результат такої порушеної регуляції – підвищений рівень тривожності в дитини із спадковістю на псоріаз, при стресі може призвести до появи захворювання.

Аналіз рівнів тривожності між групами залежно від причини виникнення псоріазу показав наявність статистично значущих відмінностей. У дітей, в яких стрес був фактором, що спровокував появу псоріазу, рівень тривожності статистично вищий ніж в дітей з іншими причинами виникнення псоріазу ($p=0,005$). І дітей із підвищеним рівнем тривожності в групі, де стрес був причиною появи псоріазу, було 77,8 %, а в групі з іншими причинами виникнення захворювання – 38,9 % ($p=0,003$). Розрахунок співвідношення шансів показав, що в дітей із підвищеним рівнем тривожності стрес в 5,5 разів частіше провокував появу псоріазу (OR 5,5; 95% ДІ: 1,503 – 20,133). А оцінка рівнів соціальної бажаності між групами дітей залежно від наявності стресової ситуації як причини появи дерматозу не виявила розбіжностей ($p=0,598$).

Іноді соціальну бажаність описують як спосіб побудови відносин на етапі входження в нове соціальне місце. Коли дитині необхідно зайняти нове місце це сприяє формуванню усвідомленої соціальної дії [102]. Можливо тому, в дітей із псоріазом з вперше встановленим діагнозом (4 [83 – 86,155]) рівень соціальної бажаності був вище ніж при рецидивах захворювання (3 [82,155 – 85,85]), причому в дівчат цей розрив у показниках більше та відбувався на рівні статистичної тенденції ($p=0,061$): при вперше встановленому діагнозі рівень соціальної бажаності дорівнював 6,0 [84,105 – 87,80]), а при рецидиві захворювання – 4,0 [83,80 – 85,85] (табл.2). Визначення рівнів тривожності в групах дітей із псоріазом залежно від епізоду захворювання не виявило розбіжностей ($p=0,180$) (табл.1).

Причиною зайвої ваги в дітей можуть бути не лише розлади харчової поведінки, а і психічні порушення, стосунки з однолітками та мікроклімат у сім'ї. Хронічні захворювання також впливають на харчову поведінку дітей. Раніше було встановлено, що дітям з ожирінням притаманно підвищення рівня тривожності, що виступає одним з факторів зниження соціальної адаптації дитини [103]. У нашому дослідженні встановили, що діти з підвищеною вагою мають більш соціально бажану поведінку: в дітей із підвищеним індексом маси тіла рівень соціальної бажаності вище понад у 2 рази ніж в дітей із нормальним

індексом маси тіла ($p < 0,001$) (табл. 1). А відмінностей між рівнями тривожності в дітей із псоріазом з нормальним індексом маси тіла в порівнянні з дітьми з підвищеним індексом маси тіла не встановлено ($p = 0,616$). Але в дівчат із псоріазом із підвищеним індексом маси тіла встановлений кореляційний зв'язок між відсотком перевищення ваги та рівнями тривожності ($r = 0,775$, $p = 0,024$), що може свідчити про додатковий вплив підвищеної маси тіла на рівень соціальної адаптації дівчат.

За результатами дослідження можна визнати, що в більшості дітей із псоріазом 8-12 років наявний підвищений рівень тривожності, який значно вище в дітей із клінічними формами псоріазу, що уражають відкриті ділянки шкіри (волосисту частину голови, долоні) та при тривалості загострення понад 4 тижні. У дітей із псоріазом із підвищеним рівнем тривожності порушена регуляція реакції організму на стрес, що може бути причиною виникнення захворювання, про що свідчить високий ризик розвитку псоріазу під дією стресу в дітей із підвищеною тривожністю (OR 5,5; 95% ДІ: 1,503 – 20,133). Більшість дівчат мають підвищений рівень тривожності (66,7%), а більшість хлопців – нормальний рівень (66,7%) ($p < 0,001$), який зменшується з віком ($r = -0,707$; $p < 0,001$). Також на формування рівня тривожності в хлопців 8-12 років має вплив тривалість періоду загострення та тривалість захворювання в цілому. У дівчат високі рівні тривожності спостерігаються незалежно від клінічних особливостей перебігу псоріазу. Аналіз соціальної бажаності в дітей із псоріазом виявив рівень показника в межах норми, але встановлена змінність цих рівнів залежно від факторів, що характеризують саму дитину як суб'єкта, та складових патологічного процесу. Рівень соціальної бажаності залежить від статі, індексу маси тіла та складу родини, в якій виховується дитина. Складові патологічного процесу, що мають значення для формування рівня соціальної бажаності – це розповсюдженість, клінічна форма псоріазу та тривалість загострення патологічного процесу у дівчат.

SECTION 4. PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.4.1

4.1 The dynamics of value orientations of future managers of hotel and tourism industry

One of the leading positions in the system of value orientations of the personality is occupied with the orientation to professional values, the formation of which the researchers consider as the most important condition not only for professional self-determination, but also for the formation of the personality of a young person as a whole. In relation to professional activity, researchers emphasize the following values: values of the profession, which are associated with self-determination in professional activity; values of the profession, which are arising on the basis of different types of remuneration of professional activity on the part of the society; values, which are formed on the basis of different features of a profession; high-level values, which are used in the society to regulate attitudes toward the profession.

Value orientations provide stability of a personality, certainty and consistency of its behavior, constancy of relationships with the society. A developed value orientation is a sign of a mature personality, an indicator of the degree of its sociality, integration into social relations.

Famous American cognitive psychologist Arthur S. Reber reveals the term 'value' in three meanings. In the first meaning, value is the quality or property of the object, which makes it useful and desirable. Scientist draws attention to the pragmatic aspect that is conceived in this definition – the value of an object is determined by its role in social interaction, and the object itself has no value. The second meaning characterizes value as an abstract and general principle, regarding patterns of behavior within a particular culture or society, which, through the process of socialization, are viewed by members of that society as very significant. These are social values. They form central principles around which individual and social goals can be integrated. Classic examples are freedom, justice, education, etc. The third meaning of value relates to the field of economy. Value is the net value of an item, which is determined

by the fact that it can be obtained in exchange for other goods or some means of payment, usually money. This value, combined with the first one is very close to the notion of utility [109]. The classification of values is characterized by considerable diversity. In the psychological literature there is a description of the following hierarchies of main values: the Dionysian, at the center of which there are the conveniences of life, comfort and consumption; the Hercules – domination; the Prometheus – altruism; the Apollonian – knowledge, creativity; the Socratic – self-knowledge, self-development and self-improvement.

According to E. Fromm, ‘value or good is all that contributes to the deployment of human capabilities and the maintenance of life’. Dividing values into two groups, official and factual, he emphasizes that both the former and the latter have their own structure and hierarchy, in which certain higher values determine the others as necessary conditions, correlates of their realization [104].

E. Fromm notes that traditionally the basis of values was the Divine authority, that values are based on revelation and are the orientations of those who believe in the source of revelation, which in the Western tradition is God. Among the models that do not recognize the Divine authority, E. Fromm calls: 1) the concept of complete relativism, which proclaims ‘all values are the personal work of each and which have no reason beyond the individual’; 2) the concept of the inherent value of the society, according to which the highest values and obligatory for each person are all the rules that contribute to the survival of that particular society. From this point of view, ethical norms are identical to social norms, and social norms serve to perpetuate every society with its grievances and contradictions; 3) the concept related to ‘biologically immanent values’ which are common to animals and humans. Noting the weaknesses of this concept, E. Fromm points out that ‘biologically immanent value systems often lead to results directly opposite to a humanist oriented system’ [104].

Psychological approach to the classification of values is characterized by their division into terminal or T-values, values-goals and instrumental or I-values, values-means to achieve goals. The founder of this approach was American psychologist M. Rokeach [108]. In his theory, values mean the kind of beliefs, the central position in

the individual belief system. Values are the principles of life that determine how one should behave. Having developed the idea of the presence of terminal and instrumental values, M. Rokeach attributed our beliefs to terminal values that relate to the goals or end states to which a person strives (happiness, wisdom, well-being, etc.). Instrumental values also affect the representation of desirable methods of achieving terminal values (accuracy, education, tolerance, etc.). On the basis of M. Rokeach's understanding of values and value orientations, the concepts of cultural and individual values of the personality are derived.

Based on the M. Rokeach's concept (terminal and instrumental values), S. Schwartz (the 90's of the XX century) develops a new theoretical and methodological approach to the study of values. He believes that the most meaningful aspect that underlies the differences between values is the type of motivational goals which they express. The scientist believes that there are basic human values that are manifested in all cultures, that is, those that represent universal human needs. According to S. Schwartz, personality values exist on two levels: 1) the level of normative ideals (reflecting the principles of human behavior) and 2) the level of individual priorities (depending on group pressure and correlated with specific actions of a human).

Summarizing definitions of values of many Western theorists, S. Schwartz distinguishes the following characteristics: 1) Values are beliefs. These are not cold thoughts, when values are activated, they are mixed with feelings. 2) Values are the goals desired by the person and the behavior that contributes to the achievement of these goals. 3) Values are not limited to certain actions and situations. 4) Values act as standards that govern the selection or evaluation of actions, people, events, situations, etc. 5) Values are ordered by importance relative to each other. An orderly set of values forms a system of value priorities [110].

Due to the relevance of the topics and lack of its development in modern scientific works, the purpose of our paper was to study the role of value orientations in formation of professional's personality as one of the main components of the personality structure, which reflect life experience, accumulated by personality in individual development and influences professional formation.

The modern development of Ukraine is determined by the transformation processes, searching for own way of development of change in values and value orientations. The tasks of spiritual revival of the Ukrainian nation require special attention to the world of youth values as the country's future potential. It should be noted that value orientations are one of the most important factors in a person's moral choice, as well as factors that determine behavior in a particular situation.

Value orientations characterize the attitude of the personality to the most important goals of life and ways to achieve them. Even in stable societies, the process of the development and change of generations predetermines the opposition of competing normative-value systems. From the point of view of social development, the system of values that determines the perception of the majority of people of a particular society can act as a contributing factor to the process of the society development and as a destructive factor, as a force to counteract changes.

The logic of our research requires determining the place and role of value orientations in the development of communicative skills of future managers of hotel and tourism industry. The research was conducted at the Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, Ukraine. During this research horizontal section of formation and development of communicative skills of future managers of hotel and tourism industry in gender aspect was conducted; the interrelation with emotional sphere, organizational abilities and skills, value orientations of the personality were investigated. A total number of students who participated in the research were 348 (174 students – the experimental group). Applying the analysis of the testing results of future managers of hotel and tourism industry using the modified methodology of 'value orientations' by M. Rokeach [108], we obtained the average statistical data on the importance of basic terminal values.

The presence of value regulators ensures the stability of the personality during the crisis of unrealized. If the goal is achieved and loses its motivation, value orientations stimulate the emergence of new goals, the development of communicative skills. When an individual enters a relatively stable social environment, he/she overcomes three phases of personal formation: 1) *adaptation*, which requires

assimilation of existing values and norms, ownership of appropriate means and forms of activity; 2) *individualization*, which is generated by the sharp contradictions between the need to ‘be like everybody’ and the desire for maximum personalization, which is inherent in the search for means of defining one’s own personality; 3) *integration*, which determines the contradiction between the desire for the perfect presentation of own capabilities and the need to embrace them, to accept and develop only those opportunities that contribute to the development of personality [106].

The discrepancy or disruption of the development of these phases causes a disruption of the process of formation of communicative skills. Value orientations as a phenomenon directly correlate with the goal-setting process and precede it. Therefore, objectification of these entities not only reflects the sphere of self-awareness of the future manager’s personality, but is also a peculiar vector of the subject's further goal-formation. The interconnection of the value sphere with the personal level of professional development of future managers of hotel and tourism industry is represented in the Table 1.

Table 1. Correlation of the value sphere with the personal level of professional development of future managers of hotel and tourism industry

Personal level of professional development	Course	Terminal values							
		III		VI		VII		VIII	
		B	G	B	G	B	G	B	G
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Evaluation of emotional sphere	1	0,20	-0,33	-0,23	-0,02	0,32	-0,03	-0,09	-0,01
	2	-0,07	0,12	0,16	0,21	-0,44	-0,07	0,16	-0,02
	3	0,07	-0,16	0,12	-0,14	-0,08	-0,19	-0,20	0,12
	4	-0,29	0,17	-0,45	-0,22	-0,26	0,04	-0,26	-0,12
	5	-0,31	0,62	-0,18	0,50	0,01	0,23	-0,04	-0,21
Communicative skills	1	0,14	0,38	0,26	-0,09	-0,44	0,13	-0,01	0,07
	2	-0,13	-0,10	0,27	0,01	0,44	0,16	-0,40	0,07
	3	-0,05	0,16	-0,11	-0,10	-0,29	0,29	0,20	-0,13
	4	0,31	0,23	-0,18	0,35	0,07	-0,12	-0,31	0,37
	5	-0,08	0,25	0,28	-0,63	0,11	-0,76	0,13	-0,19
Organizational skills	1	-0,13	0,31	0,47	-0,37	-0,55	0,02	0,22	0,33
	2	-0,24	0,23	-0,08	-0,25	0,39	0,27	-0,50	0,19
	3	-0,01	0,01	-0,10	-0,08	-0,13	0,24	0,41	-0,23
	4	-0,26	0,12	-0,19	0,23	-0,03	0,22	0,02	0,17
	5	-0,29	0,36	0,16	-0,09	-0,05	-0,79	-0,15	0,17
Evaluation of communicative control in communication	1	0,08	0,16	-0,15	0,10	-0,05	-0,14	-0,28	0,02
	2	-0,18	-0,05	0,53	-0,23	0,04	0,37	-0,59	-0,07
	3	-0,13	0,03	0,21	-0,31	0,08	-0,10	0,10	-0,20
	4	-0,21	-0,06	0,23	0,46	-0,25	0,14	0,32	0,15
	5	-0,19	-0,17	0,08	0,29	-0,11	0,03	0,10	0,82

METHODOLOGICAL BASES OF STUDYING THE PROCESSES OF GENERAL MENTAL
LAWS IN HUMAN INTERACTION WITH THE ENVIRONMENT

Evaluation of communicative skills	1	-0,10	-0,08	0,08	-0,11	-0,10	0,21	-0,01	-0,01
	2	-0,02	-0,07	-0,21	0,15	-0,41	0,31	0,43	0,12
	3	-0,20	-0,36	-0,11	-0,07	0,00	-0,05	0,11	0,00
	4	-0,08	-0,26	-0,44	0,23	-0,35	-0,10	-0,09	0,02
	5	-0,11	-0,47	-0,32	0,41	-0,16	0,67	-0,28	-0,02
Self- evaluation of communicative skills	1	0,01	0,33	0,28	-0,16	-0,04	0,21	-0,32	0,33
	2	-0,15	0,16	-0,25	-0,11	0,04	0,12	-0,49	0,08
	3	-0,27	0,06	0,13	0,02	0,14	0,15	-0,02	-0,24
	4	0,26	0,37	-0,26	-0,07	0,25	-0,08	-0,16	-0,26
	5	0,13	0,63	0,10	-0,51	0,22	-0,35	-0,12	-0,68

Source: authors' own work.

The rank correlation coefficient (r) may be within ± 1 . If the coefficient (r) is within $\pm 0,37$, this indicates a weak connection (or lack thereof) between the individual's ideas about the development of the higher education setting, value attitude to the chosen profession, formation of primary professional knowledge and skills. The value of the rank correlation coefficient (r), which ranges from 0,38 to 1, indicates that there is a significant positive connection between the value orientations and indicators of the personal level of professional development of the future managers of hotel and tourism industry. Values of (r) from 0,9 to 1 indicate inadequate overestimation of self-esteem; values of (r) from 0,39 to -1 indicate that there is a significant negative connection between value orientations and indicators of the personal level of professional development of the future manager of hotel and tourism industry. It should be noted that the closer the correlation coefficient (r) is to -1, the higher the probability of inconsistency of these indicators. Negative correlations between these scales indicate a decrease in self-confidence, an increase in dissatisfaction with oneself, a desire to change according to professional requirements.

Correlation analysis revealed that girls had the greatest increase in the correlation connection between indicators of communicative control evaluation in communication with manifestations of value № 8 'the presence of good and faithful friends' ($r=0,82$) and indicators of communicative skills evaluation ($r=0,67$) with manifestations of value №7 'materially secured life'. For boys, this connection has improved between indicators of communicative control evaluation in communication with values №3 'physical and mental health' ($r=0,53$). In the context of comparable values, the above indicators from the position of a successful manager of hotel and tourism industry were quite informative. According to experts, the activity of girls-managers, compared with

the activity of boys-managers, is more effective, they are more successful in education and interpersonal communication and have more presentable image.

Studying the value orientations of future managers of hotel and tourism industry has shown their interconnection with the process of formation of communicative skills, activity and personal development as a whole. For some students, entering to the establishment of higher education causes an increase in activity, and for some, an internal crisis.

According to the results of the research the value №3 'physical and mental health' is of great importance for boys: in the 5th year of education (2,47 points) and in the 3rd year of education (2,68 points). For girls, this value becomes even more important from the 2nd to the 4th year of education (respectively: 1,95 points, 2,24 points, 2,25 points), which testifies to the stable responsible attitude of girls to their health as a guarantee of future motherhood. The most pronounced statistical significance of the difference in expression of value №3 'physical and mental health' between boys and girls is manifested in the 4th year of education. In our opinion, this is quite natural. Without a harmonious mental and physical health, one cannot speak of successful professional activity and other values. This problem is especially urgent in Ukraine, where the level of health is deteriorating every year due to certain factors (Chernobyl disaster, low social standard of living, etc.).

Value №6 'love' (spiritual and physical intimacy with a loved one) – ranks second place of importance. The difference in the values of the rates of education courses between boys and girls is not statistically significant. This may be due to the short duration of study at the university and the tendency to changes. The fact that this value that has taken second place in the overall sample indicates that today, due to negative social circumstances, young people are lack of love, understanding and supporting in communication. This, in turn, may adversely affect the formation of communicative skills of future professionals. Analysis of the dynamics of expression in future managers of hotel and tourism industry of value №6 'love' (spiritual and physical intimacy with a loved one) showed that the boys have the highest indicator of

the stated value in the 5th year of education (4,27 points), and girls – in the 4th year of education (4,30 points).

The value №8 ‘the presence of good and faithful friends’, compared to the previous one, is more evident in girls in the 5th year of education (4,67 points), and in boys in the 3rd – 4th courses of education (4,53 – 4,58 points). This is explained by the fact that in junior courses students who are trying to adapt to the new environment focus on their problems. Senior students in the process of becoming a professional want to find support among friends, not just rely on themselves.

Statistical validity of the stated value is observed in girls during their education at the university, and in boys it tends to develop. The following values are of least importance for students: №16 ‘happiness of others’ and №17 ‘creativity’ (possibility of creative activity). The indicators of expression of the above values indicate that the general tendency of their expression decreases during the education at the university. But boys, unlike girls, in the 2nd year of education have an interest in personal problems of the environment and a creative approach to learning. This attitude is associated with the process of adapting to new conditions of life, their own formation in the team as a personality and increased interest in the opposite gender.

In our point of view, analyzing the values that students find most difficult to access in their lives, we should pay attention to the following. Value № 15 ‘happy family life’ is considered by all students to be one of the secondary. Previous researches have shown that in the penultimate and recent courses of education, this value students have put first of importance. We believe that this, on one hand, is related to the crisis of the family as a social institute of health (they did not create their own family), which has observed in our society recently, and on the other, with the presence in many students of subjective difficulties in realization this vital value.

The presence of subjective difficulties in achieving of this goal can lead to the problems in communication and developing of communicative skills. The following problems, caused by the contradiction between the motive of achieving a happy family life or creating it in the future and the inability or unwillingness to do it in real life, include: problems of already existing family relationships; problems in communication,

first of all, with person of the opposite gender, when there are subjectively strongly expressed evaluated sexual drives that are contrary to social or moral standards, as well as problems in the professional sphere.

Value №18 'self-confidence' (inner harmony, freedom from internal contradictions, doubts) is the most difficult for students to reach. This shows, on one hand, the frequent personal contradictions that arise in future managers of hotel and tourism industry in the process of development and education, and on the other, a lack of experience in the optimal resolution of these contradictions and the achievement of internal harmony, a lack of sufficient level of communicative skills' development. It also draws attention to the fact that awareness of this value as difficult for boys grow in the 2nd year of education. Confidence in their abilities is shown only in the final course (Bachelor's degree) – 6,92 points. For girls, self-doubt and professional attainment are the highest in the final 5th year of education – 9,93 points. Statistically significant indicators of the difference in value №18 'self-confidence' (inner harmony, freedom from internal contradictions, doubts) between boys and girls are indicators in the 2nd year of education.

For students from the 1st to the 5th year of education value №4 'interesting work' is also considered difficult to reach. Completing education at the university, young people find that their chosen professional activity is mostly uninteresting. This is due to the lack of employment prospects, the opportunity to reveal oneself as a specialist. Big difference between the value №4 'interesting work' and its subjective reach is connected in some students with motivational aspect of education.

It should be noted that at this stage of students' youth social development, material values are in priority: 58% would like to engage in private business. According to our research, health, love, the presence of good and faithful friends, self-control, the ability to insist on their own prevail among values-goals. That is, those values which are associated with active life and the need to choose a profession. The mean of achieving these values are mainly the qualities of the personality in the system of interpersonal connections: 'responsibility', 'honesty', 'cheerfulness', 'efficiency in business'.

Obviously, the demands to oneself and the demands which are made by the profession itself are not only the result of the youthful ideals that have been preserved, but also an indicator of belief in the social values in which the professional is given a prominent place. This distribution of value orientations according to gender is explained by a certain disappointment in life, profession and social values, where a true professional has never received proper recognition. Terminal values are considered as a kind of mean of communicative skills' formation and professional formation of future managers of hotel and tourism industry. Thus, the research confirmed once again the fact that one of the leading factors influencing the communicative skills' formation according to gender is the value sphere of the personality.

When selecting entrants, the level of interest of future professionals should be taken into account, as well as the content of their values in order not only to achieve an appropriate match between social, moral standards and behavior in general, but also help to develop professional qualities, particularly for future managers of hotel and tourism industry – adequate level of communicative skills.

The future manager's readiness for professional communication is an important component of general professional training, integrative personal quality, which determines the ability of the personality to establish productive communicative contacts with partners in the common activity, to use effectively verbal and non-verbal means of communication. The formation of professionally important communicative skills of future manager was carried out by the way of the holistic development of structural and functional components of the conceptual model of professional qualities of the specialist's personality.

During the experiment the interconnection of indicators of evaluation of communicative skills, organizational skills and abilities, evaluation of communicative control in communication, self-assessment of communicative skills of future managers of hotel and tourism industry were established and investigated. In the table 3 the interconnection of indicators that characterize the personal level of future managers' professional development are represented [105].

The analysis of the data among boys during their education at the university shows a significant increase of connection between the indicators of evaluation of emotional sphere and evaluation of communicative skills. If in the 1st year of education the rank correlation coefficient (r) is -0,46, then in the 5th year of education it is – 0,63.

Such a significant increase in communication density gives grounds for claiming about important positive qualitative changes in the sphere of students' self-awareness. This tendency is also evidenced by the indicators of correlation between evaluation of communicative skills and abilities and evaluation of organizational skills and abilities among boys: from (r)=0,65 in the 1st year of education to (r)=0,72 in the 5th year of education.

Such indicator shows that boys have developed abstract thinking, initiative, social activity, a balanced and mature position in decision-making, the need for rational organization and activity planning. Girls, compared to boys, have a low value of these indicators. If in the 1st year of education they corresponded to the value (r)=0,70, then in the 5th, there is a characteristic tendency to the decrease of the correlation connection.

There are reasons to state that in the personality structure of girls-managers of hotel and tourism industry, basic needs are not only not adequately met, but also not fully understood, which is reflected in their compensatory, possibly pseudo-assertive behavior. They are characterized by the presence of an immature system of life orientations, as well as inconsistency in the goals formation. The analysis of the data also shows a significant increase in the connection between the evaluation of communicative skills and abilities and self-evaluation of communicative skills in both: boys (r)=0,60 and girls (r)=0,75. Obtained statistic data indicate a steady tendency to the stabilization of self-esteem, decrease of personal anxiety, manifestations of aggression, dominance, expanding the possibilities of self-improvement, which undoubtedly are an indicator of the changes that have occurred in future managers under the influence of purposeful communicative training.

It can be argued that the improvement of developed communicative skills of future managers was facilitated by the use of: forms of organization, methods and

educational tools that model the social context and ways of communication of future manager in situations of professional interaction; motivation of learning through explaining to the students the importance of communicative skills in the professional activity of the modern manager; communicative training exercises that modeling a specific fragment of the real communication process and retain the essential features of the modeled activity; pedagogical management of the process of formation of communicative skills taking into account their content, structure, stages and logic of this process.

The process of optimization of the formation of communicative skills of future managers of hotel and tourism industry requires the introduction of changes in their educational process (namely, increasing the share of disciplines of the psychological and pedagogical cycle). At the same time, the introduction of the methodology of formation of professionally important communicative skills of future managers of the hotel and tourism industry, taking into account the gender aspect had found that the development of such qualities as diplomacy, emotional stability, internal self-control, non-conformism and intellectual needs revealed more time and additional research methods. That is, the development of communicative skills should be heterochronous.

As a result of the conducted research it is determined that the process of personal development of managers of hotel and tourism industry and their value and professional self-determination depend on the level and degree of social activity, self-activity and productivity of a personality itself. Activity and self-activity are always driven by values, and values are the regulator of self-activity of a personality. So, starting a professional activity a specialist, making a certain choice, has freedom to make decisions and find adequate means of achieving the goal and solving the problem.

To perform such a difficult task, the specialist will need not only a reflection of the experience of social relations, but also the enrichment of own spirituality and filling professional activity with personal meaning. They can be represented by the determinants of activity, behavior, subjectivity and cognition. In the individual value system of the managers of hotel and tourism industry, each of the above classes of determinants is reflected through subjective components: inner motivation, orientation,

attitudes and level of professional activity. Instead, the functioning and development of the professional thinking of future specialist is conditioned and dependent on the degree of manifestation and interconnection of these subjective factors. The values and value orientations of their carrier determine the strategy of professional requests and tasks solving, accordingly influencing the result of the professional activity of the specialist's personality.

All of the above allows us to draw the following conclusions: value orientations are specific psychological entities that always represent a hierarchical system and exist in the personality structure as its elements.

The system of value orientations defines the life goals of a person and accordingly expresses the most valuable, important for the personality, that which makes personal sense. In addition, they determine the needs of a person and are the engine of its development. The system of value orientations defines the characteristics of each person, so it is of great importance.

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.4.2

4.2 Application of information and computer technologies in the independent work of students while studying a foreign language in the professional sphere of activity of a higher educational institution specializing in law

In order for the education system to be ready to take on the challenges of the 21st century, it is necessary to improve its structure using modern information technologies. Modern society has always been forced to live in a changing environment and, given Albert Einstein's theory of relativity, the rate of change in our environment determines the rate of adaptation to it. As they say in one of the lectures of Chernigovskaya Tatyana Vladimirovna, "we live in networks." And the degree of complexity of these networks is not measurable. they are composed according to the principle of a network of networks, a network of networks of networks, and so on ad infinitum, hypernets are just one of the infinite levels, in this case, the work of the brain. But! The same system can rightly be applied to any sphere of human life, because even the decomposition of labor is only the principle of distribution, spreading and, at the same time, stratifications are formed according to the principle of networks and subnets, etc.

The formation of such stratifications allows the deviation of the adaptation time at different levels, and not always a higher level requires a higher adaptation speed, rather, on the contrary. Currently, a new promising subject area is being formed - "Information Technologies in Education".

There are two main theoretical and methodological approaches to informatization societies that cause social consequences in the technological and humanitarian spheres respectively:

1. technocratic approach, in which IR technologies are considered means increase in labor productivity, and their use is limited mainly to spheres of production and management;
2. humanitarian approach, in which IR technologies are considered as important part of human life, which is important not only for production and management, but also for the development of the socio-cultural sphere.

Informatization of society entails the following social consequences:

1. increase in the number of people employed in the information sector (manufacturers, processors, disseminators of information);
2. intellectualization of many types of labor and, as a result, increased requirements for general educational training of specialists and vocational training; the emergence of completely new professions;
3. the withering away of existing professions (especially in connection with the robotization of many workers specialties and the introduction of artificial intelligence systems).

Under the influence of the informatization of society, there are significant changes in

the mechanism of functioning and implementation of the education system, both secondary and

higher. Thus, informatization initiates the following processes:

1. Improving the mechanisms for managing the education system based on use of automated data banks of scientific and pedagogical information, information and methodological materials, communication networks;
2. improving the methodology and strategy for selecting content, methods and organizational forms of education and upbringing corresponding to the tasks of development the personality of the student in the conditions of informatization of society;
3. Creation of methodical training systems focused on the development of intellectual the potential of the student, on the formation of skills to independently acquire knowledge, carry out information and educational, experimental and researchactivities, various types of joint activities for information processing;
4. Creation and use of computer testing, diagnostic methods control and assessment of the level of knowledge of trainees.

Therefore, it is obvious that informatization is becoming a key factor in the development society.

Which represents both many promising ways of development, as well as many dangers associated with a deviation from the natural development of a person, as an

organism in nature and as an individual developing in the environment and society (development of personality, learning abilities, adaptation to new opportunities and the ability to recognize dangers in time). The transition to exclusively digital education, or even a significant share of education in the plane of computerization, carries many threats.

This area includes the problems of intelligent learning systems, open education, distance learning, information educational environments. Many scientists who have studied and are studying this issue believe that an important component of the teacher's pedagogical skills is his compliance with the level of development of science and technology, his ability to solve professional problems using information and computer technologies.

In our opinion, exclusively, savvy in the technical issue fades into the background, because for these purposes there are specially trained people and their task is to understand the "artist's vision", about how the learning process should take place. It's like confusing soft and warm. Categories that lie on different planes in their properties, of course, each is important, but that's why we study our world of networks, in which we are now forced to live and adapt.

You can't write off the professor's many years of experience, and lose such an amazing resource as LIVE COMMUNICATION with a person of this level with students due to technological cretinism due to age or, simply, lack of time, or even the desire to deal with this issue. The amount of data is so large that it is simply not possible to process it and analyze it qualitatively. If all minds focus on technical "savvy", then the question arises: "Who will think that?" And when? Science should be associated with discoveries, discoveries ARE NOT MADE in the mode of routine exhausting work.

In the New Dictionary of Methodological Terms and Concepts, ICT is defined as "a system of methods and ways of collecting, accumulating, storing, searching, transmitting, processing and issuing information using computers and computer communication lines" [111]. And already in the very definition it is clear that in these processes there is no place for thinking, analysis, development of speech, discoveries,

after all. The teachers of Ancient Greece communicated with their students and in these dialogues truths were born, reliable, unreliable, confirmed or refuted either by experience (empirically), or by reasoning and logical conclusions (the essence of a priori judgments).

Information technology includes such technical means as audio, video, computer, Internet - excellent sources of a wide range of opportunities. The use of computers in foreign language classes significantly increases the intensity of the educational process. This is due to the possibility of visual reinforcement, ie. obtaining the so-called mass attached to meaning. Interactive learning with the help of educational computer programs contributes to the implementation of a whole range of methodological, pedagogical, didactic, psychological principles, makes the learning process more interesting.

This method of learning makes it possible to take into account the pace of work of each student. At the same time, the value-semantic sphere of the student is being transformed, his cognitive activity is increasing, which undoubtedly contributes to an effective increase in the level of knowledge and skills. Practice shows the interest of students in the use of modern information technologies in the process of teaching foreign languages, both in the classroom and in the organization of independent work. In the latter case, the possibilities of implementing such learning principles as activity and accessibility are optimally used.

In addition, such mental operations and general skills as analysis, synthesis, analogy and modeling can be developed without duplicating the forms of traditional learning, but only with proper moderation by the teacher. On this basis, the search activity of students in the selection of information is formed. The use of ready-made electronic training and control programs allows you to perform specific tasks during independent work on teaching various aspects of the language: phonetics, grammar, speaking, writing, listening.

Such programs consist of theoretical, practical parts and a control system. The electronic form of presentation of educational information is a convenient alternative to traditional paper educational materials: textbooks, manuals, magazines, etc. The

main advantages of the electronic form of presentation of educational information for independent work of students are great expressive abilities in the presentation of educational material (video, sound, dynamic images, two- and three-dimensional animation), interactivity.

The teacher has the ability to quickly make corrections or additions to the educational material. New ways of delivering information to students are emerging - through special archives on servers, via e-mail and educational WEB pages, as well as in the form of electronic libraries and the ability to effectively search for the necessary information in huge amounts of information. An important role is played by the use of information technology in the creation of thematic projects.

The positive aspects of this form of work are not only the development of students' skills to independently search and evaluate information, a creative approach, but also collective work on a project. However, many students are limited to ready-made reports and presentations that they find on the Internet. Therefore, the teacher faces an important task - to teach students to use the information that is freely available and to make presentations of their reports and creative assignments.

Teachers use e-mail as an organizational moment in teaching - work with the student becomes more individually directed: the student receives a work plan, handouts prepared by the teacher at his own address; the teacher receives his work from the student, corrects it and immediately sends it with a review.

One of the ways to organize students' independent work is the Internet. Its use in the educational process has a number of advantages: it is possible to choose an individual mode of work for each student, get up-to-date information on a specific problem, use dictionaries and encyclopedias, organize a dialogue with the whole world, participate in chats and forums.

The use of Internet technologies in the process of independent work of students in the study of foreign languages supports the principle of communicative orientation, which is implemented in two directions. Firstly, as a free communication of students in real time through the use of e-mail and the information network, i.e. as an authentic

dialogue in writing between communication partners, in which the computer acts as a means of communication.

Secondly, as an interactive dialogue interaction between a student and a computer, in which the real goals of communication are pursued (requesting and receiving information), that is, as a dialogue in which the computer acts as a communication partner.

Modern pedagogical realities are characterized by a transition from the paradigm of learning to the paradigm of education, where independent work becomes not just a form of the educational process, but should become its basis, a way of forming professional independence, readiness for self-education and continuous learning in conditions where knowledge is updated very quickly. In the context of the transition to a point-rating system in higher education, the issue of organizing and managing students' independent work, for which the volume of hours provided for by the curriculum has increased, is of particular importance. Much depends on the organization of independent work at the university.

In the conditions of the university, independent work completes the tasks of all types of educational work. No knowledge that is not backed up by independent activity can become the true property of a person. It should be noted that independent work forms independence not only as a set of skills and abilities, but also as a character trait that plays a significant role in the personality structure, and this is very important for a modern highly qualified specialist.

The use of information and communication technologies makes it possible to intensify this type of work with students. But it is necessary that every teacher understands a simple idea: a computer in the educational process is not a mechanical teacher, not a substitute or analogue of a teacher, but a learning tool that enhances and expands the possibilities of his teaching activity.

And in conclusion, we cannot omit or not mention the dangers that information and communication technologies carry in themselves. Among them:

The first, and in our opinion, one of the most dangerous is the so-called "button thinking". Those. a habit is developed, to find an option from the proposed ones. In

essence, education is fast food, which lies on the opposite plane from the elite type of education, where technotics are applicable EXCLUSIVELY as a tool and in no case can replace live communication with teachers, mentors, coaches and, of course, with their comrades who are in an environment for acquiring skills and knowledge.

The second is "Computer illness". Sergei Nikolaevich Enikolopov, a great specialist in aggression, says: "Nothing can replace a friendly slap on the back of the head."

This is about the importance of the empirical way of knowing. Reading the reactions of the interlocutor. Is communication only about words and styles? What are the styles?

The topic is very broad and requires further study. to pretend that this does not exist and we do not live in a world where technology has completely grown together with natural processes. Our task is to analyze and, taking everything useful, eliminate the dangers.

3d is individualization of learning minimizes the limited in the learning process live communication between teachers and schoolchildren, students among themselves, offering them communication in the form of "dialogue with the computer". At the same time, the organ of activating human thinking is speech, turns off for a long time. The trainee does not get enough practice dialogical communication, formation and formulation of thoughts on a professional language.

Another pitfall is in social contacts are curtailed, the practice of social interaction is reduced and communication, which leads to individualism;

Also it turns out that the transition from the sign system as a form of knowledge representation to textbook pages, display screen to a system of practical actions that have a fundamentally different logic than the logic of the organization of a system of signs. This is classic the problem of applying knowledge in practice (in psychological language - the problem of transition from thoughts to action) social contacts are curtailed, the practice of social interaction is reduced and communication, which leads to individualism;

And it turns out that the transition from the sign system as a form of knowledge representation to textbook pages, display screen to a system of practical actions that have a fundamentally different logic than the logic of the organization of a system of signs. This is classic the problem of applying knowledge in practice (in psychological language - the problem of transition from thoughts to action) colossal amounts of information can also distract attention in the learning process, provided by such media as reference books, encyclopedias, Internet portals;

Since a person is able to confidently remember and operate at the same time only a family different categories, while simultaneously demonstrating different types of information there may be a distraction from some to keep track of others, which often leads to skipping important information;

Internet cheating becomes a problem, consisting in the fact that ready-made projects, abstracts, reports, problem solving, and so on, which do not at all correspond to improving the effectiveness of training and education.

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.4.3

4.3 Application of mind or mental map in teaching students of law university foreign language in professional fields of activity

The basis for the education of students of a law school is the successful mastery of professional competencies and the development of the ability to solve various legal problems, which is impossible without the formation of creative thinking and a non-standard approach to assimilation of information. Clinical practice is directly related to the creative process. A modern lawyer must have not only deep knowledge and professionalism in his field of activity, but also a flexible, plastic mind, which manifests itself in the speed of reaction to changes in the objective situation, finding new ways to solve problems, the ability to highlight the main thing and eliminate the secondary. In this regard, it seems relevant to familiarize students of a law school with creative methods of working with information [123]. The relevance of mastering foreign language special terminology by law students is beyond doubt, since the ability to professionally oriented communication in a foreign language will allow future specialists in the field of jurisprudence to be aware of new trends around the world, to carry out a productive exchange of experience with colleagues from other countries, to achieve career growth and a high level of excellence in their field of activity. A considerable number of educational, methodological and scientific works are devoted to the issue of teaching students special legal vocabulary in a foreign language. At the same time, in the course of studying foreign language professionally oriented terminology, first-year students who are not sufficiently adapted to the university educational environment face a number of difficulties in mastering educational material outlined in a monotonous, linear form. The increase in the intensity and density of the information flow leads to information overload and subsequent rapid forgetting of the acquired knowledge. In this regard, the study and practical application of creative methods of working with foreign language professionally oriented terminology, taking into account the psychophysiological patterns of the functioning of human memory, providing a strong assimilation of information and facilitating the learning process, is relevant. Practice has a direct connection with the creative process,

since a modern lawyer, who regularly faces the need to make decisions, quickly respond to changes in the situation, apply a variety of communication tactics, find ways to solve non-standard problems, must have a flexible, creative mindset [124]. In this regard, the acquisition of professional competencies by a future specialist in the field of jurisprudence is impossible without the formation of creative thinking. The priority direction of the modern system of higher professional education is the focus on meta-learning. This concept includes such aspects as a conscious approach to obtaining knowledge and skills, possession of methodological educational techniques that facilitate the learning process, and the development of individual educational strategies [125, c.c. 54]. In modern foreign science, the metasubject approach is interpreted from the standpoint of the impact of certain methods on the efficiency of obtaining knowledge, understanding the flexibility of the educational process, and effective control over the process of self-education [126]. In studies aimed at studying the formation of metacompetences in the course of obtaining higher professional education [127, c. 6], special attention is paid to their substantive components, including the ability to manage one's own intellectual activity, cognitive management, the ability to quickly adapt to new professional and life conditions and successfully solve non-standard tasks within the framework of a future profession. In the course of professional training of students of a law school, the development of a set of professional and universal competencies necessary for the high-quality implementation of legal activities, competitiveness in the labor market, productive self-education, increasing one's own intellectual level, developing skills to navigate in the information space and effectively process the information received is brought to the fore. in order to improve the professional level. According to the requirements of the work programs of the discipline "Foreign Language in the Professional Sphere", upon graduation from the university, a future specialist in the field of jurisprudence must possess the basics of foreign language competence necessary for the implementation of professional intercultural communication, and also be able to use a foreign language as a means of further professional and personal self-education [124]. During the training of first-year students of the Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs in a professionally

oriented foreign language, the following forms of work are used that contribute to the development of cognitive competencies in future specialists in the field of medicine, primarily information processing skills: plan, translation with a dictionary of an authentic professionally oriented text, preparation of a scientific report, writing theses (often at the intersection of disciplines, since the ability to interpret meanings is directly related to success in one's professional activity in the future, hermeneutics, oratory, connotations are all integral elements both in the field of linguistics and philology and in jurisprudence), systematization of the studied material in tabular form, annotating an authentic journal article, compiling a minimum dictionary based on the studied conversational topics, compiling a professionally oriented text according to a model, graphic representation of the text. The application of the method of constructing mental maps is carried out in the process of teaching professionally oriented terminology to first-year students of the Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs within the disciplines "Foreign language professionally oriented" and "Foreign language" in the study of such topics as:

- «Introduction to law: basic terms»;
- «The world of law enforcement»;
- «Police departments»;
- «Operations: Walking and driving directions»;
- «Basic equipment of law enforcement officers»;
- «Equipment: Weapons»;
- «Equipment: Police vehicles»;
- «Description: Suspects»;
- «Operations: Car accidents»;
- «Operation: Crowd control»;
- «Crime, types of crimes»;
- «Operations: Crime investigation»;
- «Crimes against property»;
- «Crimes: Pickpocketing»;
- «Crimes: Auto theft»;

- «Operations: Committing a terrorist act»;
- «Operations: Providing first aid»;
- «Operations: Handling lost and stolen properties»;
- «Operations: Drug-trafficking»;
- «Punishment»;
- «Operations: Pursuit and Processing suspects»;
- «Operations: Making an arrest»;
- «Crimes: Homicide»;
- «Operations: Crime scene investigation»
- «Operations: Crime prevention»;
- «Operations: Suspicious objects»;
- «Explosives detection and committing explosions»;
- «Operations: Substances of unknown origin»;
- «Operations: Illicit weapons trafficking»;
- «Operations: Interpol and Europol» etc.

Teaching students the compilation and application of mental maps in the study of English legal terminology is implemented in accordance with the following algorithm of actions: 1. Familiarization of students with the concept and methodology for creating mind maps. Following T. Buzan, who introduced the concept of “mindmap” into psychology and gave it a scientific justification [130, c. 9], as well as taking into account further developments of this visualization method [132], we define a mental map as a method of graphic display and structuring of information in a tree form, taking into account the associative nature of human thinking as a natural psychological basis for memorizing information and a creative approach to interpreting foreign language material.

The handbook for students on mental mapping developed during the study includes the following items:

- a) the key concept is located in the center of the map; the main branches depart from the central link; the periphery is made up of branches of the second, third and

fourth order, detailing the ideas / concepts located closer to the center and associatively associated with them;

b) each main branch on which the vocabulary is displayed has its own color, which activates the work of both the left and right hemispheres of the brain and increases the efficiency of assimilation of information;

c) for better memorization of terminology, one should use graphic symbols, drawings, vivid visual images associated with the concepts presented on the mental map; d) mental maps can be made both on paper and in electronic editors;

e) the graphic structuring and systematization of terminology in the form of a mental map should be approached creatively, non-standard and subjectively, since creative and student-centered approaches help to increase the productivity of mastering the material.

2. Students performing typical tasks for building mental maps: - create a mental map of an authentic text of a professional orientation, reflecting its main idea, thematic aspects, the problems raised in the text and ways to solve them, the mentioned personalities and their achievements (the task contributes to the development of search reading skills, the ability to compare facts, classify and structure information, highlight the main and the secondary, reflections).

As a result, students can use the mental maps they have created as a speech support when summarizing the text, constructing monologue and dialogic statements on the topic, conducting an educational discussion; - build a mental map on a given topic of professional orientation based on a lexical minimum (the task is aimed at developing the ability to systematize, structure and classify information, highlight the main and secondary, use in practice graphic techniques for presenting information); – present a reflection of one’s own learning activity in the form of a mental map: reflect the degree of knowledge of information, difficulties in studying the material, promising areas for further work (the purpose of this task, which is used mainly after the completion of midterm control, is to develop the ability to further learning activities).

3. Analysis of the effectiveness of the use of mental maps. A comparative analysis of the qualitative indicators of the assimilation of foreign-language special

legal terminology before and after the start of using the mental map method allows us to conclude that this method of visualization and information processing is an effective means of memorizing foreign-language material, since its use has led to an increase in the quality of material assimilation by 38%.

The results of a survey of first-year students, in which 125 people took part, showed their high interest in building mental maps. 81% of respondents noted the importance of visualization of the material in the repetition of previously studied legal vocabulary. The results show the high interest of students in the method of constructing mind maps.

Students noted that the use of mental maps facilitates the process of memorizing vocabulary, helps in preparing for practical exercises, in repeating the studied material for milestone, intermediate and final control [133, c. 289-290].

Thus, the formation of creative information processing skills through the use of mental maps in foreign language classes at a law school is a professionally significant factor in the development of a future specialist in the field of jurisprudence. The method of constructing mental maps as a way of creative visualization of foreign-language professionally-oriented material can become a productive means of enhancing cognitive activity and developing creative thinking of students of a law school, generally contributing to the implementation of an activity approach, and thereby meeting the requirements of modern society for a modernized education system.

Side effects of mind mapping are in For today's youth, the situation is complicated by the fact that, given the speed, concentration and quality of innovation in relation to life expectancy of a person in developed countries, lifelong learning is becoming a requirement of the time. Moreover, the availability of highly qualified personnel is essential a condition for the successful development of an innovation-oriented economy, and continuous deepening of knowledge and advanced training not only create the foundation well-being of the population, but in themselves are important humanitarian goals.

For the development of adaptive competence, structured and flexible used knowledge in the subject area, heuristic methods, which "significantly increase the

likelihood of finding the right solution through a systematic approach to the task, metaknowledge (ideas about one's own cognitive activity), the ability to manage their own cognitive processes (cognitive self-regulation).

Summing up our theoretical research, we come to the following tasks, facing modern education: to develop and implement in the educational process methods transmission and interaction with information that are close to modern youth, comfortable for them perception, in other words, to use and rely on the advantages of clip thinking. On the other hand, to teach conceptual, critical, logical thinking, and cognitive methods of processing, fixing and transmitting information, that is, go to overcome the shortcomings of clip thinking. After all, the goal of modern education is not so much to give subject knowledge: to teach a particular subject or material, how much to develop adaptive competence and educate people prepared for lifelong learning.

Unfortunately, this realized by many educators necessity faces obstacles such as the rigidity of the education system, built on rote memorization and the priority of actual knowledge of the material, traditional preference for linear or training presentation of material (lecture, text, exercise, test). But obtained as a result of rote memorization knowledge is dogmatic, hardly applicable in practice, does not contribute to the development cognitive abilities. Actions implemented according to the model are aimed at the formation concrete-figurative thinking, not analytical skills.

Under such conditions, motivation and cognitive interest decrease, the pace of learning slows down.

Personality development, often there are overloads of the nervous system, apathy, falls self-esteem. Another stumbling block and source of psychological conflicts hindering fruitful cooperation between teachers and trainees – conflict generations, "generation gap": teachers of higher education are mostly carriers traditional cognitive style, and the students in the mass have a new cognitive type, the shortcomings and shortcomings of which are obvious to teachers, and the advantages are not yet clearly studied and are in the status of a hypothesis.

In the literature we studied, we found evidence of the effectiveness of using mind maps in various types of educational activities: to study vocabulary, various concepts, mastering and structuring large amounts of educational information, brain assault, project activities, mastery of oratory, writing creative essays and other written works, presentations to the research organization activities,

Undoubtedly, the method will be useful and effective in all of the listed types.

Activities and not only, provided that the type and rules for creating a product of cognitive visualizations will clearly match the goals. Therefore, it seems to us it is advisable to proceed from the goals and objectives when choosing the most appropriate method cognitive visualization. And for the correct selection it is necessary to distinguish between terminologically different mind maps, identify areas of their effectiveness and own technique for their construction.

SECTION 5. PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.5.1

5.1 The influence of psychoemotional factors on the workingness of industrial and production personnel of the enterprise in the conditions of war

In the current conditions of war, a significant number of problems hinder the effective and stable operation of Ukrainian enterprises, including the psycho-emotional state of employees who must organize and plan their activities and behavior in martial law situations with adequate response.

The labor behavior of each worker in wartime should reflect the holistic system of his work and the corresponding feelings, which largely depend on his ability to work, i.e. socio-biological properties that characterize the ability to perform a particular job for a certain time with the required level of efficiency and quality [134, 135].

Many definitions of "working capacity" exist in the scientific literature [136], where some authors equate "working capacity" with productivity, while other authors understand "working capacity" as the maximum functionality of the human body to perform a particular job. The third group of scientists separates "working capacity" as productivity, efficiency and "capacity for work" as the psycho-physiological potential of the employee.

Thus, the effectiveness of human activity is determined by the level of his ability to work, which is characterized by a set of professional, psycho-spiritual and physiological qualities of the employee. The working qualities, first of all, include his knowledge and professional competence; to psychological - character, abilities, interests, faith; to physiological - fatigue, stress, psychological stress.

It is the ability to psycho-physiological action determines the efficiency of the organism, which consists of the conversion of one type of energy into another and is determined by the following factors:

- general health;
- muscle strength and endurance;
- bioenergetics' processes and reserves of the organism;

- mental functions.

In general, the working capacity of the worker depends on his age and sex, as well as on the socio-economic conditions of life and work.

It is clear that every head of the company during martial law has an idea how to optimize the efficiency of employees. Yes, highly motivated employees always strive to find the point of optimal performance, but due to such a psychological factor as increased concern for their own lives and the lives of loved ones, they are underworked and thus reduce their own productivity. Even workers who are in a zone of relative safety at work hear the only sound that the ear is tuned to - the sound of an air alarm. It causes negative emotions, nervous stress, which dulls other sensations, burning out the old neural connections that brought joy and the need to work to our brains. Therefore, for production in critical conditions, it is advisable to maintain average productivity with average capacity for work, but at the level of professional competence.

The level of extensive use of labor, labor intensity and technical and technological state of production also affect the level of productivity in the enterprise [137].

The modern worker must quickly and painlessly adapt to constant changes in social conditions and forms of communication, while preserving life and positive internal psycho-energy potential and harmony of the individual in an unpredictable fierce war.

Today, the psycho-emotional and physical strain caused by hostilities in Ukraine causes workers not only various types of fatigue, but also excessive mental stress and behavior change.

Temporary changes in the physiological and psychological state of workers occur as a consequence of this, which manifests itself in the form of [136]:

- reduction of efficiency and endurance, which is manifested in an increase in the number of errors in the performance of work;
- errors in performing precise movements with little muscular effort;
- reduction of the general working capacity and endurance of the musculoskeletal system, which is manifested in the increase of reaction time,

slowing down of the speed of working reactions and reduction of muscular effort;

- failure of the employee to receive positive signals, which leads to errors and accidents.

Even more harmful and disorganization in modern conditions of war is caused by psychological stress, which is caused by an increase in dead children, women and simply civilians.

In these circumstances, the employee must both psychologically and physically mobilize himself to work in order to further perform work tasks and return to a stable functional working state [138]. This is significantly influenced by the personal traits of the employee who are different for each person. They influence his professional activity, relationships with the environment, methods of action, etc.

The mental state of each employee depends on the depth of awareness of the obligation and responsibility for the fulfillment of their professional duties. Practice shows that when a person is deeply aware of civil and social duty, as well as responsibility for the case, then he has positive mental emotions. In turn, the sense of obligation is formed and fixed through certain mental states.

Positive forms of mental states occur when a person reaches a high level of hardening. Negative forms are often the result of lack of hardening or emotional strain that occurs during hostilities. The behavior of many people in extreme situations changes, there are involuntary reactions of the body in response to an unusual situation. Almost everyone in difficult conditions of war has an overstrain of the psycho-emotional sphere. Therefore, one of the most effective ways to help employees achieve this goal is to explain to them how emotions associated with nervous system excitation can lead to stress or depression.

Emotions play the role of regulators of human communication, as a person from birth is prepared for communication with other people through emotions, who continue to play the most important regulatory role in his contact with others throughout life. The essence of human emotions determine the properties that characterize its attitude to events, surrounding people and themselves [139].

It is the penetration into the world of human experiences in the sense of security that helps to understand the particular event that is happening now. Understanding the nature of the experiences means understanding how this person is perceived by the world in general, how this world affects the development and formation of his personality. The ability to understand and take into account experiences is one of the important conditions for the effective work of the modern leader. It is only possible to find out how a person affected a person or another event if it is possible to understand the nature of her experiences.

For the emotional well-being of the employee in war conditions, it is also important in which team he works. His emotional well -being is increasingly dependent on the following factors:

- the place of the employee in the team;
- a sense of equality among others;
- authority among employees.

Emotionality as a stable property of person characterizes many features and features [140].

It is known that the moods of some people are unstable, quickly changes, in others - the experiences are strong and long. Comparison of several employees helps to reveal such major differences in their emotionality as the quality of their emotions. The significant role now belongs to the heads of enterprises, who are also different, some - friendly, able to empathize, intolerance to injustice, others are indifferent to other people's pleasures and annoyances, and others can be abused. These latter traits are related to the moral characteristics of the person and relate to meaningful emotional properties.

If the leader is prone to positive emotions, has optimistic perception of reality in the conditions of war, unity with all Ukraine, including harmony with himself, self-confidence, adaptability to life, then he is emotionally stable, not lost in difficult situations, and results In such circumstances, the work is not deteriorated. Now the manager should be active, cheerful, have high self -esteem and self-regulation.

Today, people are prone to the experience of negative emotions of anxiety, sadness, fear for their own lives, life of children and relatives, they do not have a sense of complete inner harmony, merger with the world. This is associated with a sense of internal nervous tension. Negative emotions, especially anxiety, are associated, first and foremost, with failures in communication. Therefore, such people are characterized by separation, concealment from the surrounding thoughts and feelings. At the same time, they feel the urgent need to speak, to find supporting support. Such people, on the one hand, avoid wide contacts, are ashamed in an unfamiliar team, but on the other hand, they show activity and initiative in choosing partners of a narrow, emotionally comfortable circle of communication. As for people positively emotional composition, communication for them is an urgent need and an inexhaustible source of positive emotions.

The experience of experiencing negative emotions in people of negative emotional composition contributes to the development of self-analysis, as well as a detailed analysis of modern events, conditions of activity, ways of its fulfillment and their capabilities. However, this is inherent in the usual conditions, where you can predict, prepare, and insure. The unexpected change in the usual living conditions, and even more so difficult situations that are now related to the death of people, lead to a violation of well-established ways of activity and deterioration of results achieved in production.

People who are prone to anxious negative emotions have low self-esteem. Dissatisfaction with the results of the activity is the internal engine that constantly encourages them to improve. Everyday activities aimed at approaching victory are an area where people of negative emotional composition have the opportunity to reduce negative emotions by ensuring good results of their own activity.

The meaningful features of emotions are formed under the influence of the environment. Dynamic and qualitative features of emotionality do not determine whether a person will be emotionally responsive, responsive to the sadness and joy of loved ones, whether their emotional feedback on the events of the surrounding life will have a strong moral beginning. Obviously, it is easier to form the ability to empathize

with those people who have anger and fear in the arsenal of their emotions. Thus, emotional vulnerability is a favorable basis for the formation of sensitivity, kindness than phlegmatic.

The working capacity of the workers of the enterprise in the conditions of war depends not only on the organization of their activity, equipment means of production, working conditions, but also on interpersonal relationships, psychological compatibility, and cohesion and management styles on the side of management. That is, organizational and management conditions are directly related to the socio-psychological climate in the team, since interpersonal interaction of employees occurs through a system of their production relations, which are based on the administrative and legal basis of the enterprise.

The moral and psychological mood of employees of the enterprise is manifested in relationships formed on the basis of objective and subjective relationships between them. With direct contacts, all relationships between workers in martial law acquire emotional coloring, which is determined by value orientations, moral standards, personal interests of workers in the shortest end of the war.

The most effective method of teaching people to control their emotions, stress and anxiety in the conditions of war is to develop confidence in their own strength. To this end, it is advisable to use the creation of a positive environment and the education of constructive attitude to mistakes and failures. An effective approach to increased confidence in your own forces is the creation of a positive environment that affects the employee's emotional state.

The nature of the work, such as neuromuscular and mental overload, intensity of healthy and auditory analyzers under the influence of air anxiety or explosion lead to nervous fatigue, which weakens the psyche, dulls attention and vigilance, disrupts the perception of what is happening, reduces the analysis of changes in circumstances and action. This further increases physical and moral fatigue, which, first and foremost, affects the human psyche. That is, the human factor, namely its moral and subjective characteristics include emotional and volitional qualities, temperament, tastes, preferences, which determine human behavior in the sphere of production and life.

Based on this, the state of mental readiness of a person to work in conditions of war should include the following components:

- optimal level of emotional arousal;
- sober self-confidence;
- ability to control personal behavior in extreme situations of martial law;
- high resistance to obstacles to adverse external and internal influences;
- the desire to fight to the end for victory and for better results.

Thus, today the head of the enterprise should be a professional, rational person who has stable advantages and seeks to maximize their own benefits in the face of uncertainty of information, limited choice and evaluation of alternatives arising in the context of hostilities.

Knowledge of the laws of human perception, taking into account the public mood, tastes and preferences of potential consumers, the ability to overcome tensions and conflicts in interpersonal relationships is equally important for personnel management in real conditions of brutal war. Understanding these shortcomings requires guidance in finding and identifying management reserves, which also include reflexive and psychological aspects of management [141-143].

Reflection is a kind of mechanism of interaction between two subjects of management (control system), which can simultaneously act as an object of control (controlled system), and the perception of the subject (construction of the image) of the object, which depends on action or complete the subject's reactions to this object [142].

In the aspect of dialectics of reflexive processes in the enterprise, the manager of any unit uses the appropriate tools of reflexive management, which includes: cognitive (cognitive) components; subjective attitude, colored with sensations, that is, affective (emotional) components; *conatus* (effectively dynamic) components.

Consideration in the process of making managerial decisions by the head of the psychological mechanism of change of individual consciousness (personal reflection), based on personal abilities, leads to significant qualitative changes in his activities, analysis of personal activity, personal actions, self-control, further self-development and more effective ways of forming his business reputation.

It takes time to recover emotionally, physically and psychologically, and return to habitual performance in post-war conditions, in all areas of life.

Therefore, today the management of enterprises should remember that normal working conditions are a factor in improving productivity and working capacity and achieved by both organizational and technical measures and factors that affect the physiological state of the worker's organism and its mental processes, which include socially socially-psychological climate in the team, in the country, housing conditions, moral and material incentives, etc.

Specific production conditions of workers during hostilities are determined by the combination of various psycho-physiological, sanitary and hygienic factors that affect the body's response, the level of comfort of its work.

Today, a person's mental tension mainly affects his central nervous system. Fatigue reduces working capacity, which, in turn, is ensured by the physiological factors of human labor activity for a certain period of time.

Each type of work activity of employees corresponds to certain physiological, psycho-physiological and psychological qualities of a person, but it should be remembered that only in the complex correspondence of human properties to the peculiarities of a particular work activity is possible effective work.

Therefore, the modern leader must deeply master the scientific principles of management. He should know the basics of psychology and use them in his practice. Now the main purpose of education of emotions is to form a positive attitude to life, which does not exclude the education of adequate negative emotional feedback on the events of today, which deserve negative relationships to enemies. Everyone in war should be emotionally responsive. The ability to sympathize, empathize, understand another person is formed in conditions that constantly give samples of moral behavior of Ukrainians around the world. It is necessary to emphasize the value of such properties as optimism, cheerfulness, emotional stability, so the success of the modern team will depend on how fully the individual emotional features and interests of each member of the team are taken into account in the conditions of fight against the enemy.

SECTION 6. PSYCHOLOGY OF WORK; ENGINEERING PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.6.1

6.1 Методика оцінки психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження

Вступ. Загальні психофізіологічні закономірності взаємодії людини з навколишнім середовищем базуються на отриманні інформації, головним чином, за допомогою зору. За дослідженнями науковців, обсяг отриманої інформації складає більше 90 %. Трансформація змісту та обсягу роботи працівників у сучасному трудовому процесі потребує якісного енергоефективного світлового середовища постійних робочих місць в приміщеннях.

Зміна умов праці за показниками напруженості трудового процесу та підвищення рівня відповідальності за результати діяльності збільшують ризик помилкових дій внаслідок погіршення психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини. Вплив світлового середовища на психоемоційну реакцію людини, як фактора оточуючого середовища та трудового процесу, потребує подальших досліджень.

Постійні робочі місця працівників (операторів, менеджерів) у сучасному трудовому процесі захищені [144] від небезпечних і шкідливих факторів виробничого середовища, таких як шум, пил, вібрація, випромінювання, хімічні речовини та аерозолі, оскільки робота виконується в приміщеннях, дистанційно розташованих або ізольованих від основного виробництва. Тому основними чинниками, що визначають ризик виникнення негативних наслідків для людини, є напруженість праці і її психічний стан, мікроклімат і світлове середовище.

Мікроклімат таких приміщень, як правило, відповідає гігієнічним вимогам, оскільки забезпечується інженерним обладнанням. Натомість створенню комфортного та безпечного світлового середовища на постійних робочих місцях приділяється менше уваги.

Вплив умов освітлення на здоров'я, психоемоційний стан, працездатність і безпеку праці людини підтверджено роботами європейських та вітчизняних

науковців [145-152], встановлено тенденцію зменшення кількості нещасних випадків при збільшенні рівня освітленості. В Україні серед працездатного населення приріст хвороби ока та його додаткового апарату за останні 10 років склав 131,1 % [153, 154]. Дослідження офтальмологів та гігієністів підтверджують зв'язок зростання захворювань очей з неякісним штучним освітленням. Це призводить до збільшення невизначеності отриманої інформації, перенапруження зорового аналізатора, збільшення помилок і, як наслідок, до підвищення рівня ризику виникнення небезпечної ситуації.

Проблематика. За останні роки істотно змінилися не тільки умови праці, а саме зміст роботи, який визначає сенсорне та психоемоційне навантаження, але й світлотехнічні рішення систем освітлення робочих місць в приміщеннях. Внаслідок підвищення рівня відповідальності за результати діяльності, помилкові дії працівників тягнуть за собою ризик виникнення виробничої небезпеки, реалізацією якої може бути нещасний випадок, травма, аварія. В середньому, при різних видах виробничої діяльності, кількість нещасних випадків, пов'язаних з незадовільним освітленням, становить 30-50% від загальної кількості. Чинні Європейські і Українські нормативні документи [155, 156] містять вимоги не тільки до рівня освітленості, але і до показників якості освітлення. Однак слід зазначити, що дотримання зазначених норм буває проблематичним зі зміною сенсорного навантаження протягом робочого дня.

У сучасному виробництві різних галузей збільшилася частка менеджерів, фахівців, технічних службовців, робітників з обслуговування і експлуатації обладнання. Аналіз змісту діяльності таких працівників дозволяє встановити спільні ознаки: сприйняття інформації зоровим аналізатором на моніторах терміналів і комп'ютерів, переробка та відтворення обробленої інформації, прийняття рішень. Відповідні умови праці [157, 158] характеризуються монотонністю, сенсорним та психоемоційним навантаженням, підвищуються вимоги до швидкості сприйняття, переробки інформації, концентрації уваги, критичності мислення, відповідальності за прийняття рішення, де помилки збільшують ризик виникнення нещасних випадків та аварій [159].

Працівники, які управляють або контролюють процес також мають споріднені характеристики напруженості праці: сенсорне, інтелектуальне, емоційне навантаження і прийняття рішення, що дало підставу проведення досліджень зміни показників психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини в залежності від кількісних параметрів світлового середовища, як фактору і навколишнього середовища і фактору трудового процесу за його ознаками.

Метою проведення досліджень щодо вивчення процесів психічних закономірностей впливу світлового середовища на людину, є встановлення діапазону параметрів світлового середовища (рівня освітленості та колірної температури) в залежності від джерела освітлення для забезпечення оптимального та високого рівня психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини на постійному робочому місці з урахуванням напруженості праці в сучасному трудовому процесі.

Аналіз сучасних систем освітлення. Постійне перебування працівника на робочому місці в приміщенні потребує необхідного використання природного освітлення, тому такі приміщення повинні мати природне джерело світла п.6.1 [155]. За умови нестачі природного освітлення для забезпечення працездатності та задовільного психоемоційного стану згідно характеру виконуваних робіт використовують [155, 156] суміщене і штучне освітлення.

Природне освітлення. Створення безпечного світлового середовища неможливе без потрапляння природного світла на робочу поверхню, але його використання обмежено світло-кліматичними умовами регіону. Так, в експериментальному приміщенні глибиною 4,5 м шириною 3 м із вікном 2,2x1,5 м на характерному розрізі при відстані від світлового отвору (точка А-1 м); (точка Б-2 м); (точка В-3 м) відповідно, в листопаді рівень природного освітлення на пн. широті 48°27'00'' розподілився за часом в діапазоні, представленому у таблиці 1 з 8.00 години до 15.00 години. Пізніше працівники вимушені користуватись штучним освітленням. Це підтверджує необхідність

забезпечення якісного штучного освітлення в приміщенні протягом всього робочого часу.

Таблиця 1

Приклад розподілу рівнів природної освітленості в експериментальному приміщенні від часу доби (листопад), м. Дніпро

Час доби, 48 ⁰ 27'00'' пн. ш.	Зовнішнє горизонтальне освітлення E _{зг} , лк	Рівень природної освітленості на робочій поверхні		
		E _A	E _Б	E _В
8	6300	263	141	98
9	7900	265	180	132
10	9500	429	226	157
11	11100	503	249	182
12	11500	516	266	186
13	10700	483	250	173
14	8000	270	184	130
15	5270	186	89	56

Штучне освітлення. На сьогодні в Україні для загального освітлення робочих місць поширені люмінесцентні лампи. Значні успіхи в розробці компактних люмінесцентних ламп зробили доцільним використання цього джерела світла для організації місцевого освітлення робочих місць, якщо не вистачає природного світла. Поміж різних видів освітлення в сфері промисловості, лідером у розвинених країнах є світлодіодне. До головних переваг СД-технологій відносять їх екологічну безпеку через відсутність ртуті та енергоефективність, оскільки впровадження сучасних світлодіодних рішень забезпечує зниження енерговитрат на освітлення до 70%.

В дослідженнях [160, 161] проводився аналіз ступеню втоми спостерігачів в залежності від умов загального рівня освітленості в динаміці. Було встановлено, що у співвідношеннях природного і штучного освітлення розрядними лампами із збільшенням штучного, втома зростала. Дослідженнями [162-164] підтверджено, що короткохвильове світло призводить до фазового зсуву циркадної системи та пригнічення секреції мелатоніну. Це підвищує почуття бадьорості та активує психоемоційні реакції на сенсорні навантаження

людини, тому для відповідальної зосередженої роботи необхідно враховувати цей аспект. Для неактивної роботи краще використовувати тепло-біле освітлення, де максимум зорової чутливості зосереджується в жовто-зеленій області.

Обґрунтування експериментальних досліджень щодо вивчення процесів психічних закономірностей впливу світлового середовища на психоемоційну реакцію працівника

Методика досліджень. Загальна концепція освітлення в приміщеннях [150] встановлює три напрямки можливого впливу світлового середовища на зорову процеспроможність: час доби, індивідуальні особливості працівника (вік, психоемоційна реакція на сенсорні навантаження людини) і напруженість праці (зміст роботи, освітлення робочого місця). Нами було визначено факторний простір для дослідження психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини на постійному робочому місці з урахуванням найвагоміших впливів.

I фактор: час доби. Вплив часу доби приймаємо, базуючись на відомих дослідженнях [148, 151, 152, 165]. Фізіологами враховуються ефекти циркадної системи, що ґрунтуються на ритмах життєдіяльності людини (залежність активності від спектру сонячного випромінювання та освітленості на сітківці ока). Активна діяльність людини припадає на денні години доби від 8 до 18, що для більшості становить робочий час. Тому дослідження доцільно проводити саме в цей період.

II фактор: індивідуальні особливості працівника. Цей фактор психологами визначається як настрій, очікування результатів дії, мотивація. Для дослідження залучались чоловіки та жінки віком від 20 до 60 років.

III фактор: напруженість праці. Враховуються зорово-розумова працездатність, стомлення, рухова активність, когнітивна діяльність і зоровий дискомфорт. Основними показниками напруженості праці оператора є: тривалість зосередженості уваги (або щільність сигналів), ступінь ризику для власного життя і ступінь відповідальності за життя інших осіб.

Для дослідження психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини за фактором світлового середовища була обрана методика САН, яка поширена для визначення психоемоційної реакції на навантаження (напруженість праці). Дослідження проводились в реальних виробничих умовах. Перевагою виробничого експерименту є отримання у встановленні рівнів результатів в реальних умовах виробничого процесу існуючих систем освітлення.

Методика оперативної самооцінки САН полягає в тестуванні працівника протягом робочого часу. С - самопочуття, що складається з сили, здоров'я і стомлюваності. А - активність, яка визначається рухливістю і швидкістю протікання функцій організму. Н - настрій, складений характеристиками емоційного стану. Тест САН [166] являє собою таблицю, що містить 30 пар полярних ознак, які відображають особливості психоемоційного стану людини. Кожний стан представлений 10 парами слів. Наприклад, «повний сил - знесилений» для самопочуття, «малорухливий - рухливий» для активності, «веселий - сумний» для настрою. Між полярними характеристиками розташовується 7 бальна рейтингова шкала (3 2 1 0 1 2 3). Працівнику пропонується визначити ступінь вираженості тієї чи іншої характеристики свого стану у вигляді однієї з оцінок на шкалі. Оцінка 0 відповідає середньому (нейтральному) стану (самопочуттю, реакції). Рівні психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини f визначались за таблицею 2.

Таблиця 2

Психоемоційна реакція на сенсорні навантаження працівника f

Низький	Допустимий	Оптимальний	Високий	Дуже високий
$f \leq 4$	$4 < f \leq 5$	$5 < f < 5,5$	$5,5 < f \leq 6$	$f > 6$

Перевагою методики САН є можливість дослідження динаміки психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини шляхом багаторазового тестування, а також встановлення кореляції між психоемоційною реакцією на навантаження і віковими групами або часом робочого дня.

Узагальненість характеристик (відсутність деталізації індивідуальних особливостей) надає змогу отримати залежність стану операторів від параметрів світлового середовища (джерело світла, рівень освітленості, колірна температура).

Дослідження впливу світлового середовища на психоемоційної реакції на сенсорні навантаження людини проведено в системах природного освітлення, штучного освітлення люмінесцентними та світлодіодними лампами. Рівень освітленості й колірна температура під час тестування вимірювалися приладом Chroma Lightmeter ST520. Параметри світлового середовища фіксувалися безпосередньо на робочій поверхні тричі протягом експерименту. При обробці результатів рівень освітленості приймався як середньоарифметичне значення трьох вимірів.

Апробація методики. Експериментальні дослідження працівників проведено на підприємствах металургійної та будівельної промисловості Дніпровського регіону, робочі місця яких розташовані в окремих приміщеннях. Зміст роботи - рішення простих альтернативних завдань згідно інструкції, сприйняття сигналів (інформації) та їх оцінка з подальшим прийняттям рішення. Умови праці - робота за встановленим графіком з можливим його корегуванням в ході діяльності, тривалість зосередження уваги більше 75% робочого часу.

Тестування проходило анонімно (фіксувався вік і зміст роботи). Оператори працювали з тестом 3 рази по 15 хвилин в середньому. Період тестування обрано згідно режиму роботи (з 8.00 до 16.30 з перервою з 12.30 до 13.00):

- перше тестування з 8.00 до 9.00 години – стадія впрацьовування;
- друге тестування з 11.00 до 12.30 години – стадія високої працездатності;
- третє тестування з 15.30 до 16.00 години – стадія втоми.

Серед опитувань відібрані валідні, найбільш репрезентативні результати – всього 100 тестів.

Результати самооцінки психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при природному освітленні в рівнях від 80 до 450 лк представлені на рисунку 1.

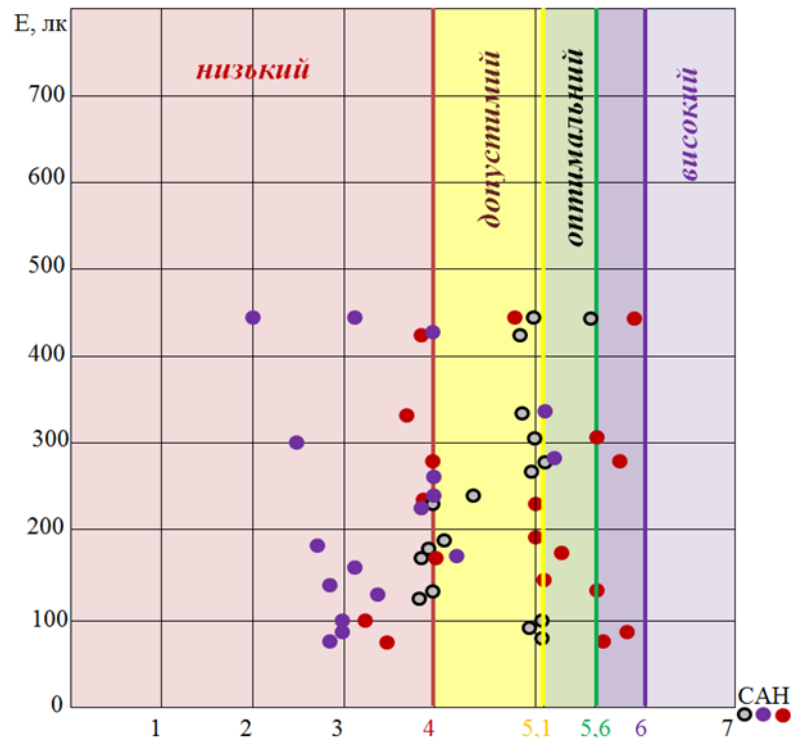

Рис. 1. Самооцінка психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при природному освітленні.

При значеннях освітленості більше 300 лк фіксується високий рівень (4,8-5,6) психоемоційної реакції. Така самооцінка обумовлена фізіологією зорового сприйняття, оскільки людське око найбільш пристосовано до природного світла (контраст яскравості, колірна відмінність, якість зображення на сітківці, освітленість на сітківці). У той же час, рівень активності і настрою працівники оцінюють як низький - допустимий на всьому діапазоні вимірювань. Це, ймовірно, пов'язано зі зниженням циркадної ефективності [148] освітлення.

Істотне розсіювання результатів самооцінки психоемоційної реакції на сенсорні навантаження спостерігається при штучному освітленні (рисунок 2) з використання люмінесцентних ламп.

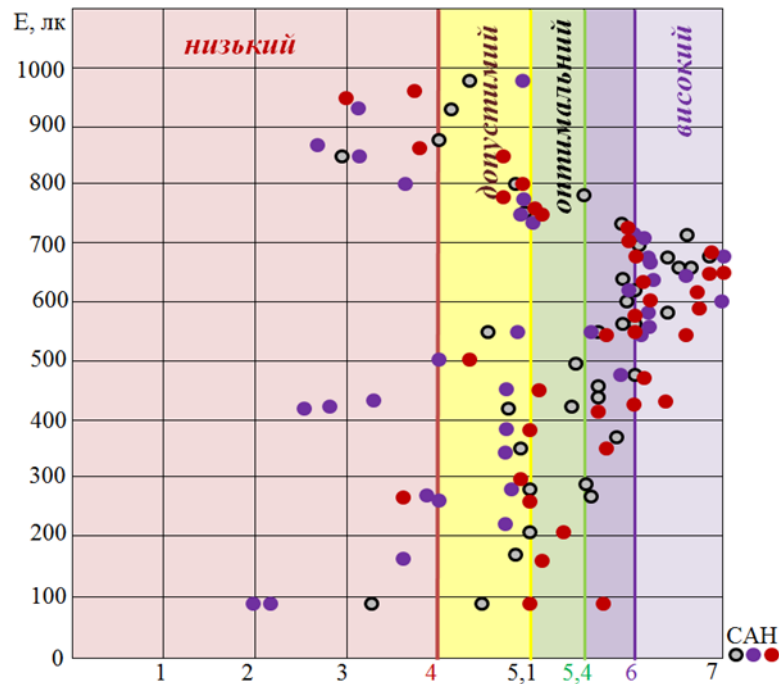

Рис.2. Самооцінка психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при штучному освітленні з використанням люмінесцентних ламп.

Низький рівень активності, як і при природному освітленні, виявлений в діапазоні 80-450 лк, а також від 800 лк. Найбільш висока активність спостерігається в діапазоні 500-800 лк, що підтверджує непрямий вплив світла на психоемоційну реакцію працівника. Самопочуття, від низького до допустимого, зафіксовано при освітленості до 100 лк і вище 850 лк. Однак, оптимальний і високий рівень самопочуття, як і настрою, виражений скупченням даних від 450 лк до 750 лк, спостерігається підвищення працездатності.

При штучному освітленні з використанням світлодіодів спостерігається збіжність результатів тестування самопочуття, активності і настрою (рисунок 3). Низький рівень активності, настрою і самопочуття виявлений в діапазоні високих рівнів освітленості від 800 лк, тоді як допустимо-оптимальний знаходиться в межах 250-500 лк і 700-800 лк. У рівнях освітленості від 500 лк до 700 лк спостерігається скупчення даних високого рівня психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника.

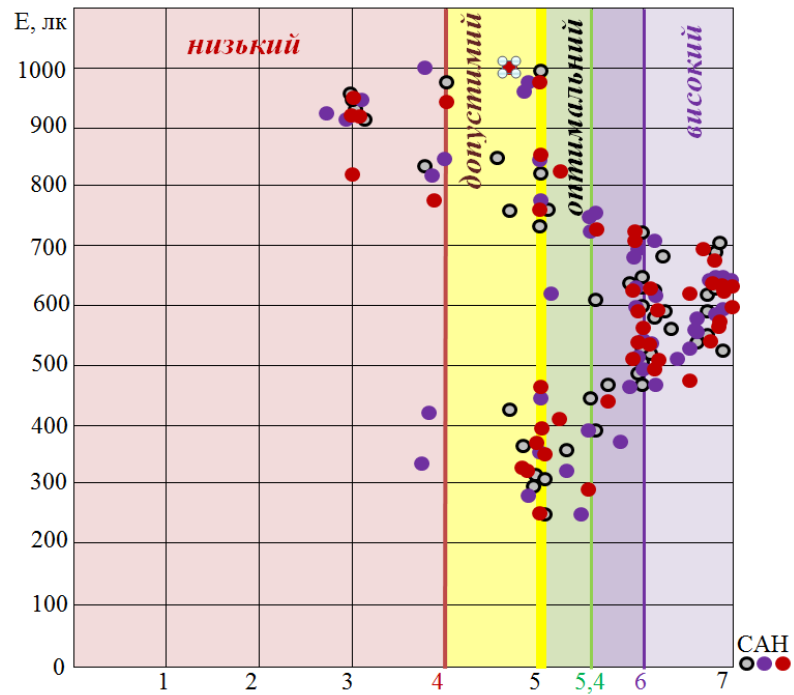

Рис.3. Самооцінка психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при штучному освітленні з використанням світлодіодів.

Результати досліджень психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника в залежності від колірної температури також представлені у вигляді діаграм розсіювання. При проведенні тестування в штучному освітленні із використанням люмінесцентних ламп, колірна температура змінювалася в діапазоні від 4500К до 6100К (рисунок 4). Найбільша кількість даних про високий рівень психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника спостерігається при колірній температурі 5400-6000 К. Це підтверджується як високою працездатністю оператора, так і самооцінкою психоемоційної реакції на сенсорні навантаження, за винятком індивідуальних особливостей, обумовлених індивідуальними якостями психіки.

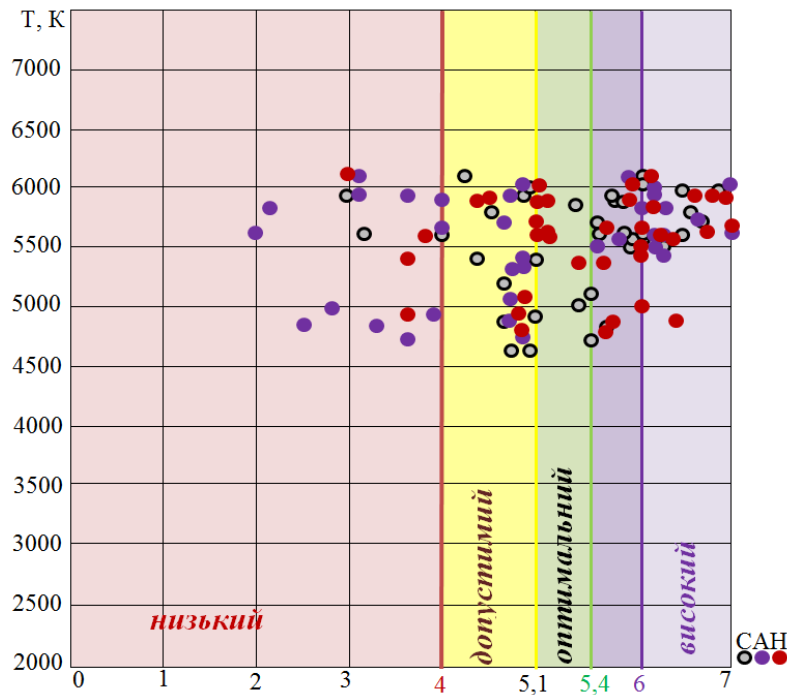

Рис.4. Самооцінка психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при штучному освітленні люмінесцентними лампами в залежності від колірної температури.

В діапазоні колірної температури від 4500К до 6500К штучного освітлення з використанням світлодіодів (рисунок 5) прослідковується підвищена працездатність. Як і при штучному освітленні люмінесцентними лампами, переважна кількість даних високого рівня психоемоційної реакції на сенсорні навантаження зафіксовано при освітленості від 500 лк з колірною температурою 5500 ± 250 К. При штучному освітленні світлодіодними лампами близько 1000 лк психоемоційна реакція знаходиться на низькому і достатньому рівні, на відміну від освітлення в межах 500-700 лк, де цей показник є оптимальним і високим. Отже на постійних робочих місцях в приміщеннях рівень освітленості повинен бути близько 700 лк з мінімумом 500 лк.

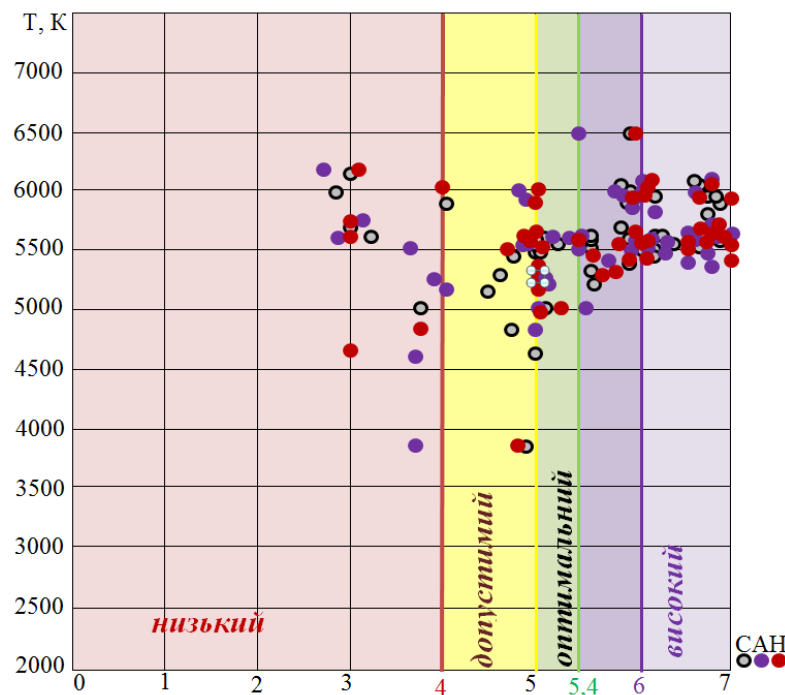

Рис.5. Самооцінка психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на робочому місці при штучному освітленні світлодіодними лампами в залежності від колірної температури.

Результати

Експериментальні дослідження проводились в період з січня 2018 р. по грудень 2021 р. на підприємстві з виготовлення та продажу металевих виробів на постійних робочих місцях операторів-менеджерів (чоловіків та жінок) виробничого відділу. Постійні робочі місця розташовані в приміщеннях площею 12 м², 18 м² та 24 м². Мікрокліматичні умови оптимальні (температура 21–24°С, вологість повітря 40–60 %, швидкість руху повітря 0,2 м/с). Приміщення обладнані приладами опалення та кондиціонування, забезпечені природним світлом у достатньому обсязі (площа вікон складає не менше 30 % від загальної площі). Варіанти освітлення робочих місць: природне, суміщене, штучне. Робота операторів-менеджерів з елементами монотонності та напруженості виконується, як правило за персональними комп'ютерами (моніторами). Дослідження зміни психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника від параметрів світлового середовища виконувались за розробленою методикою.

Робочі місця у приміщенні обліку та видачі продукції зі складу, загальною площею 18 м², розташовано три робочих місця працівників (рисунок б). Зміст їх роботи – рішення простих альтернативних завдань згідно інструкції, сприймання сигналів (інформації) та їх оцінка з використанням ПК (розряд зорової роботи Б-1). Подальше дослідження психоемоційної реакції на сенсорні навантаження від джерел та рівнів освітлення проводилось безпосередньо на робочих місцях. Нормований мінімальний рівень освітленості [155] – 300 лк.

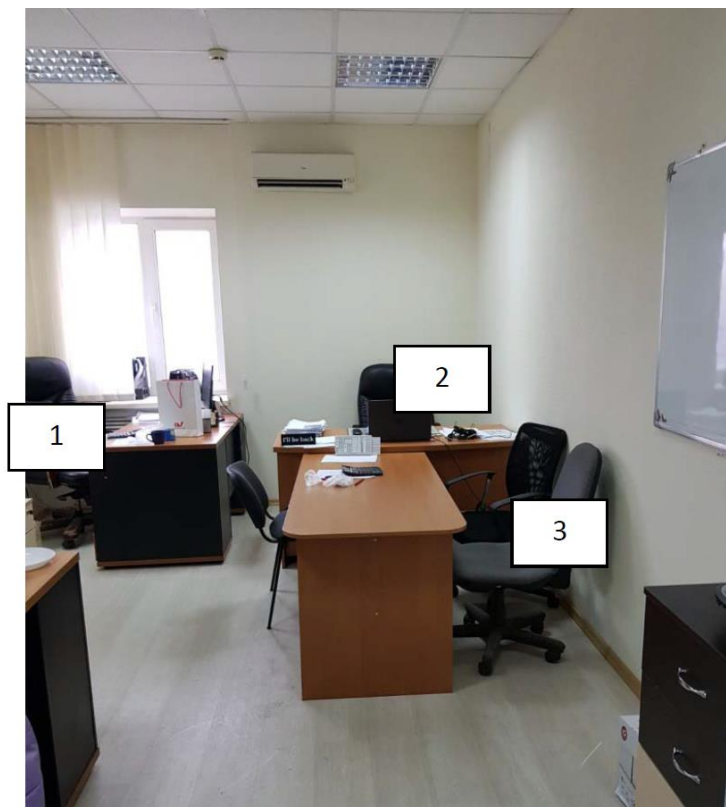

Рис. 6. Розміщення робочих місць працівників обліку та видачі продукції зі складу в приміщенні.

В період з середини жовтня по березень 2017-2021 рр. працівниками використовувалось штучне освітлення протягом всього робочого дня. Результати досліджень зміни рівня психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження протягом робочого дня наведені в табл. 3 та 4 відповідно до природного та штучного освітлення люмінесцентними лампами.

Результати досліджень психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника низький рівень активності (табл. 4). Нами рекомендовано замінити люмінесцентні на світлодіодні лампи.

Таблиця 3

Результати досліджень зміни рівня психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження протягом робочого дня при природному освітленні

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
8.00-9.00	1	180	3,9	4,2	5,3	$f_{сер} = 4,5$ - допустимий
	2	100	5,1	3	3,3	$f_{сер} = 3,8$ - низький
	3	92	4,9	3	5,8	$f_{сер} = 4,6$ - допустимий
11.00-12.00	1	650	6,1	6,5	6	$f_{сер} = 6,2$ - дуже високий
	2	600	5,8	6,3	5,3	$f_{сер} = 5,8$ - високий
	3	530	5,5	4,9	5,2	$f_{сер} = 5,2$ - оптимальний
15.00-16.00	1	210	5,2	4,8	5,1	$f_{сер} = 5$ - оптимальний
	2	170	3,9	3,1	4	$f_{сер} = 3,7$ - низький
	3	100	5,1	3	3,3	$f_{сер} = 3,8$ - низький

Таблиця 4

Результати досліджень зміни рівня психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження протягом робочого дня при штучному освітленні люмінесцентними лампами

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
15.00-16.00	1	225	4	3,9	5,1	$f_{сер} = 4,3$ - допустимий
	2	230	4,4	4	3,9	$f_{сер} = 4,1$ - допустимий
	3	180	3,9	4,2	5,3	$f_{сер} = 4,5$ - допустимий

Після впроваджених рекомендацій отримані кращі результати (табл. 5), а запропонована система світлового середовища забезпечує рівень освітленості у межах 510–550 лк. Така освітленість робочих місць забезпечує високий рівень функціонального стану працівників.

Результати досліджень зміни рівня психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження протягом робочого дня при штучному освітленні світлодіодними лампами

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
15.00-16.00	1	550	6,7	6	6,8	$f_{сер} = 6,5$ - дуже високий
	2	542	6,7	6	6,8	$f_{сер} = 6,5$ - дуже високий
	3	510	6	6,4	6,1	$f_{сер} = 6,2$ - дуже високий

У приміщення менеджерів виробничого відділу, загальною площею 18 м² розташовано три робочих місця (рисунок 7). Світлове середовище – природне та штучне освітлення з використанням люмінесцентних ламп.

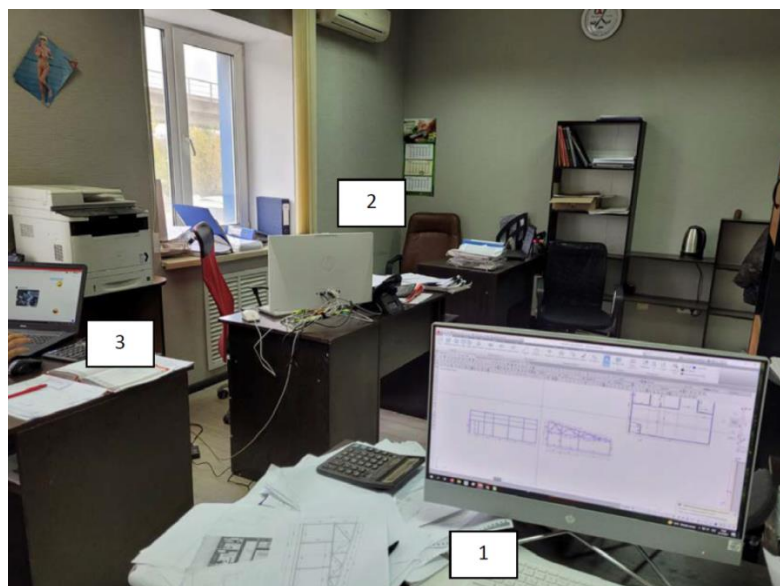

Рис. 7. Розміщення робочих місць менеджерів виробничого відділу (фото при штучному освітленні люмінесцентними лампами).

Зміст роботи – рішення складних завдань з вибором за алгоритмом та робота за серією інструкцій, сприймання сигналів з наступним порівнянням фактичних значень з їх номінальними. Обробка, перевірка і контроль за виконанням завдання. Робота в умовах дефіциту часу з інформацією підвищеної відповідальності за кінцевий результат. Мінімальний нормований рівень

освітлення на робочих місцях $E_n = 500$ лк. Узагальнені результати дослідження психоемоційної реакції на сенсорні навантаження в системах природного та штучного освітлення люмінесцентними лампами наведено у табл. 6 та 7.

Таблиця 6

Результати досліджень робочих місць менеджерів виробничого відділу при природному освітленні

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
8.00-9.00	1	330	4,9	5,1	3,7	$f_{сер} = 4,6$ - допустимий
	2	440	5,6	2	5,9	$f_{сер} = 4,5$ - допустимий
	3	450	5	3,1	4,8	$f_{сер} = 4,3$ - допустимий
11.00-12.00	1	780	5,5	5,6	6	$f_{сер} = 5,7$ - високий
	2	762	4,7	5,8	4,9	$f_{сер} = 5,1$ - оптимальний
	3	850	5,4	6	5,7	$f_{сер} = 5,7$ - високий
15.00-16.00	1	300	5	2,5	5,6	$f_{сер} = 4,4$ - допустимий
	2	282	5,1	5,2	4	$f_{сер} = 4,8$ - допустимий
	3	270	5	4	5,8	$f_{сер} = 4,9$ допустимий

Таблиця 7

Результати досліджень робочих місць менеджерів виробничого відділу при штучному освітленні люмінесцентними лампами

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
15.00-16.00	1	330	4,2	4	3,7	$f_{сер} = 4$ - допустимий
	2	345	4	4,9	4,6	$f_{сер} = 4,5$ - допустимий
	3	410	4,7	2,5	5,7	$f_{сер} = 4,3$ - допустимий

Враховуючи ступінь напруженості трудового процесу та вимоги до високого рівня активності запропоновано в світильниках замінити люмінесцентні на світлодіодні лампи, а в приміщенні пофарбувати стіни у світлий колір. Після впровадження рекомендацій, система штучного освітлення світлодіодними лампами забезпечує рівень освітленості у межах 700–770 лк, що відповідає високому та допустимому рівню психоемоційної реакції працівників на сенсорні навантаження, результати яких наведено в табл.8.

Результати досліджень робочих місць менеджерів виробничого відділу при штучному освітленні світлодіодними лампами

Період робочого дня	Робоче місце	Рівень освітлення, лк	Оперативна самооцінка			Рівень психоемоційної реакції $f_{сер}$
			С	А	Н	
15.00-16.00	1	700	4,8	5	3,9	$f_{сер} = 4,6$ - допустимий
	2	721	6	5,4	5,9	$f_{сер} = 5,8$ - високий
	3	770	6,9	6,1	6,3	$f_{сер} = 6,5$ - дуже високий

Результати та висновки

Експериментальними дослідженнями встановлено зниження нормованих параметрів світлового середовища на постійних робочих місцях в приміщеннях на 10% і більше. Вивчення психічних закономірностей впливу світлового середовища на психоемоційну реакцію людини дозволяє створити комфортні умови праці, що знижує психічну напруженість працівника. Встановлено діапазон параметрів світлового середовища, які сприяють підвищенню рівня психоемоційні реакції працівника на сенсорні навантаження протягом робочого дня. Розроблена методика ґрунтуються на результатах досліджень зміни психоемоційної реакції працівника на сенсорні навантаження, що дозволяє створити сучасне оптимальне світлове середовище.

Загальні висновки щодо вивчення психічних закономірностей впливу світлового середовища на психоемоційну реакцію працівника

1. Встановлення діапазону параметрів світлового середовища щодо забезпечення оптимального та високого рівня психоемоційної реакції на сенсорні навантаження працівника на постійному робочому місці в напруженій праці базується на загальній концепції (7) зорової працездатності із визначенням факторів впливу.

2. Для встановлення психоемоційної реакції на навантаження під час виконання функціональних обов'язків на робочому місці використано методику оперативної самооцінки САН, яка відноситься до методів виробничого експерименту психології праці. Перевага виробничого експерименту полягає у

тому, що встановлені рівні психоемоційної реакції відповідають реальним умовам трудового процесу та параметрам світлового середовища.

3. Аналіз результатів показав, що індивідуальні особливості психоемоційної реакції на навантаження в різних системах освітлення мають загальну тенденцію – підвищення активності зі зростанням освітленості (вище мінімально нормованого рівня) при одночасному зниженні психоемоційної напруги. Проведені дослідження зміни суб'єктивних оцінок працездатності операторів (самопочуття, активність, настрої) в залежності від параметрів світлового середовища (рівень освітленості, колірна температура) підтверджують значний вплив показників освітлення на психофізіологічний стан працівника, і, як наслідок, на працездатність та безпеку праці.

4. Підтверджено доцільність використання світлодіодів для створення ефективного світлового середовища на постійному робочому місці працівника.

5. Аналіз отриманих кількісних даних співвідношення рівнів та джерел освітлення до рівня психоемоційної реакції працівника на сенсорне навантаження дозволяє встановити діапазон параметрів світлового середовища, які не тільки забезпечують високу зорову працездатність, але й сприяють підвищенню рівня безпеки праці. Результати, отримані за зазначеною методикою, не обмежують свободи обрання конкретної системи освітлення, використання інноваційного обладнання, а надають змогу обрати систему, найбільш сприятливу для якісного оточуючого середовища людини.

SECTION 7. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.7.1

7.1 Дослідження рівня задоволення базових потреб та їх роль у формуванні самоефективності працівників сфери ІТ

Сфера інформаційних технологій (англійська аббревіатура – ІТ, "information technologies") – сукупність галузей діяльності людини, а також навчальних дисциплін, що пов’язані із процесами створення, зберігання, обробки даних, а також управління ними з використанням комп’ютерів (та інших видів обчислювальної техніки) [167].

ІТ-фахівці — це люди, що володіють специфічними знаннями та навичками в галузі інформаційних технологій [168].

Загальну сукупність працівників інформаційно-технічної сфери згідно з Національним класифікатором України ДК 003:2010 можна згрупувати таким чином:

- фахівці, зайняті розвитком та підтримкою локальних внутрішньокорпоративних технологій;
- розробники програмного забезпечення, інфопродуктів;
- фахівці сфери управління проектами ІТ;
- консультанти й експерти з впровадження і підтримки ERP-систем (від англ. Enterprise Resource Planning System — система планування (управління) ресурсами підприємства) та CRM-систем (від англ. Customer relationship management — система управління взаємовідносин з клієнтами підприємства).

Щодо управлінських посад серед фахівців ІТ-сфери, виділяють такі:

- Менеджери у сфері комп’ютерних технологій;
- Менеджери у сфері інформаційних систем;
- Менеджери проєктів;
- Менеджери інформаційних мереж.

О. Шнайдер [169], взявши за основу концепцію Б. Шнейдермана, виділяє такі риси, характерні для «ідеального» програміста:

– наполегливість/пасивність: особистість, якій характерна наполегливість, здатна докладати достатньо зусиль, аби виконувати заплановану;

– інтроверсія/екстраверсія: стиль комунікації та здатність бути ефективним співрозмовником у контакті із колегами та замовниками є важливим для фахівця інформаційно-технічної сфери;

– внутрішня/зовнішня керованість: внутрішній локус контролю дозволяє працівнику співставляти власні успіхи із своїми внутрішніми характеристиками і покладатися на себе та свої вміння;

– висока/низька збудливість: помірний рівень збудливості покращує показники продуктивності;

– висока/низька мотивація: високий рівень мотивації сприяє готовності фахівця братися за більш складні завдання та доводити їх виконання до кінця;

– висока/низька толерантність до невизначеності: для роботи із замовниками в сфері ІТ часто характерною є ситуація невизначеності, коли не відомі всі умови та компоненти ситуації, в таких випадках здатність бути ефективним в умовах невизначеності є важливою;

– вміння бути точним: увага до деталей при написанні коду є визначальною умовою успішності працівника ІТ-сфери;

– скромність: йдеться про адекватну самооцінку та критичне мислення при аналізі своєї роботи;

– стресостійкість: в умовах конкуренції, високих вимог до результатів роботи та стислих термінів вміння справлятися зі стресом є важливим для збереження ефективності працівника.

У переліку рис «ідеального» працівника сфери ІТ не виділено самоефективність, однак, якщо розглянути наведений вище перелік, можна помітити, що багато із цих рис є компонентами самоефективності, або тісно із нею переплітаються.

Самоефективність полягає у впевненості людини в тому, що вона може реалізувати конкретні дії, в той час, як припущення про результат включають в себе можливі наслідки її дій. Однак, самоефективність не є статичним поняттям, адже на її відчуття як загалом, так і ситуативно можуть мати вплив різні фактори: знання, уміння і навички людини, її самооцінка, порівняння себе, своїх переваг та недоліків з іншими людьми, локус контролю, фізичний стан та інше.

Самоефективність являє собою складний процес самопереконання, що здійснюється, базуючись на когнітивному опрацюванні різних джерел інформації про власну ефективність, таких як: безпосередній досвід, опосередкований досвід, суспільна думка, фізичний та емоційний стан [170].

У теорії А. Бандури самоефективність постає у ролі ситуаційно-специфічного утворення [171]. А щодо характеристик самоефективності, що згодом можуть мати вплив на поведінку людини, вчений виділяє наступні: рівень, узагальненість та сила. Якщо говорити про рівень самоефективності, то він полягає у баченні завдань різного рівня складності та вірі у власні спроможності успішно впоратися з ними. Узагальненістю позначається те, наскільки багато сфер життя людини охоплює її відчуття самоефективності: чи воно поширюється лише на роботу, чи у спілкуванні, спробах чогось нового, ситуаціях невизначеності проявляється теж. У процесі узагальнення людина переносить уявлення про свою самоефективність з тих аспектів життя, де вони вже розвинені, на інші сфери. Під силою розуміється ступінь вираженості суб'єктивної віри людини у свою здатність досягати поставлених цілей.

М. Кутас [172] сформулювала певні якості менеджера проектів, які необхідні йому для ефективною управлінської діяльності в сфері ІТ: здатність до складної професійної діяльності; уміння керувати; ефективна соціальна взаємодія; ефективне лідерство; організованість та самоконтроль; самодостатність; високоморальність; особистісна цілісність; ефективне самоуправління. Усі ці якості тісно пов'язані із поняттям самоефективності як особистісної, та комунікативної.

У дослідження взяли участь 150 ІТ-фахівців, серед яких 35% жінок та 65% чоловіків. Респонденти репрезентують фахівців різних напрямків сфери ІТ у різних компаніях: розробники програмного забезпечення (39% опитаних), програмісти (14%), тестувальники (32%), проект-менеджери (8%), автоматизатори (3,5%), керівники (3,5%). Вік опитуваних коливається від 20 до 50 років. В процесі дослідження використовувалася авторська анкета, метою якої було дослідити рівень задоволеності базових потреб опитуваних, їх суб'єктивне ставлення до поняття самоефективності та оцінка власного рівня самоефективності. Процедура дослідження полягала у проведенні онлайн-опитування.

Щодо того, як загалом учасники опитування почуваються протягом дня, 39,3% відповіли, що їм важко встати зранку, а протягом дня вони почуваються добре. 21,3% зазначили, що зранку мають багато сил, а під вечір почуваються зовсім виснаженими. 21,5% відмітили, що однаково добре почуваються протягом всього дня. 14,3% опитуваних дали відповідь, що протягом дня почуваються виснаженими, а вночі відчують насагу, щоб працювати. 3,6% відзначили, що завжди почуваються виснаженими і без сил (див. табл. 1).

Таблиця 1

Описові статистики

Питання: Як Ви себе відчуваєте протягом дня? (виберіть, будь ласка, один варіант, який найбільше характеризує Ваш стан)				
Зранку важко встати, а протягом дня почуваюся продуктивно	Зранку маю багато сил, а під вечір почуваюся зовсім виснажено	Весь день немає сил, а вночі є насага, щоб працювати	Протягом дня почуваюся добре	Протягом дня почуваюся виснажено
39,3%	21,3%	14,3%	21,5%	3,6%

Якщо говорити про загальний стан фізичного здоров'я, то 25% респондентів оцінили його як відмінний (9,5 балів з 10-бальною шкалою). 57,1% опитуваних оцінили свій стан здоров'я вище середнього (7,5 балів за 10-бальною

шкалою). Ще 14,3% досліджуваних, вказали на середній рівень (5,5 балів), а 3,6% відзначили стан здоров'я на рівні нижче середнього (див. табл. 2).

Таблиця 2

Описові статистики

Питання: Як би Ви оцінили стан свого фізичного здоров'я по 10-бальній шкалі (де 1 - абсолютно незадовільний стан, а 10 - максимально здорове самопочуття)?									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0%	0%	0%	3,6%	7,1%	7,1%	32,1%	25%	17,9%	7,1%

Також окрім загального стану здоров'я було досліджено психосоматичні скарги респондентів. 64,3% респондентів вказали, що не мають жодних скарг. 18% зазначили, що мають тривожний синдром (відчуття тривоги та напруження більшу частину дня понад 2 тижні), 17,9% страждають на синдром подразненого кишківника (хронічне захворювання тонкого і товстого кишківника, що проявляється болем у животі і порушенням ритму випорожнень). 10,7% опитуваних мають утруднене дихання. 7,1% респондентів мають панічні атаки, а ще 7,1% зазначили такий симптом як свербіння шкіри. Ще 7,1% респондентів страждають на депресивний синдром (відчуття пригнічення та безвиході більшу частину дня понад 2 тижні). Серед усіх опитаних у 21,4% спостерігається більше ніж 1 психосоматичний симптом (див. табл. 3).

Таблиця 3

Описові статистики

Питання: Які у Вас є психосоматичні скарги?	
Утруднене дихання	10,7%
Серцева недостатність	0%
Синдром подразненого кишківника	17,9%
Бронхіальна астма	0%
Панічні атаки	7,1%
Тривожний синдром	14,3%
Депресивний синдром	7,1%

Відчуття поколювання, оніміння, "повзання мурашок" у тілі	0%
Нудота	0%
Свербіння шкіри	7,1%
Немає жодних скарг	60,7%

Щодо занять спортом, 42,8% регулярно займаються спортом, 46,5% – інколи, а 10,7% респондентів ніколи не роблять додаткових фізичних навантажень (див. табл. 4).

Таблиця 4

Описові статистики

Питання: Чи займаєтесь Ви спортом?		
Так, регулярно	Інколи	Ніколи
42,8%	46,5%	10,7%

Щодо видів спорту, які обрали респонденти – тренування в спортзалі (42,8%), фітнес (14,2%), біг (10,7%), ходьба (7,1%), футбол (7,1%), теніс (7,1%), йога (3,6%), пілатес (3,6%), плавання (3,6%), спеціальні вправи для спини (3,6%). Дані наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Описові статистики

Питання: Яким видом спорту Ви займаєтесь?	
тренування в спортзалі	42,8%
фітнес	14,2%
біг	10,7%
ходьба	7,1%
футбол	7,1%
теніс	7,1%
йога	3,6%
пілатес	3,6%
плавання	3,6%
спеціальні вправи для спини	3,6%

Стосовно того, чи змінився стан здоров'я у респондентів за час, поки вони працюють у сфері ІТ, 35,7% опитуваних відповіли, що їхнє здоров'я погіршилося. 39,3% зазначили, що їм важко визначитися, у 17,9% респондентів нічого не змінилося у сфері здоров'я, а у 7,1% досліджуваних здоров'я покращилося. Серед тих опитуваних, у кого за час роботи здоров'я погіршилося, у 50% спостерігаються психосоматичні симптоми (див. табл. 6).

Таблиця 6

Описові статистики

Питання: Чи відчуваєте, що Ваше здоров'я змінилося за час, поки Ви працюєте?			
Так, погіршилося	Так, покращилося	Важко відповісти	Ні, нічого не змінилося
35,7%	7,1%	39,3%	17,9%

Було досліджено рівень матеріального забезпечення досліджуваних. 50% із них оцінюють свій рівень достатку вище середнього, 42,9% оцінили його як середній, а 7,1% – як високий (див. табл. 7).

Таблиця 7

Описові статистики

Питання: Як Ви загалом оцінюєте свій матеріальний достаток?			
Високий	Вище середнього	Середній	Низький
7,1%	50%	42,9%	0%

57,1% респондентів зазначили, що вважають свою оплату праці цілком справедливою, а 42,9% сказали, що частково і жоден респондент не зазначив, що його оплата праці є повністю несправедливою.

60,7% досліджуваних вказали, що інколи відчувають тривогу, пов'язану із своїм матеріальним забезпеченням, а 39,3% стверджують, що у них ніколи такого не буває.

Стосовно того, чи вбачають фахівці своє майбутнє і кар'єрний розвиток саме у сфері ІТ, 71,4% зазначили, що планують завжди працювати і розвиватися

саме у сфері ІТ, 25% ще не визначилися і 3,6% респондентів планують змінити свою сферу зайнятості (див. табл. 8).

Таблиця 8

Описові статистики

Питання: Чи вбачаєте Ви своє професійне майбутнє у в сфері ІТ?		
Так, планую завжди працювати і розвиватися у цій сфері	Не визначився (-лася)	Ні, планую змінити сферу діяльності
71,4%	25%	3,6%

Стосовно того, яким бачать своє майбутнє через 10 років, респонденти відповіли так: 28,5% досліджуваних зазначили, що через 10 років вони бачать себе на найвищих посадах у сфері ІТ, а також, що вони зможуть себе назвати успішними фахівцями. 25% респондентів зазначили, що в майбутньому для них найважливіше збудувати сім'ю та мати дітей. Ще 25% вказали, що започаткують власний бізнес або стартап. 17,8% відповіли, що через 10 років нарешті зможуть віднайти баланс різних сфер життя, а також знайдуть час на захоплення поза роботою. 14,2% респондентів зазначили, що через 10 років вони стануть щасливими. 10,7% респондентів зазначили, що в майбутньому будуть більше заробляти і не перейматимуться достатком, а ще 10,7% досліджуваних запланували собі переїзд в іншу країну. 10,7% вказали, що абсолютно не уявляють, що станеться з ними через 10 років. 7,1% опитуваних уявляють собі, що через 10 років зможуть багато подорожувати (див. табл. 9).

Таблиця 9

Описові статистики

Питання: Яким Ви бачите своє майбутнє через 10 років?	
Розвиток у кар'єрі	28,5%
Побудова сім'ї, народження дітей	25%
Започаткування власного бізнесу	25%
Баланс життєвих сфер, хобі	17,8%
Розвиток відчуття щастя	14,2%

Зростання прибутку	10,7%
Переїзд в іншу країну	10,7%
Не визначився (-лася)	10,7%
Подорожування	7,1%

Якщо говорити про бачення майбутнього через 20 років, то більшість опитуваних зазначили, що воно мало відрізнятиметься від майбутнього через 10 років. Респонденти зазначали, що через 20 років будуть більш безтурботними, менше працюватимуть, більше уваги приділятимуть своїм захопленням, будуть більше мандрувати, перестануть фінансово залежати від працедавців. Деякі зазначав, що сам стане власником ІТ-компанії. Деякі працівники через 20 років уже планують пенсію. Також у планах тих, хто хотів розпочинати свій бізнес звучить те, що вони перестануть працювати в ІТ і будуть жити виключно на пасивний дохід.

Було досліджено, із якими труднощами фахівці стикаються у процесі своєї роботи. Найбільш часто респонденти вказували переживання за роботу (60,7%). 57,1% респондентів виділили постійну напругу. 50% виділили таку проблему як емоційне вигорання. Серед труднощів також були виділені наступні: хронічна втома (28,6%), складнощі в управлінні емоціями (21,4%), комунікація (17,9%), проблемна взаємодія з керівником (14,3%), проблемна взаємодія із замовниками (14,3%), взаємини у команді (3,6%), встановлення пріоритетів (3,6%), великий обсяг роботи (3,6%). Також 3,6% респондентів зазначили, що не стикаються з жодними труднощами (див. табл. 10).

Таблиця 10

Описові статистики

Питання: З якими труднощами Ви стикаєтесь у своїй роботі?	
Переживання за роботу	60,7%
Постійна напруга	57,1%
Емоційне вигорання	50%
Хронічна втома	28,6%
Управління емоціями	21,4%

Комунікація	17,9%
Взаємодія з керівником	14,3%
Взаємодія із замовником	14,3%
Взаємини у команді	3,6%
Встановлення пріоритетів	3,6%
Великий обсяг роботи	3,6%
Жодних скарг	3,6%

Також було досліджено, яким, на суб'єктивний погляд працівників, повинен бути самоефективний фахівець ІТ сфери. Будо виділено такі особистісні якості: експертність у своїй галузі, комунікабельність, наполегливість, прагнення до саморозвитку, готовність до постійного навчання, здатність працювати в команді, вміння зберігати продуктивність у стресових ситуаціях, вміння дбати про себе, активне слухання, відповідальність, самоорганізованість, об'єктивність, цілеспрямованість, вміння критично мислити, вміння працювати з інформацією, ввічливість, вміння допомагати, зрілість, креативність, ініціативність, емоційна стабільність.

Стосовно суб'єктивного оцінювання рівня своєї самоефективності, 34% опитаних оцінили свій рівень самоефективності як високий, 42% досліджуваних вказали, що за їхніми суб'єктивними відчуттями у них середній рівень самоефективності, а 24 % опитаних оцінили свій рівень самоефективності як низький.

Було виявлено, що ті респонденти, які вказували, свій рівень самоефективності як високий, оцінювали свій фізичний стан теж як високий ($r = 0,67$; $p < 0,05$). Отже, добре фізичне самопочуття як базова потреба є важливим компонентом у формуванні суб'єктивного відчуття людини справлятися із поставленими перед нею цілями. Також виявлено зв'язок між рівнем самоефективності та наявністю психосоматичних симптомів у респондентів ($r = 0,54$; $p < 0,05$).

Окрім цього встановлено, що чим вище людина оцінювала свій матеріальний статок, тим вище вона також оцінювала рівень своєї самоефективності ($r = 0,35$; $p < 0,05$).

Також було виявлено зв'язок між рівнем самоефективності досліджуваних та деякими труднощами в роботі, які вони задекларували: ті респонденти, які відмітили у себе наявність постійної напруги на роботі, оцінювали свій рівень самоефективності нижче ($r = -0,33$; $p < 0,05$); також ті респонденти, які відмітили, що мають труднощі з переживаннями за роботу теж оцінювали рівень своєї самоефективності нижче ($r = -0,38$; $p < 0,05$); респонденти, які зазначили, що мають проблеми з емоційним вигоранням також суб'єктивно оцінили свій рівень самоефективності нижче ($r = -0,32$; $p < 0,05$).

Самоефективність особистості, є важливою характеристикою, яка дає можливість людині не лише відчувати власну спроможність бути успішною у професійній діяльності, а й мати впевненість у своїй здатності здійснювати будь-яку важливу для неї активність. Маючи розуміння, які чинники впливають на формування самоефективності, з'являється можливість розробки методів підвищення її рівня, що може призводити до покращення якості життя людини.

SECTION 8. SPECIAL PSYCHOLOGY

10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.8.1

8.1 Особливості застосування опитувальників в осіб з порушеннями слуху

Втрата слуху, особливо значна, впливає на психічне функціонування особистості. Саме значні порушення слуху обмежують комунікативні можливості особи, призводить до різного роду непорозумінь з оточуючими, а також обмежують репертуар соціальних ролей такої особи. Це часто призводить до проблем соціалізації осіб з порушеннями слуху, спричиняє їх дезадаптацію вторинного характеру. Наявність комунікативних бар'єрів в осіб при значній втраті слуху впливає на проходження ними опитувальників і містять певні особливості в організації та проведенні тестування.

Саме наявність певних особливостей проведення опитувань і проходження цих опитувальників особами із порушеннями слуху зумовили висвітлення цієї проблематики у даній статті.

Проблема застосування опитувальників до осіб з порушеннями слуху є актуальною не тільки для нашої держави. Рекомендації для проведення тестування осіб з порушеннями слуху, як правило, розробляються на рівні національних та регіональних психологічних асоціацій, наприклад, The British Psychological Society. Hearing loss, deafness and psychometric testing; Guidelines for Psychological Testing of Deaf and Hard-of-Hearing Students та інші. Значну цінність для дослідників представляють роботи і рекомендації Галаудетського університету(штат Вашингтон, США) для глухих.

У даній статті будуть викладені основні особливості застосування опитувальників для осіб з порушеннями слуху.

В якому форматі краще застосувати опитувальники для осіб зі слуховою депривацією: в паперовому вигляді, чи он-лайн?

Ряд вчених (Thorén, E. S., Andersson, G., & Lunner, T.) провели спеціальне дослідження з цього питання, в якому взяли участь 65 дорослих осіб з порушеннями слуху, що носять слухові апарати. Учасників було поділено на дві

групи: перша заповнила 4 запропоновані методики он-лайн, друга заповнювала ці ж методики у паперовому вигляді. Через 3 тижні групи заповнили опитувальники навпаки. Істотних відмінностей формату проходження опитувальників не було виявлено у трьох з чотирьох анкет. Інше дослідження стверджує, що при онлайн-опитуванні особи з порушеннями слуху дають більш повні відповіді, у порівнянні з паперовим варіантом опитувальника. Крім того, цей спосіб більш екологічний, більш дешевий і легший в обробці даних [173]. Ми у своєму майбутньому дослідженні будемо використовувати онлайн-опитувальники і паперовий варіант, насамперед, для тих осіб, які не користуються електронною поштою у повсякденному житті.

Що стосується кількості осіб у групах, що беруть участь в опитуванні. Для отримання більш достовірних результатів краще, щоб групи були невеликими (10-17) осіб одночасно для приділення уваги кожному респонденту та надання роз'яснень перекладача при роботі з глухою вибіркою.

При проведенні дослідження краще розділяти окремо групи респондентів, що спілкуються жестовою мовою і тих, хто спілкується усно. Оскільки рекомендується надавати пояснення інструкцій тією мовою, якою спілкуються учасники дослідження, щоб уникнути неправильного розуміння ними завдань [174].

Важливим при проведенні дослідження є також вибір приміщення, в якому буде проходити тестування. Воно повинно бути гарно освітлене й мінімізовані побічні шуми й вібрації [174].

У разі, якщо дослідження проводиться особою, що не володіє жестовою мовою, обов'язковим є залучення професійного перекладача жестової мови, який має практичний досвід роботи з особами з порушеннями слуху. Бажано, щоб ця людина працювала перекладачем саме з цією групою досліджуваних (куратори-перекладачі в студентських групах, перекладачі на підприємствах УТОГ), яких добре знають і яким довіряють досліджувані. Це допоможе зняти зайву ситуативну тривожність досліджуваних.

Психолог повинен розуміти, що необхідно підтримувати зоровий контакт з респондентом з порушеннями слуху і звертатися безпосередньо до учасника дослідження, а не до перекладача.

У статті «Neuropsychological assessment of persons with physical disability, visual impairment or blindness, and hearing impairment or deafness» наводиться таблиця, яка надає роз'яснення щодо обрання предмету дослідження осіб із слуховою депривацією, дає перелік методик, що можуть бути застосовані при вивченні тих чи інших психологічних проблем, а також наводить застереження та обмеження при їх застосуванні [174]. Наведений в цій статті перелік методик не є вичерпним. Всі викладені в статті зауваження є слушними і неабияк стануть в нагоді при проведенні опитування осіб з порушеннями слуху. Автори пропонують здійснювати вимірювання різних проявів психічного функціонування за допомогою наступних методик:

1. **Оцінка інтелекту** здійснюється за допомогою таких методик:

- Wechsler Adult Intelligence Scale (WAIS-III) (Шкала оцінки інтелекту у дорослих Векслера- III);
- Comprehensive Test of Nonverbal Intelligence (CTONI) (Комплексний тест на невербальний інтелект);
- Woodcock Johnson III (WJ-III);
- Universal Nonverbal Intelligence Test (UNIT) (Універсальний тест на визначення невербального інтелекту).

Автори статті застерігають, що використання тестів інтелекту здійснюється із залученням кваліфікованих клініцистів.

2. **Оцінка виконавчого функціонування** (тобто набору розумових навичок, які включають дослідження робочої пам'яті, гнучкості мислення та самоконтролю).

- Delis-Kaplan Executive Function System (D-KEFS) (Оцінка системи виконавчого функціонування Деліс-Каплан). Цей тест рекомендується виконувати в індивідуальному порядку, оскільки частина субтестів не є належними для осіб з порушеннями слуху;

- Ruff Figural Fluency (Тест Рафа на визначення плавності мислення). RFFT було розроблено для надання клінічної інформації щодо невербальної здатності до плавного та дивергентного мислення, здатності змінювати когнітивний набір, стратегій планування та здібності досліджуваного координувати цей процес.

- Five Digit Test (FDT). Даний тест призначений для швидкого вимірювання швидкості розумової обробки та здатність направляти й переключати контроль своєї уваги.

- Wisconsin Card Sorting Test (WCST) (Тест сортування карток Вісконсіна). Цей тест на гнучкість мислення, функціонування оперативної пам'яті та абстракції для осіб віком від 6, 5 років до 89 років.

- Color Trails. Вимірює постійну увагу та послідовність. Час виконання: 3-8 хвилин.

3. Вивчення оперативної пам'яті автори пропонують вимірювати за допомогою методики оцінки інтелекту Векслера (WAIS-III).

4. Дослідження пам'яті. Пропонують вимірювати за допомогою Woodcock Johnson III (WJ-III), зокрема частини тесту, що вивчає зорово-слухове засвоєння. На думку авторів слід оцінювати як абстрактну, так і конкретну зорову пам'ять.

5. Вивчення уваги в осіб з порушеннями слуху. Автори статті пропонують вивчати увагу за допомогою TOVA - Test of Variables of Attention (Тест виміру уваги). Комп'ютеризований тест для об'єктивного виміру уваги та гальмівного контролю. Застосовується для респондентів віком від 4 до 80+.

- увага також може вивчатися за допомогою іншого тесту: Continuous Performance Test (CPT- II). (Безперервний тест продуктивності - II). Розробники цього тесту констатують, що він вимірює різні сфери уваги, наприклад, стійкість уваги, неухважність, імпульсивність і пильність.

6. Вивчення візуально-просторової сфери в осіб із слуховою депривацією. Пропонується вимірювати за допомогою такого тесту, як Rey Complex Figure and Recognition Trial (RCFT). (Тест на розпізнавання комплексної фігури Рея). Вказаний тест призначений для вимірювання пам'яті та оцінює здатність респондента використовувати підказки для отримання

інформації, що дає можливість фахівцям, перш за все, лікарям збирати інформацію про основні аспекти нейропсихологічного функціонування.

7. Вивчення особистісно-емоційної сфери осіб із втратою слуху. Автори статті перераховують найбільш доцільні для вивчення та аналізу цієї сфери проєктивні методики. Пропонуються такі методики:

- тест Г. Роршаха (The **Rorschach test**);
- Тест тематичної апперцепції Г.Мюррея (ТАТ - Thematic Apperception Test);

Автори роз'яснюють, що в разі проведення дослідження респондентів, які користуються жестовою мовою, доцільно вести відеозапис з метою більш повного й ґрунтовного аналізу отриманих результатів [174].

Автори статті роз'яснюють, які завдання не є бажаними при проведенні досліджень. Це, насамперед, ті, що мають пропуски слів, або із завданнями про доповнення поданих речень, оскільки є неузгодженість жестової мови й складних граматичних конструкцій усної мови [174].

Більшість авторів, які вивчають психологію осіб з порушеннями, зазначають, що є невиправданим використання фразеологізмів й багатозначних слів.

Підбір тестів проводиться також з врахуванням віку респондентів, рівня освіти, ступеня соціалізації у суспільстві та часу втрати слуху, своєчасності слухопротезування та корекційно-розвиткової роботи з особами з порушеннями слуху та ін.

Відстежується загальносвітова тенденція використовувати обмежену кількість методик (2-3 методики) за один сеанс дослідження, враховуючи швидку втомлюваність респондентів з порушеннями слуху.

При проведенні тестування потрібно розуміти, що для виконання завдань особам з порушеннями слуху потрібно більше часу, ніж при тестуванні осіб з типовим розвитком, оскільки згідно дослідження, здійсненого Галаудетським дослідним інститутом (2005), навички читання в осіб з порушеннями слуху нижчі, у порівнянні з вибіркою з нормальним слухом. «Середній еквівалент рівня

розуміння прочитаного для 18-річних... становить 4,5 для учнів із серйозною втратою слуху та 3,8 для учнів із глибокою втратою» [175].

Особи з порушеннями слуху краще виконують завдання, що потребують активізації зорової домінанти [174].

Заслуговують на увагу американські рекомендації при проведенні тестування зі студентською молоддю з втратою слуху. На думку американських авторів, необхідно обов'язково:

- пояснити респондентам мету проведення тестування у довгостроковій перспективі;

- пояснити процедуру проходження тестування;

- забезпечити зворотній зв'язок в процесі тестування [176].

Також психологу потрібно зважати на розвиток і ступінь засвоєння мови й пам'ятати, що глухота, в першу чергу, впливає на порушення комунікації.

При проведенні тестування слід враховувати у респондентів:

- рівень слухової, або рецептивної, і розмовної (експресивної) комунікації;

- стихійне навчіння;

- розвиток словникового запасу;

- навички писемного мовлення (розвиток граматики);

- рівень розумових здібностей;

- «Я-концепцію», «Я-інші», «Я- світ»;

- розвиток навичок налагодження відносин з іншими людьми, емпатію, розвиток соціальних навичок, прийняття перспективи [176].

Респондентів із втратою слуху рекомендується поділити на декілька підгруп під час проведення тестування, зокрема:

- учасники дослідження, які втратили слух у домовленнєвий період і єдиний спосіб спілкування реалізується через жестову мову;

- досліджувані, які втратили слух в ранньому дитинстві, але завчасно проведено корекційно-розвиткові заходи. Ефективність таких заходів впливає на якість опанування дітьми з порушеннями слуху усною мовою. Спосіб спілкування здійснюється через словесну мову такими респондентами.

- респонденти з виявленою втратою слуху, що живуть у домашньому середовищі, де мова у сім'ї відрізняється від мови в шкільному середовищі [176].

Також психолог повинен врахувати аспекти втрати слуху осіб перед проведенням тесту, зокрема:

- тип втрати слуху (кондуктивний, сенсоневральний, змішаний);
- ступінь втрати слуху (легкий, середній, значний, глибокий);
- вік ідентифікації;
- етіологія й сімейний анамнез втрати слуху;
- своєчасність й ефективність слухопротезування;
- розвиток слухомовленнєвих навичок (наявність залишкового слуху);
- спосіб спілкування (усне мовлення, жестова мова, обидва);
- наявність додаткових порушень здоров'я;
- мова спілкування вдома;
- розвиток зорової домінанти [176].

Основним обмеженням для глухих або слабочуючих є не тільки наявність труднощів, пов'язаних зі слухом, а також труднощі з розумінням соціального контексту. Вкрай важливо, щоб психолог переконався, що особа з порушеннями слуху зрозуміла інструкції й особливості заповнення завдань в опитувальниках.

Американські автори слушно зауважують, що формулювання тверджень в опитувальниках, може бути складним для розуміння особами із втратою слуху, оскільки відрізняються від щоденної звичної мови. При роз'ясненні потрібно розбивати складні речення на прості, використовувати найбільш вживані синоніми складних для розуміння понять [176].

Відповідно до рекомендацій Британської психологічної організації, необхідно встановлювати додатковий час при проведенні тестування осіб з порушеннями слуху в тих тестах, які обмежені в часі виконання [177].

Психолог повинен розуміти, що читання по губах – це навички, які частково можна натренувати, але лише 30-40% слів можна чітко прочитати з губ. Хороші мовленнєві навички покращують здатність читати з губ [176].

Слід зазначити, що слухові апарати, які носять особи з порушеннями слуху, лише підсилюють звук, але не завжди покращують розбірливість почутого [176].

При проведенні дослідження дуже важливим є заповнення анкети. Для нашого дослідження ми розробили авторську анкету, яка містить такі основні аспекти (стать, вік, спосіб спілкування, наявність інвалідності, рівень освіти, рівень порушення слуху, наявність слухопротезування тощо). Без цієї додаткової інформації буде неможливо проаналізувати результати тестування.

Крім того, як слушно зауважили англійські психологи, інтерпретацію результатів потрібно здійснювати дуже обережно, оскільки можуть бути значні відмінності з групами з типовим розвитком [177]. Необхідно враховувати нейропсихологічні аспекти осіб з порушеннями слуху.

Доречним при проведенні тестування осіб з порушеннями слуху є застосування деяких проєктивних методик. Для нашого дослідження ми обрали проєктивну методику М.Куна, Т.Макпартленда «Хто Я».

Нами було здійснено переклад інструкції і збільшено час на виконання проєктивної методики згідно рекомендацій для осіб з порушеннями слуху. Роздали пробний матеріал для тестування особам з різним ступенем втрати слуху, які мають вищу освіту й успішну соціалізацію для апробації. У більшості виникли питання з приводу заповнення проєктивної методики. Нами було прийнято рішення про включення до інструкції прикладу заповнення даної методики. Виконання завдань здійснили всі, хто взяв участь у пілотажному опитуванні.

Слід зазначити, що у світовій психологічній науці існує обмежений перелік психодіагностичного інструментарію, який містив би інформацію про апробацію опитувальників серед осіб з порушеннями слуху, про психометричні властивості опитувальників (валідність, надійність), а також стандартизацію тестових норм для осіб із різним ступенем втрати слуху.

Отже, дослідження осіб з порушеннями слуху вимагає від психологів, які його проводять, спеціальних знань, зокрема культури Глухих, їх психологічних особливостей. Досить часто при дослідженні слід залучати інших фахівців,

перекладачів жестової мови. Утруднює дослідження осіб з порушеннями слуху різноманітність самих досліджуваних: різні діагнози, різні ступені втрати слуху, часова відмінність втрати слуху, різний рівень освіти та соціалізації. І це спричиняє певні труднощі при проведенні тестування. Утруднює процес тестування і сам вибір психодіагностичного інструментарію.

На часі також необхідність на рівні Національної психологічної асоціації України розробити рекомендації для проведення тестування осіб зі слуховою депривацією, з врахуванням всіх особливостей проведення тестувань, адаптації психодіагностичного інструментарію до мовно-культурного аспекту із врахуванням нейропсихологічних особливостей таких осіб.

REFERENCES

1. Алипов В., Корхов В. Алкоголизм и материнство. Ленинград : Знание, 1988. 132с.
2. Анисимов, Л. Н. Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. Москва : Юридическая литература, 1988. 176 с.
3. Балакірева О., Яременко О. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір. Київ : Державний ін-т розвитку сім'ї та молоді, 1998. 144 с.
4. Балакірева О., Яременко О., Артюх О. Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України. Київ : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 174 с.
5. Батькович О.М. Дитячий алкоголізм – деградація нації. Віче. 2008. №4. С. 21-25.
6. Билибин Д., Дворников В. Патологическая физиология алкогольной болезни и наркоманий. Москва : Изд- во УДН, 1991. 87с.
7. Болтівець С., Фоліменко Н. Соціально-педагогічні причини поширення пияцтва серед молоді Практична психологія та соціальна робота. 2004. №10. С.4-6.
8. Бородкин Ю., Грекова Т. Алкоголизм: причины, следствия, профилактика. Ленинград : Наука, 1987. 160с.
9. Братусь Б., Сидоров П. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 146 с.
10. Гончаров В.І. Про проблеми в соціальній роботі з підлітками. Соціальний педагог. 2008. №3 (15). С. 47-51.
11. Грушко В.С. Основи здорового способу життя. Тернопіль, 1999. 368с.
12. Євдокімова Г.О. Психологічні причини вживання неповнолітніми алкоголю та наркотиків. Рідна школа. 1993. №11-12. С. 21-24.
13. Клименко О., Гореленко С. Соціальна профілактика алкоголізму, наркоманії, ВІЛ-СНІДу серед молоді в умовах навчального закладу. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2006. №2. С.58-60.
14. Корнійчук Т.С. Підлітковий алкоголізм: куди далі? 20 хвилин. 2008. №8. С.20-23.
15. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития. Обзорение психиатрической и медицинской психологии. 1991. №1. С. 8-15.

16. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. Москва, 1998. 423с.
17. Лисицин Ю., Копыт Н. Алкоголизм: Социально-гигиенические аспекты. Москва: Медицина, 1995. 95с.
18. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків. Київ : Перун, 1997. 208 с.
19. Мастюкова Е.М. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме. Москва : Просвещение, 1999. 197 с.
20. Озерський І.В. Проблеми наркоманії та алкоголізму в підлітковому віці та шляхи їх попередження. Економіка. Фінанси. Право. 2004. №5. С.33-37.
21. Островский Ю., Сатановская В., Садовник М. Биологический компонент в генезисе алкоголизма. Москва : Медицина, 1998. 288 с.
22. Пятницкая И.Н. Злоупотребление алкоголем и начальная стадия алкоголизма. Москва : Медицина, 1998. 288 с.
23. Романова О., Нетракова Т. Социально-психологические механизмы усвоения детьми алкогольной традиции. Вопросы психологии. 1992. №5 6. С.22 – 26.
24. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
25. Скрипник Г.С. Дитячий алкоголізм – не стільки медична, скільки загальнодержавна проблема. Україна Молода. 2007. №6. С.6.
26. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
27. Солунина, А. Недетская доза. Корреспондент. 2008. №29. С. 36-38.
28. Сорочинська В., Удальова О., Штифурак В. Профілактика негативних явищ серед учнівської та студентської молоді (алкоголізм, наркоманія, СНІД) : навчально-методичний посібник. Київ, 2003. 168 с.
29. Соціальна робота в Україні: теорія та практика. Теоретичні та методичні засади соціальної роботи (ч.1) / О. Бількевич та ін. Київ : УДЦССМ, 2001. 354 с.
30. Яременко О., Балакірєва, Стойко О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. Кн. 7. 196 с.
31. Ярмоленко О., Болтівець С., Вакуленко О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи. Київ, 2000. 207с.
32. Ярославцев І.В. Алкоголь і сім'я. Москва : Прогресс, 1993. 124с.
33. Варій М.Й. Психологія: Навчальний посібник / Для студ. вищ. навч. закладів. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – 288 с.

34. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. Київ, видавництво «Наукова думка». 1996, 191 с.
35. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., стереотип. – К.: МАУП, 2001. - 256 с.
36. Матюхіна Н. П. До проблеми професійної культури працівників правоохоронних органів (зарубіжний досвід). Науковий вісник ХНУВС. Харків, 2009. С.23-28.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
38. Психологія : Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
39. Simon H.A. Models of man. New York, 1957 (Wiley). Theories of decision-making in economics and behavioural science. American Economical Review, 1959, pp. 49. The science of artificial. Cambridge, 1969 (The MIT Press).
40. The theory of decision making, Ward Edwards ,The Johns Hopkins University, Psychological Bulletin vol. 51, No. 4, 1954.
41. Galanter E. The direct measurement of utility and subjective probability. American Journal of Psychology, 1962, 75, 208-220. Galanter E. Textbook of elementary psychology. San Francisco, 1966 (Holden-Day).
42. The theory of decision making, Ward Edwards ,The Johns Hopkins University, Psychological Bulletin vol. 51, No. 4, 1954.
43. Amos Tversky. Intransitivity of preferences // Psychological Review. — 1969. — Vol. 76, no. 1. — P. 31—48.
44. COOMBS, C. H., & BEARDSLEE, D. C. Decision making under uncertainty. In R. M. Thrall, C. H. Coombs, & R. L. Davis (Eds.), Decision processes, 1952. New York: Wiley, in press.
45. EDWARDS, W. Information, repetition, and reinforcement as determiners of two-alternative decisions. Amer. Psychologist, 1953, 8, 345. (Abstract).
46. FESTINGER, L. Studies in decision: I. Decision-time, relative frequency of judgment and subjective confidence as related to physical stimulus differences. J. exp. Psychol., 1943, 32, 291- 306.
47. LEWIN, K. Behavior and development as a function of the total situation. 137. In L. Carmichael (Ed.), Manual of child psychology. New York: Wiley, 138. 1946. Pp. 791-844.
48. Messick S. (Ed.). Individuality in learning: Implications of cognitive styles and creativity for human development. San Francisco: Jossey-Bass, 1976 (a).

49. Kholodnaya M.A. cognitive styles. On the nature of the individual mind / M. A. Kholodnaya. - 2nd ed. - St. Petersburg. : Peter, 2004. - 384 p.
50. Field-independence as a characteristic of police officers' vital activity , D.V. Shvets, Kharkiv National University of Internal Affairs. <https://orcid.org/0000-0002-1999-9956> DOI:<https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.25>
51. Zach Bastick, Would you notice if fake news changed your behavior? An experiment on the unconscious effects of disinformation, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106633>.
52. A.G. Greenwald, M.R. Banaji Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes *Psychological Review*, 102 (1) (1995), p. 4.
53. B.Gawronski, W. Hofmann, C.J. Wilbur, Are “implicit” attitudes unconscious? *Consciousness and Cognition*, 15 (3) (2006), pp. 485-499.
54. T.D.Wilson, S.Lindsey, T.Y.Schooler. A model of dual attitudes, *Psychological Review*, 107 (1) (2000), p. 101.
55. I. Ajzen, M. Fishbein. The influence of attitudes on behavior, D. Albarracín, B.T. Johnson, M.P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes*, Vol. 173, Lawrence Erlbaum Associates Publishers (2005), p. 31.
56. J.A. Bargh, M. Chen, L. Burrows. Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype-activation on action *Journal of Personality and Social Psychology*, 71 (2) (1996), pp. 230-244, [10.1037/0022-3514.71.2.230](https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.230)
57. Russel H. Fazio, Michael A. Olson. The MODE Model: Attitude-Behavior Processes as a Function of Motivation and Opportunity. Jeffrey W. Sherman, Bertram Gawronski, Yaacov Trope (Eds.), *Dual-Process Theories of the Social Mind*, The Guilford Press, New York (2014).
58. W. Hofmann, M. Friese. Impulses got the better of me: Alcohol moderates the influence of implicit attitudes toward food cues on eating behavior *Journal of Abnormal Psychology*, 117 (2) (2008), pp. 420-427, [10.1037/0021-843X.117.2.420](https://doi.org/10.1037/0021-843X.117.2.420).
59. D. Maison, A.G. Greenwald, R.H. Bruin. Predictive validity of the implicit association test in studies of brands, consumer attitudes, and behavior *Journal of Consumer Psychology*, 14 (4) (2004), pp. 405-415, [10.1207/s15327663jcp1404_9](https://doi.org/10.1207/s15327663jcp1404_9).
60. L.N. Forrest, A.R. Smith, L.M. Fussner, D.R. Dodd, E.M. Clerkin. Using implicit attitudes of exercise importance to predict explicit exercise dependence symptoms and exercise behaviors *Psychology of Sport and Exercise*, 22 (2016), pp. 91-97, [10.1016/j.psychsport.2015.06.006](https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2015.06.006).
61. A.G. Greenwald, T.A. Poehlman, E.L. Uhlmann, M.R. Banaji. Understanding and using the implicit association test: III. Meta-analysis of predictive validity *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (1) (2009), p. 17.

62. Claire Wardle, Hossein Derakhshan. Information Disorder: Towards an Interdisciplinary Framework for Research and Policy. Council of Europe report DGI(2017)09.
63. Denver Nicks. Private Bradley Manning, WikiLeaks, and the Biggest Exposure of Official Secrets in American History. Chicago, Chicago Review Press, 2012.
64. Omand D. Target Thinking: Decision-Making According to the Methods of British Intelligence / David Omand; Per. from English. — М.: Alpina Publisher, 2022. ISBN 978-5-9614-7569-2.
65. Information Warfare: Five Examples of Russian Propaganda. Archived from the original for 14 May 2017. Cited 2 December 2016.
66. The Russian Foreign Ministry outdid Gebbels: "Russian troops in Crimea are not violating anything." Archived original for 4 March 2016. Cited 2 December 2016.
67. S. Morrow, Social&News Media's Effects on Law Enforcement, ISSN:2692-5389,DOI:10.33552/AJGH.2019.01.000516,Volume 1 - Issue 4, 2019.
68. Зейкан Я.П. Захист у цивільній справі. Науково-практичний коментар. — К.:2007. — 488 с.
69. Герасимович С.А., Захарова Е.И. Психологические условия формирования правовой позиции клиента в адвокатской практике. // Национальный психологический журнал. — 2016. — № 2(22). — С. 114-123
70. Карл Густав Юнг. Психологические типы. Перевод: София Лорие под редакцией В. Зеленского. — СПб., 2001. //Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 12.12.2011. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/4132>
71. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. Пер с англ. под ред. И.А. Ушакова. М.: 1974, — 272 с.
72. Фейгенберг И.М. Видеть—предвидеть—действовать. — М.: 1986. — 160с.
73. Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение / М. Розенберг — «София Медиа», 2015. — 205с.
74. Акофф, Р. Искусство решения проблем / Р. Акофф: пер. с англ. — М.: Мир, 1982. — 224 с.
75. Стратегия конфликта / Томас Шеллинг; пер. с англ. Т. Даниловой под ред. Ю. Кузнецова, К. Сониной. — М.:, 2007. — 366 с.
76. Роберт Сапольски. Кто мы такие? Гены, наше тело, общество. — Издательство: Альпина нон-фикшн: 2018 — 290 с.
77. Електронний ресурс. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 21.04.2022 року).

78. Синьов В.М., Медведєв В.С. Робоча книга пенітенціарного психолога. Київ: «МП Леся», 2004. 224 с
79. Електронний ресурс. Наказ Міністерства юстиції України «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» від 04 листопада 2013 року № 2300/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13#Text> (дата звернення 10.05.2022 року).
80. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів. Київ: Книга, 2018. 134 с.
81. Kabanova T.N., Makurina A.P., Bulygina V.G., Makurin A.A. Uchet motivacii social'noj zhelatel'nosti pri obsledovanii psihicheski bol'nyh s kriminal'nym anamnezom Psihologija i pravo. [Internet]. 2015; 1:29-39. URL: http://psyandlaw.ru/journal/2015/n1/Kabanova_et_al.phtml
82. Edwards A.L. The social desirability variable in personality assessment and research. The Dryden Press; 1957.
83. Crowne D.P., Marlowe D. A new scale of social desirability independent of psychopathology. Journal of Consulting Psychology. 1960; 24:349–354.
84. Ulyana Kondrateva. Socially desirable and style of inter-personal relations in the family. Vestnik novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011;64:81-84.
85. Spilberger Ch.D. Konceptual'nye i metodologicheskie problemy issledovanija trevogi. Stress i trevoga v sporte. – M., 1983.
86. Hanin Ju.L. Stress i trevoga v sporte: Mezhdunarodnyj sb. nauch. st. – M.: Fizkul'tura i sport, 1983. – 288 с.
87. Prihozhan A.M. Prichini, profilaktika i preodolenie trevozhnosti. – 1998; 2: 11-17.
88. Mikljaeva A. V., Rumjanceva P. V. Shkol'naja trevozhnost': diagnostika, profilaktika, korrekcija. — SPb.: Rech', 2004.: 248 с.
89. Kochubej B. I., Novikova E. V. Jemocional'naja ustojchivost' shkol'nika. M.: Znanie, 1988: 80 с.
90. Zaharov A.I. Proishozhdenie detskih nevrozov i psihoterapija. M. : JeKSMO-Press, 2000: 448 с.
91. Prihozhan A.M. Trevozhnost' u detej i podrostkov. M.: Modeks, 2000: 304 с.
92. Shherbatyh Ju.V., Ivleva E. I. Psihofiziologicheskie i klinicheskie aspekty straha, trevogi i fobij. Voronezh, Istoki. 1998: 282 с.
93. Firsova L.D. Trevoga u bol'nyh hronicheskimi zabojevanijami organov pishhevarenija. RMZ. 2007; 1: 24-29.
94. Shkala javnoj trevozhnosti CMAS (adaptacija A.M.Prihozhan). Diagnostika jemocional'no-nravstvennogo razvitija. Red. i sost. I.B.Dermanova. SPb. 2002:60-64.

95. N. V. Dosina, A. O. Koshkina Vneshnost' zhenshhiny kak faktor social'nyh otnoshenij [Internet]. <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnost-zhenschiny-kak-faktor-sotsialnyh-otnosheniy-1/viewer>
96. A. Andreeva Neideal'naja forma pupka: kak devochki-podrostki odnosjatsja k svoej vneshnosti. [Internet]. <https://www.forbes.ru/forbes-woman/423277-neidealnaya-forma-pupka-kak-devochki-podrostki-otnosyatsya-k-svoey-vneshnosti>
97. Razumova A. V. Adekvatnost' obraza rebenka u roditelej s raznymi stiljami semejnogo vospitanija i lichnostnymi osobennostjami : avtoref. diss. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07. Moskva, 2004. 22 s.
98. Celujko V.M. Vy i vashi deti. Hranitel', 2008.
99. Shitova N.V. Social'no-psihologicheskie problemy odinokih zhenshhin. Chelovek v izmenjajushhemsja mire: social'no-psihologicheskie problemy. Materialy mezhhregional'nogo seminaru aspirantov. 2007:195-200.
100. Figdor G. Deti razvedennyh roditelej: mezhdru travmoj i nadezhdoj: Psihoanaliticheskoe issledovanie. Nauka, 1995.
101. Roseboom P.H., Nanda S.A., Fox A.S. et al. (2014) Neuropeptide Y Receptor Gene Expression in the Primate Amygdala Predicts Anxious Temperament and Brain Metabolism. *Biological Psychiatry*, 76(11): 850.
102. N.G. Salmina, I.G. Tihanova Vnutrennjaja pozicija shkol'nika i social'naja zhelatel'nost' u detej starshego doskol'nogo i mladshhego shkol'nogo vozrastov. *Kul'turno-istoricheskaja psihologija*, 2007;1:56-62.
103. Omelchenko H. V. Otsinka rivnia javnoi tryvozhnosti u ditei shkilnoho viku, khvorykh na ozhyrinnia / H. V. Omelchenko; nauk. ker.: Pashkova O. Ye. // Suchasni aspekty medycyny i farmatsii – 2015: tezy dop. Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh ta studentiv z mizhnar. uchastiu, prysviach. Dniu nauky, 14-15 trav. 2015 r. – Zaporizhzhia, 2015. 103 c.
104. Fromm, E. (1994). *Anatomy of human destructiveness*. Moscow: Republic.
105. Gerasymova, I.V. & Gerasimova, N. E. (2014). Training of Managers in the Higher Education System. *Cherkasy University Bulletin: Pedagogical Sciences*, 316 (23), 17-23.
106. Lozhkin, G. V. & Poviakel, N. I. (2000). *Practical psychology of conflict*. Kyiv: MAUP.
107. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
108. Rokeach, M. & Rothman, G. (1965). The principle of belief congruence and the congruity principle as models of cognitive interaction. *Psychological Review*, 72(2), 128-142.
109. Reber, A. S. (1986). *The Penguin Dictionary of Psychology*. London: Penguin Publishing Group.

110. Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550-562.
111. Available at electronic source: https://www.isaca.org/membership/professional-membership?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=MEM&utm_content=sem_MEM_membership-bau-eu-professional-google&cid=sem_2006773&Appeal=sem&gclid=Cj0KCQjwyYKUBhDJARIsAMj9lkEnhISKWN63D2WMrUIE1ZEgmRIAYEE-EfN1TKpR3acOB-9cgWeVhxsaAgmgEALw_wcB
112. Available at electronic source: https://think.taylorandfrancis.com/eecera-membership-page/?gclid=Cj0KCQjwyYKUBhDJARIsAMj9lkFqs5awnIE4Nxld-8cW7E9JvT-UjvFQoGFgUKNcmedMxz2hwF6-A-8aAp1wEALw_wcB
113. Available at electronic source: <https://www.preparationtech.com/>
114. Available at electronic source: https://miro.com/aq/ps/concept-map/?utm_source%3Dgoogle%26utm_medium%3Dcpc%26utm_campaign%3DS|G|OO|NB|Tier3|ALL-EN|Core%26utm_adgroup=conceptmapmaker%26adgroupid=132559725584%26utm_custom%3D12303294887%26utm_content%3D538550167370%26utm_term%3Dconceptual%20map%20online%26matchtype=b%26device=c%26location=1012839&gclid=Cj0KCQjwyYKUBhDJARIsAMj9lkEKohiUQurEpBSndGXA_ch1WIM_tSfRh3KWvGuFMrbs_3Xo9KIwWY4aAjVrEALw_wcB
115. Available at electronic source: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt>
116. Available at electronic source: <https://www.worldbank.org/en/topic/edutech#1>
117. Sachou M-E. Innovative Methods of Teaching, 2013. International Conference The Future of Education. 3rd ed. [Last accessed on 2015 Feb 23]. Available from: http://conference.pixel-online.net/foe2013/common/download/Paper_pdf/083-ITL13-FP-Sachou-FOE2013.pdf .
118. Bang Khan hNongTAP, Thy Nu Mai Tran. Integrate the Digital Mind mapping into Teaching and Learning Psychology [Google Scholar]
119. Farrand P, Hussain F, Hennessy E. The efficacy of the ‘mind map’ study technique. *Medical Education*. 2002;36:426–31. [PubMed] [Google Scholar]
120. Phillips AW, Smith SG, Straus CM. Driving deeper learning by assessment: an adaptation of the Revised Bloom's Taxonomy for medical imaging in gross anatomy. *Academic Radiology*. 2013;20:784–9.[PubMed] [Google Scholar]
121. Daley BJ, Torre DM. Concept maps in medical education: an analytical literature review. *Medical Education*. 2010;44:440–8. [PubMed] [Google Scholar]
122. Available at electronic source: <https://www.ingentaconnect.com/content/jnp/ites>
123. Available at electronic source: <http://www.intuit.ru/department/expert/mindmap/class/free/3>

124. Available at electronic source:

<https://gufo.me/dict/dal/%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B5>

125. Available at electronic source: <https://moinulkarim.com/how-to-use-mind-maps-for-studying/>

126. Available at electronic source: https://miro.com/aq/ps/concept-map/?utm_source%3Dgoogle%26utm_medium%3Dcpc%26utm_campaign%3DS|G|OO|NB|Tier3|ALL-EN|Core%26utm_adgroup=conceptmapmaker%26adgroupid=132559725584%26utm_custom%3D12303294887%26utm_content%3D538550167370%26utm_term%3Dconceptual%20map%20online%26matchtype=b%26device=c%26location=1012839&gclid=Cj0KCQjwyYKUBhDJARIsAMj9lkEKohiUQurEpBSndGXA_cH1WIM_tSfRh3KWvGuFMrbs_3Xo9KIwWY4aAjVrEALw_wcB

127. Available at electronic source: https://www.researchgate.net/publication/11344656_The_efficacy_of_the_'mind_map'_study_technique

128. Available at electronic source: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5348998/>

129. Sachou M-E. Innovative Methods of Teaching, 2013. International Conference The Future of Education. 3rd ed. [Last accessed on 2015 Feb 23]. Available from: http://conference.pixel-online.net/foe2013/common/download/Paper_pdf/083-ITL13-FP-Sachou-FOE2013.pdf .

130. Bang Khan hNongTAP, Thy Nu Mai Tran. Integrate the Digital Mind mapping into Teaching and Learning Psychology [Google Scholar]

131. Farrand P, Hussain F, Hennessy E. The efficacy of the ‘mind map’ study technique. *Medical Education*. 2002;36:426–31. [PubMed] [Google Scholar]

132. Phillips AW, Smith SG, Straus CM. Driving deeper learning by assessment: an adaptation of the Revised Bloom's Taxonomy for medical imaging in gross anatomy. *Academic Radiology*. 2013;20:784–9.[PubMed] [Google Scholar]

133. Daley BJ, Torre DM. Concept maps in medical education: an analytical literature review. *Medical Education*. 2010;44:440–8. [PubMed] [Google Scholar]

134. Kuznetsova T.V. (2006). Fundamentals of economic psychology: Course of lectures, Kyiv.: Publishing house of MAUP [in Ukrainian].

135. Shvets N.G. (2004). Rationalization of labor activity: A textbook. Kyiv.: Publishing house of MAUP [in Ukrainian].

136. Krushelnytska Ya.V. (2003). Physiology and psychology of labor. Kyiv.: Publishing house of KNEU [in Ukrainian].

137. Mikhailovskaya O.V. (2008). Operatsiynnyy menedzhment: navchal'nyy posibnyk [Operational management]. Kyiv.: Condor [in Ukrainian].
138. Moroz L.I. (2019). Psycho-physiological factors of efficiency management of industrial and production personnel of the enterprise. SWorld Project: Collective Monograph "Innovative Economy and Management in the Modern World". - Odesa: Kuprienko S.V. Part 2. Section 1. DOI: 10.30888 / 2663-9890.2019-01-007 [in Ukrainian].
139. Pachkovsky Yu.F. (2006). Psychology of Entrepreneurship: A textbook. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
140. Variy M.Y. (2016). Personality psychology: a textbook. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House [in Ukrainian].
141. Reflective processes in economics: concepts, models, applied aspects: monograph; edited by R.M. Lepa: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics. - Donetsk: APEX. (2010) [in Ukrainian].
142. Moroz L.I. (2012). Reflective and psychological features of the personnel potential of the enterprise as a component of marketing decisions. International scientific-practical conference "Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education '2012" [in Ukrainian].
143. Moroz L.I. (2012). Reflexive-psychological aspects of management decisions of the head of the enterprise. Abstracts of the III All-Ukrainian scientific-practical conference "Reflexive processes and management in economics, 2012" Sevastopol: Institute of Industrial Economics of NANU [in Ukrainian].
144. Рабіч О. В., Чумак Л. О., Мещерякова І. В. Аналіз зміни умов праці робочих місць при модернізації виробництва. // Геотехнічна механіка. Міжвідомчий збірник наукових праць. Головний редактор академік НАН України А. Ф. Булат. Випуск 128. Дніпро -2016. С. 31-45.
145. Ван Ден Бельд Г. Свет и здоровье. // Светотехника. 2003. №1, С. 4-8.
146. Иоффе К. И. Биологическое влияние света на организм человека. // Світлотехніка та електроенергетика. 2008, №3, С. 21-29.
147. В. Ван Боммель. Качество освещения и энергоэффективность: критический обзор. // Светотехника – Москва. 2011. № 1 – С. 6-11.
148. Ронки Л. Р. Оценка светлотных реакций в поле зрения при «интрадианном» смешанном освещении // Светотехника – Москва. 2011. № 61 – С. 21-26.
149. Ван Боммель В., ван ден Бельд Г., Ван Оойжен М. Промышленное освещение и производительность труда // Светотехника. - 2003. - №1. - С. 8-12.
150. Boyce PR. Human Factors in Lighting, 3rd Edition, Boca Raton, FL: CRC Press, 2014. – P. 698.

151. Г. Ван Бельд. Освещение и самочувствие человека/Светотехника, 2004, №6, С. 11-14.
152. В. А. Капцов, В. Н. Дейнего. Нарушение меланопсинового эффекта сужения зрачка – фактор риска заболевания глаз. Анализ риска здоровью. 2017. - № 1. – С. 132-148.
153. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік / МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». – Київ, 2017. – 516 с.
154. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2017 рік / Укр. ін-т стратег. дослідж. МОЗ України ; редкол.: П. С. Мельник [та ін.]. - Київ : Медінформ, 2018. - 458 с.
155. ДБН В.2.5-28:2018 Природне і штучне освітлення. [Чинний від 2019-03-01]. Вид. офіц. Київ: Мінрегіон України, 2018. 133 с.
156. ДСТУ EN 12464-1:2016 Світло та освітлення. Освітлення робочих місць. Частина 1. Внутрішні робочі місця (EN 12464-1:2011, IDT). [Чинний від 2017-12-01]. Вид. офіц. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2018. 47 с.
157. ДСНтаП Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу [Чинний від 2014-04-08]. Вид. офіц. Київ: Затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 248, 2014. 33 с.
158. Проект Методичних рекомендацій щодо проведення атестації робочих місць за умовами праці. <https://dsp.gov.ua/povidomlennia-pro-opryliudnennia-proiektu-metodychnykh-rekomendatsii-shchodo-provedennia-atestatsii-robochykh-mists-za-umovamy-pratsi/>
159. Класифікатор професій України ДК003:2010 (зміна №1 – №923 від 16.08.2012; зміна №2 - №1361 від 18.11.2014; зміна №3 - №1084 від 02.09.2015; зміна №4 – №394 від 04.03.2016; зміна №5 - №1328 від 10.08.2016; зміна №6 - №1542 від 26.10.2017; зміна №7 - №1744 від 30.11.2017; зміна №8 - №259 від 15.02.2019) [Чинний від 2010-11-01]. Вид. офіц. Київ: Затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 327, 2010. 567 с.
160. Рабич Е. В. Улучшение условий труда на постоянных рабочих местах по фактору освещения: дис.к-та техн. наук: 05.26.01/ПДАБА. Д., 2004. 175 с.
161. Вплив світлового середовища на зорову працеспроможність оператора /Мещерякова І. В., Рабич О. В., Чумак Л. О. / Строительство, материаловедение, машиностроение: сб. научн. трудов. Серия: Компьютерные системы и информационные технологии в образовании, науке и управлении. Вып. 101 / – Днепр, ГВУЗ «ПГАСА», 2017. – С. 160-165.

162. Корнага В. І. Методи та засоби побудови інтелектуальних систем освітлення на основі синтезу білого світла із заданими спектральними характеристиками: дис.к-та техн. наук: 05.12.10/ІФН. К., 2017. 162 с.
163. З. В. Повч Динаміка та регіональні особливості захворюваності населення України на хвороби ока та його придаткового апарату. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2014. – № 3(61) – С. 35-41.
164. С. В. Шпак, В. Г. Мартиросова, Т. В. Сахно, Г. М. Кожушко Напрямки вдосконалення стандартів на світлодіодну техніку та освітлення з її використанням // Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка Комунальне господарство. – 2020 – том 1 – вип. 154 – С. 57-66.
165. Ронки Л. Р. О суточной изменчивости зрительных функциональных возможностей // Светотехника – Москва. 2009. № 6 – С. 21-27.
166. Андронникова Е.А., Заика Е.В. Методы исследования восприятия, внимания и памяти: Руководство для практических психологов. // – Харьков, 2011. - 161с.
167. Управління інформаційними технологіями в організаціях (Governance of IT for the organization) : ISO/IEC 38500:2015. – (Міжнародний стандарт). – Режим доступу : <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso-iec:38500:ed-2:v1:en>.
168. Консультант кадровика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kadrhelp.com.ua/poshuk-i-motyvaciya-it-personalu>. – Назва з екрану.
169. Шнайдер О. В. Психологічні особливості емоційного вигорання працівників сфери інформаційних технологій // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Випуск 26. – 2014. – С. 144 – 148.
170. Вовк О.М. Самоефективність: сутність, структура та особливості розвитку в студентському віці / О.М. Вовк // Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс] : Зб. наук. праць. – Випуск 3. – К., 2010. – Режим доступу до збірника : www.psyh.kiev.ua
171. Bandura A. Perceived Self Efficacy in cognitive development and functioning / A. Bandura // Educational Psychologist. – V. 28(2). – P. 117-148.
172. Кутас М. С. Розвиток професійно значущих якостей майбутнього фахівця з управління проектами засобом соціально-психологічного тренінгу // Актуальні проблеми психології. – Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. – Вип. 40. Збірник наукових праць / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. - Алчевськ : ЛАДО, 2014. – С. 60 – 65.
173. Thorén, E. S., Andersson, G., & Lunner, T. (2012). The use of research questionnaires with hearing impaired adults: online vs. paper-and-pencil administration. BMC ear, nose, and throat disorders, 12, 12. <https://doi.org/10.1186/1472-6815-12-12>

174. Hill-Briggs F, Dial JG, Morere DA, Joyce A. Neuropsychological assessment of persons with physical disability, visual impairment or blindness, and hearing impairment or deafness. *Arch Clin Neuropsychol*. 2007 Mar;22(3):389-404. doi: 10.1016/j.acn.2007.01.013.

175. Gallaudet Research Institute. (2005). Retrieved from: <http://gri.gallaudet.edu/Assessment/sat-read.html>.

176. Guidelines for Psychological Testing of Deaf and Hard of Hearing Students (2011). Illinois Service Resource Center. Retrieved from: <https://www.isrc.us/sites/default/files/pdf/psychguidelines2011.pdf>

177. The British Psychological Society. Hearing loss, deafness and psychometric testing. Practical advice for test users managing the testing of people who are Deaf or have a hearing loss. Psychological Testing Center. London. Retrieved from: https://ptc.bps.org.uk/sites/ptc.bps.org.uk/files/guidance_documents/ptc25_hearing_loss_and_deafness_web_0.pdf